

01 • ARALIK • 2022

TOPLUMSAL

tarihAKADEMİ

OSMANLI - TÜRKİYE ÇALIŞMALARI

01

ARALIK 2022

TARİH VAKFI

01

ARALIK 2022

TARİH VAKFI

Toplumsal Tarih Akademi
Osmanlı-Türkiye Çalışmaları Dergisi

Toplumsal Tarih Akademi
Osmanlı-Türkiye Çalışmaları Dergisi,
Tarih Vakfı tarafından her yıl Haziran
ve Aralık aylarında iki sayı olmak
üzere basılı ve çevrimiçi yayımlanan
hakemli bir dergidir.

Yıl 1 / Sayı 1 • Aralık 2022
ISSN: 2979-966X
E-ISSN: 2979-9694

Tarih Vakfı Adına Sahibi ve
Genel Yayın Yönetmeni
Mehmet Ö. Alkan

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Yaşar Tolga Cora

Yayın Yönetmenleri

Yaşar Tolga Cora, Nurşen Gürboğa

Yayın Yönetmen Yardımcıları

Firuzan Melike Sümertaş,

Cengiz Yolcu

Sekreter: **Elif Kevser Özer**

Görsel Tasarım: **Gökhan Pahlı**

Sayfa Tasarımı: **Hilal Rakıcı**

Baskı

Matbu Ajans

Çamlık Mahallesi, İkbâl Caddesi,
Dinç Sokak, No:25, Er Plaza İş Merkezi,
K:1, D:2, Ümraniye/İstanbul
0553 754 32 38

Baskı Tarihi: Aralık 2022

Yayın Türü: Yaygın Süreli Yayın
Yayıncı Sertifika Numarası: 45602
Matbaa Sertifika Numarası: 48138

İletişim: Tarih Vakfı

Sarıderim Mah. Ragıp Gümüşpala Cad.

Değirmen Sok. No: 10

Eminönü, Fatih, İstanbul

Telefon: (212) 522 02 02

Faks: (212) 513 54 00

toplumsaltarihakademi@tarikhvakfi.org.tr

Yayın Kurulu

Akif Ercihan Yerlioğlu - Boğaziçi Üniversitesi

Ali Sipahi - Özyeğin Üniversitesi

Alp Eren Topal - Oslo University

Aslıhan Gürbüz - McGill University

Ayşe Ozil - Sabancı Üniversitesi

Ayşe Polat - İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Ayşe Başaran - Marmara Üniversitesi

Barış Alp Özden - Duisburg-Essen Universität

Cangül Örnek - Maltepe Üniversitesi

Cihangir Gündoğdu - İstanbul Bilgi Üniversitesi

Deniz Türker - Rutgers University-New Brunswick

Erol Ülker - Işık Üniversitesi

Fatih Artvinli - Acıbadem Üniversitesi

Fatma Öncel - Sabancı Üniversitesi

Filiz Dıgıroğlu - Marmara Üniversitesi

Firuzan Melike Sümertaş - UC Berkeley &
İstanbul Kent Üniversitesi

Gülhan Balsoy - İstanbul Bilgi Üniversitesi

Gülay Yılmaz - Akdeniz Üniversitesi

Liaisan Şahin - Marmara Üniversitesi

Mehmet Ö. Alkan - İstanbul Üniversitesi

Mehmet Beşikçi - Yıldız Teknik Üniversitesi

Mehmet Ertan - Düzce Üniversitesi

Murat Cankara - Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

Nurşen Gürboğa - Marmara Üniversitesi

M. Talha Çiçek - İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Tanya E. Lawrence - St. Andrews University

Tuba Demirci - Beykoz Üniversitesi

Tülün Değirmenci - Hacettepe Üniversitesi

Uğur Bahadır Bayraktar - Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

Ümit Fırat Açıkgöz - American University of Beirut

Yaşar Tolga Cora - Boğaziçi Üniversitesi

Yavuz Köse - Vienna University

Danışma Kurulu

Ahmet Demirel - Marmara Üniversitesi (E)

Ahu Antmen - Sabancı Üniversitesi

Carter Vaughn Findley - The Ohio State University (E)

Edhem Eldem - Boğaziçi Üniversitesi

İlhan Tekeli - Ortadoğu Teknik Üniversitesi (E)

Nevra Necipoğlu - Boğaziçi Üniversitesi

Nicole van Os - Universiteit Leiden

Nuran Yıldırım - Bezmîâlem Vakıf Üniversitesi

Mete Tunçay - Bilgi Üniversitesi (E)

Selçuk Esenbel - Boğaziçi Üniversitesi (E)

Zafer Toprak - Boğaziçi Üniversitesi (E)

Zübeyde Füsün Üstel - Galatasaray Üniversitesi (E)

Toplumsal Tarih Akademi Osmanlı-Türkiye Çalışmaları Dergisi
yayın yönetiminden ve yazardan izin alınmaksızın alıntı
yapılamaz. İzin çerçevesinde yapılacak alıntılarda Toplumsal
Tarih Akademi dergisinin ilgili sayısını ve yazar ismini
belirtmek zorunludur.

Çıkarken Mehmet Ö. Alkan	4
Sunuş Toplumsal Tarih Akademi Editörleri	6
Dosya: Özne ve Toplum: Oto/Biyografik Anlatılar Sahhaflarşeyhizade Vakanüvis Esad Efendi'nin (1789-1848) Kendi Kaleminden Oto/biyografik Metin Parçaları Nazlı Vatansever	8
Geç Osmanlı Döneminde Vlora (Avlonya) Ailesi ve Vlora Ailesinin Makedonya Meselesine Dair Görüşleri (1878-1912) Denis Ljuljaović	22
Günlükten Sonra Hayat: Bir Asker Günlüğünün Biyografiyle İlişkisi Abdulhamit Kırmızı	40
İhtilalci ve Tarih: Talât Aydemir'in Hatıratında Zaman ve Siyaset Burak Onaran	63
Dosya Dışı Karadeniz'in Kesişen Kültürleri: İvan Konstantinoviç Ayvazovski ve Osmanlı Dünyası Fatma Coşkun	85
Belgeler Ermenice Bir Arzuhalde Ben Anlatısı Dzovinar Derderian	107
Fotoğrafın Biyografisi ve Fotoğraftakinin Biyografisi Zeynep Devrim Gürsel	112
Kitabiyat Aslı Niyazioğlu, <i>Dreams and Lives in Ottoman Istanbul: A Seventeenth-Century Biographer's Perspective</i> Hanife Karasu	119
Fırat Yaşa (yay. haz.), <i>İmparatorluğun Öteki Yüzleri: Toplumsal Hiyerarşi ve Düzen Karşısında Sıradan Hayatlar</i> Başak Tuğ	122
Christine Philliou, <i>Turkey: A Past Against History</i> Erol Köroğlu	126
Rapor Osmanlı Literatüründe Ben-Anlatıları Sempozyumu Üzerine Rapor Özlem Özdemir Kumbar	130

ÇIKARKEN...

Tarih Vakfı olarak, uzun zamandır arzu ettiğimiz *Toplumsal Tarih Akademi Osmanlı-Türkiye Çalışmaları Dergisi* adıyla akademik bir tarih dergisi çıkarmanın heyecanını yaşıyoruz. Türkiye’de ilk defa üniversiteler ve ticari yayınevleri dışında bir sivil toplum kurumu tarafından hakemli akademik bir tarih dergisi çıkarılmaktadır.

Türkiye’nin son yıllarda gittikçe çoraklaşan kültürel ve entelektüel ikliminde Tarih Vakfı 32 yıldır çok kıymetli bir işlev görmektedir. Bu açıdan biliyoruz ki Vakfımızın bağımsızlığını koruyarak ilkeleri doğrultusunda faaliyetlerine devam edebilmesi hepimizin içtenlikle dert edindiği bir mevzudur.

Türkiye gibi istikrarsızlıkların hüküm sürdüğü bir ülkede, ilkelerinden ve eleştirel yapıcı yaklaşımından ödün vermeden, gönüllülerinin hiçbir karşılık beklemeden cömertçe sundukları emekleri ve enerjileri ile, Vakfımızın kendi kaynaklarından başka kaynaklara esir olmadan, üstelik dolaylı veya doğrudan engellemelere, suçlamalara ve saldırılara aldırmadan bağımsız kalarak varlığını sürdürmek, kültürel ve akademik hayata katkıda bulunmak gerçekten kolay değildir. Bu nedenle Tarih Vakfı’nın kurucuları, Tarih Dostları’yla, gönüllüleriyle, takipçileriyle, etkinlikleriyle, duruşuyla ve bağımsızlığıyla Türkiye sivil toplum kurumları tarihinde çok özel bir yeri vardır.

Son yıllarda Türkiye’nin içinden geçtiği ekonomik, siyasal, toplumsal çalkantıların günlük hayatımıza ve düşünce dünyamıza yansımaları daha da şiddetli hissedilmektedir. Bu durum, yaklaşık bir buçuk yıl süren ve her açıdan belirleyici olan pandemi koşullarıyla beraber daha da ağırlaştı. Bu zorlu süreçte Tarih Vakfı’nın yapısından, ilkelerinden ve seviyesinden asla ödün vermeden etkinliklerini artırarak ve geliştirerek devam ettirmek için tüm çabamızla çalıştık. Normalleşmenin başladığı andan itibaren de etkinliklerimizi daha da artırarak devam ettiriyoruz. Bazı haftalar her gün yapılan etkinliklerimiz bunun gurur verici bir kanıtı.

Devletin, belediyelerin veya özel sektörün katkısı olmadan Türkiye’de kendi kaynaklarıyla bu kadar kapsamlı, seviyeli renkli ve çarpıcı etkinlikte bulunan ikinci bir kuruma rastlamak kolay, hatta mümkün değildir.

Bu etkinliklerimize gururla bir yenisini daha ekleyerek *Toplumsal Tarih Akademi Osmanlı-Türkiye Çalışmaları Dergisi*’ni yayın hayatına dahil ediyoruz.

Nurşen Gürboğa ve Yaşar Tolga Cora editörlüğünü üstlendiler. Onlara Firuzan Melike Sümertaş ve Cengiz Yolcu yardımcı olacak. Kıymetli Yayın Kurulu ve Danışma Kurulu üyelerimizin destek ve katkısıyla yılda iki sayı çıkacak olan dergimiz, geç orta çağdan yirminci yüzyılın son çeyreğine uzanan bir tarih aralığında, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye tarihine odaklanacaktır.

Dergimiz, Osmanlı ve Türkiye toplumlarını, imparatorluğun sınırlarının ulaştığı coğrafyayı ve bu coğrafyada ortaya çıkmış devletleri ve siyasal yapıları Osmanlı ve Türkiye toplumları ile etkileşimleri bağlamında incelemeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel tarih gibi yerleşik alanların yanı sıra

tarix yazıcılığında gelişmekte olan yeni alanlar ve yaklaşımlardan yazılar kabul ve teşvik edilecektir. Dergi, kapsamı içine giren dönem ve konularda, özgün ve daha önce yayımlanmamış araştırma makalelerinin yanı sıra sempozyum, seminer ve konferans değerlendirmeleri, söyleşi, vefeyât, kısa düşünce yazıları ve belge incelemelerine de açıktır. Dergide tercih edilen dil Türkçe olmakla birlikte İngilizce yazılara da yer verilecektir. Dergi basılı ve çevrim içi olmak üzere yılda iki kez yayınlanacaktır.

Özellikle son yıllarda Türkiye genelinde benzer amaçlı kamu kurumları kadar, vakıf üniversiteleri dahil bütün üniversitelerden daha fazla yayın ve etkinlik yaptık. Bununla gurur duyuyoruz. Üstelik etkinliklerimizin tamamını koordinatörler ve katılımcılar dahil imece usulü ve hiçbir karşılık beklemeden, gönüllü dostlarımızla yaptık. Dergiyi hayata geçirmeye karar verdiğimizde de aynı heyecanla yola çıktık. İlk toplantıdan itibaren Yayın Kurulu olarak çeşitli defalar bir araya gelerek oldukça yapıcı ve yararlı toplantılar yaptık.

Tarih Vakfı olarak uzun zamandır hayalini kurduğumuz ve normal şartlarda dergi çıkarmanın bile zor olduğu bir ortamda, hiçbir maddi karşılık beklemeden akademik hakemli dergimizin ilk sayısıyla karşınızdayız. Dergimize yapacağınız öneri ve eleştiriler bize katkı yapacak, mutlu edecek ve yön gösterecektir. Yolumuz açık olsun...

Saygı ve sevgilerimle,
Prof. Dr. Mehmet Ö. Alkan
Tarih Vakfı Başkanı

Dosya: Özne ve Toplum: Oto/Biyografik Anlatılar

"Eğer tercüme-i halim senin kaleminle bir yere kayd olursa şu kıssayı yaz!" demiş şair Süruri vakanüvis Esad Efendi'ye. Süruri'nin bu cümleyi söylemesinin sebebi, çağları aşan belirli bir şekilde hatırlamak ve hatırlanmak isteği, özne ile toplum arasındaki ilişkilerin nasıl şekillendiğini anlamak için bize imkanlar sunmakta. Amacı, adına da yansıdığı şekliyle Osmanlı ve Türkiye toplumlarının farklı yönlerini anlamak olan *Toplumsal Tarih Akademi*'nin ilk sayısını bu temel isteğin en önemli ürünleri olan benlik belgeleri etrafında şekillendirdik. Benlik anlatıları kitapçılarda rafları doldururken, bu anlatılara dair akademik incelemeler de büyük bir hızla artmakta Türkiye'de. Başlıklarında hatırat, günlük gibi sözcüklerin geçtiği konferanslar, sempozyumlar, derlemeler ve monograflardan oluşan ve artık kendini bir akademik çalışma alanı olarak tanımlayan benlik anlatıları alanında yol almaktayız.

Toplumsal Tarih Akademi'nin ilk sayısını "Özne ve Toplum: Oto/Biyografik Anlatılar" olarak adlandırdık. Alanlarında uzman araştırmacıların hazırladığı ve farklı benlik belgelerine odaklanan beş araştırma makalesi, farklı belge türlerinin oto/biyografik anlatılarda kullanılmasına dair sorular soran iki belge incelemesi, oto/biyografi alanında çıkmış olan üç kitaba dair kitabiyat yazıları ve benlik anlatılarına dair yakın dönemde yapılmış olan bir sempozyumun raporuyla ilk sayımızı size sunuyoruz; bu genişleyen benlik anlatıları alanına katkı sunacağı umuduyla ve heyecanıyla.

Ama hatırlama ve hatırlanmanın, tıpkı bu sayının sayfalarında incelenen benlik belgelerindeki temel istek gibi, *Toplumsal Tarih Akademi*'nin başladığı bu yeni bir yolculuğun da bir parçası olduğunu unutmamak gerekiyor. Toplumsal olanın önemini yadsımadan, biyografik dönüşümün beşeri bilimleri insan odaklı bir anlatıya davet ettiği bir tarihyazımının da bir ürünü bu sayı. İnsansız büyük anlatıları eleştiren ve toplumu, bireyi öncülleyen bir tarih anlatısı geleneğinden gelen, yani geçmişe dair yaygın anlatıların karşısına farklı hatırlama biçimlerini koyma çabasının bir sonucu. Bu amaç için "o dönemleri yaşamış" bireylerin bıraktıklarından daha iyi bir sözcü/kaynak bulabilir miyiz? Benlik belgelerine özgü problemlerden arı olduğumuzu iddia edemesek de, mesela eril ve belli bir sınıfa ya da statü grubuna mensup insanların ürettiklerini inceleyen metinler bu sayımızın ağırlığını oluştursa da, yine de bu yazıların her biri öznenin hareket edildiğinde tarihin nasıl farklı hatırlanabileceğine ve inşa edilebileceğine yönelik çabaların ürünleri..

Bu sayıyı gerek dönem, gerek kaynak, gerek ise yaklaşım ve odak bakımından çeşitli yazılardan oluşturduk. Nazlı Vatansever'in vakanüvis Esad Efendi üzerine olan incelemesi, daha önce incelenmemiş bir kaynak olan Esad Efendi'nin mecmualarında yer alan oto/biyografik notlardan hareketle bize bu tür yazıların geçmişini düşünmeye davet ediyor. Denis Ljuljanović üç farklı kuşaktan milliyetçi siyasetçilerin hatıratlarından hareketle Arnavut milliyetçiliğinin anlatılarının nasıl oluştuğuna ışık tutarken, nesiller arasındaki farklılıkların bu anlatılara nasıl yansıdığını gözler önüne seriyor. Abdulhamit Kırmızı askerlik hizmetindeki bir gencin günlüğüne odaklandığı makalesinde, bir yandan günlüklerin hatırat gibi benlik belgelerinden farklarını ortaya koyarken diğer yandan da günlüğün sunduğu bilgiler ile aynı kişinin ilerleyen yaşında ve toplum tarafından bilinen bir kişi olduğunda ortaya çıkan biyografik anlatı arasındaki ilişkileri inceleyerek ve bizi biyografi üzerine düşünmeye yönlendiriyor. Burak Onaran ise Talât Aydemir'in hatıratları üzerinden benlik belgelerindeki

zamansallığı vurguluyor. Aydemir'in siyasi bir aktör olarak yaşadığı günü anlatırken aslında kendisinin gelecekte nasıl anılanacağını tahayyül ederek yazdığını ve bunun 1960'lardaki siyasal bağlam açısından ne anlama geldiğini ortaya koyuyor. Bu dört makalenin oluşturduğu dosyamızı Fatma Coşkun'er'in ünlü Ressam İvan Konstantinoviç Ayvazovski üzerine olan makalesi izliyor. Coşkun'er'in araştırması etnik kimlikler arasında sıkışan bir ressamın biyografisi ile yine ulusal sınırlarla tehdit edilen sanat tarihi anlatılarına alternatif olarak ressamı daha kapsayıcı bir Karadenizlilik kimliği çerçevesinde incelemeyi öneriyor.

Toplumsal Tarih Akademi, araştırma makalerinden daha serbest bir dille kaleme alınan, tarihçi ile incelediği belge arasındaki ilişkiyi, belgelere dair farklı yaklaşımlarını, araştırma notlarını kapsayan "belgeler" kısmını da içerecek. Bu sayımızın odağının bir parçası olarak Belgeler kısmında farklı kaynakların benlik anlatılarındaki yerlerine dair görüşler, öneriler ve örnekler sunuyoruz. Bunların ilkinde, Dzovinar Derderian, cüzamlı karısından boşanmak isteyen Semerci Krikor'un İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi'ne yazdığı bir dilekçeyi inceliyor. Derderian, on dokuzuncu yüzyılın ortasında çok yaygın olan arzuhallerin özneyi ve onu çevreleyen toplumla olan ilişkisini anlamak için nasıl kullanılabileceğine dair önerilerini bize sunuyor. Zeynep Devrim Gürsel ise "Fotoğrafın Biyografisi ve Fotoğraftakilerin Biyografisi" arasındaki ilişkiyi göç ve kopan hayatlar bağlamında inceleyerek, görsel kaynakların oto/biyografik kaynaklar olarak nasıl kullanılabileceğini kendi araştırmasının aşamalarıyla beraber okuyucuyla paylaşıyor.

Yukarıdaki çalışmalar belirli şekillerde hatırlamak ve hatırlanmak arasındaki ilişkiyi gözler önüne seriyor. Bu açıdan da *Toplumsal Tarih Akademi*'nin ilk sayısının benlik belgelerine odaklanması bir raslantı değil. Aslında dergimiz de ilk sayısı ile beraber sadece şu anda bu dergiyi okuyacaklar için değil, gelecekteki okurları için de bir biyografik not bırakıyor. Bu not, 2022'nin sonlarında akademik kalite açısından güçlü, yayın kurulu ve yazarlarıyla eşitlikçi, çoğulcu ve müşterek üretime önem veren, tarih çalışmalarında *farklılık* sunmayı hedefleyen bir dergi olarak yayın hayatına başlamış olmasıdır. Bu başlangıçta dergimizin ilk tasarımını üstlenerek büyük bir özveri ile destek olan Gökhan Pahlı'ya, sayfa tasarımlarını gerçekleştiren Hilal Rakıcı'ya, makalelerin İngilizce özetlerinde son okuma yapan Christin Zurbach'e, dergimizin toplantılarında bize yardımcı olan Tarih Vakfı çalışanlarına, üst üste gerçekleştirdiğimiz bir çok toplantıya katılan ve fikirleriyle, önerileriyle, eleştirileriyle ilk sayımızı şekillendiren tüm Yayın Kurulu üyelerimize ve makalelere hakemlik yaparak katkıda bulunan akademisyenlere teşekkürlerimizi sunmak isteriz.

Toplumsal Tarih Akademi'nin kendi hayat hikayesinde onu vareden desteği ve değerleri koruyan bir dergi olarak hatırlanması dileğiyle.

Toplumsal Tarih Akademi Editörleri

Sahhaflarşeyhizade Vakanüvis Esad Efendi'nin (1789-1848) Kendi Kaleminden Oto/biyografik Metin Parçaları

NAZLI VATANSEVER

Viyana Üniversitesi
nazli.vatansever@univie.ac.at

ORCID: 0000-0002-3442-8051
Makale geliş tarihi: 7 Ekim 2022
Makale kabul tarihi: 21 Kasım 2022

Özet

Bu makale Sahhaflarşeyhizade Esad Efendi'nin (1789-1848) şahsi mecmualarındaki otobiyografik nitelik taşıyan kısa metin parçalarına odaklanır. Makale metinlerin içeriği hakkında bilgi verir. Esad Efendi'nin bu metinleri oluşturma sürecinin arkasındaki motivasyonunu araştırır. Metinlerin Esad Efendi tarafından başka mecmualarda kullanım olasılıklarını inceler. Makalede öncelikle Esad Efendi'nin hayatı, resmi görevleri ve eserlerine kısaca değinilmiştir. Daha sonra Esad Efendi'nin mecmualarına kaydettiği otobiyografik notlar ve bilgilerin çeviri yazıya aktarımı verilmiştir. Esad Efendi'nin biyografisi ile ilgili pek çok kaynak, bu notlardaki bilgileri tekrar etse de notlar bugüne kadar çeviri yazı ile (ya da tıpkı basımla) yayınlanmamıştır. Makalede bu metinlerin içeriği Esad Efendi'nin hayatı ve görevlerine paralel olarak konumlandırılacaktır. Sonuç bölümünde ise Esad Efendi'nin bu metin parçalarını kaydetme sebepleri ve olası kullanım amaçları ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Sahhaflarşeyhizade Esad Efendi, mecmua, otobiyografik metinler, biyografik metin derleme.

Abstract

Auto/biographical Fragments from the Works of Sahhaflarşeyhizade Vakanüvis Esad Esad Efendi's (1789-1848)

This article focuses on autobiographical fragments in the mecmuas (Ottoman multiple-text-manuscripts) of Sahhaflarşeyhizade Esad Efendi (1789-1848). It provides information about the content of the texts and examines the motivation behind Esad Efendi's compilations of these texts. The article first briefly mentions Esad Efendi's life, official duties and works. Then, the autobiographical notes and information recorded by Esad Efendi in his collections are transcribed into Latin Alphabet. Although many sources on Esad Efendi's biography repeat the information in these notes, they have not been published in translation (or in facsimile) before. The article will situate the content of these fragments in parallel with the life and duties of Esad Efendi and discuss Esad Efendi's reasons for recording these fragments and their possible uses.

Keywords: Sahhaflarşeyhizade Esad Efendi, Ottoman multiple-text-manuscripts, autobiographical texts, biographical texts

Teşekkürler: Bu makale ilerleyen dipnotlarda da künyesi verilecek olan doktora araştırmama dayanmaktadır. Bu makalede kullanılan metinlerin okumaları sırasında benden yardımını esirgemeyen tez danışmanım Gisela Prochazka-Eisl'a ve Ali Emre Özyıldırım'a minnettarım. Ayrıca bu makalenin yayınlanması konusunda beni teşvik eden Hatice Aynur'a teşekkür ederim.

Giriş

Sahhaflarşeyhizade Vakanüvis Esad Efendi sadece edindiği resmi görevlerle değil; eserleri, kitap koleksiyonerliği ve mecmua derleyiciliğiyle de 19. yüzyıl Osmanlı okuma-yazma tarihinin en önemli isimlerinden biri olmuştur. Esad Efendi'yi bugün araştırmacılar için en ilginç kılan yönlerinden biri ardında bıraktığı ve 1845 yılında hazırlattığı vakfiye ile kurduğu şahsi kütüphanesi sayesinde, büyük bir kısmı bugün hala ulaşılabilir olan kendisine ait zengin yazılı materyaldir.¹ Kendi kaleminden çıkmış olan bu kaynaklar, Esad Efendi'nin eserleri, mektupları, araştırma notları, kitap listeleri, eşya listeleri gibi çok çeşitli metinleri kapsar. Eserlerinden çeşitli parçalar, notlar, listeler gibi daha küçük çaptaki metinlere ise kendisi tarafından derlenmiş mecmualarında sıklıkla rastlamak mümkündür. Esad Efendi hayatı boyunca on beşten fazla mecmua derlemiştir.² Bu mecmuaların kimileri münşeat mecmuası, tarih mecmuası, risale mecmuası gibi belli bir kategorinin altında değerlendirilebilecekken, bir kısmı da herhangi bir derleme özelliğinin bulunmadığı, karışık içerikli şahsi mecmualardır. Karışık içerikli şahsi mecmuaların genel özelliklerine paralel olarak Esad Efendi'nin derlediği mecmualar da başka kitaplardan kopya edilen metin parçalarını, mektuplaşmaları, çeşitli hesaplamaları, vakfiyeleri, ilaç terkiplerini, tarih düşümleri ve Esad Efendi'ye ait özgün metinleri ya da metin taslaklarını içermektedir.

Tüm bu metinlere ek olarak, Esad Efendi nadiren de olsa mecmualarına kendi biyografisiyle ilgili metin parçalarını da kaydetmiştir. Ayrıca yine karışık içerikli mecmualarından birine kaydettiği önsöz niteliğindeki bir metin de biyografik öğeler taşımaktadır, hatta kısa bir biyografi denemesidir. Bu makale Esad Efendi'nin şahsi mecmualarındaki biyografik nitelik taşıyan kısa metin parçalarına odaklanır. Metinlerin içeriğini inceleyen ve Esad Efendi'nin bu metinleri oluşturmalarının arkasındaki motivasyonunu ve bu metinlerin Esad Efendi tarafından başka mecmualarda kullanım olasılıklarını araştırır. Makalede öncelikle Esad Efendi'nin hayatı, resmi görevleri ve eserlerine kısaca değinilecek, daha sonra, Esad Efendi'nin mecmualarına kaydettiği notlar ve bilgilerin çeviri yazıya aktarımı verilecek ve bu metinler ile Esad Efendi'nin mecmualarında derlediği otobiyografik nitelikteki bilgilere odaklanılacaktır. Makalenin amaçlarından biri de daha önce yayınlanmamış olan ve Esad Efendi için biyografik kaynak niteliği taşıyan bu kayıtların kendi kaleminden çıktığı gibi yayınlanmasıdır.³

¹ Tuba Çavdar, "Esad Efendi Kütüphanesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1995), 11:347.

² Esad Efendi'nin vefatına kadar derlediği tüm mecmuaların sayılarının tespiti vakanüvislik evrakının dağılması, çeşitli yazmaların şahsi kütüphanesinden çıkarak başka koleksiyonlara girmesi gibi sebeplerden ötürü şu anda mümkün değildir. Bu konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için, bkz. Nazlı Vatanserver, "Şahhaflarşeyhizade Es'ad Efendi's (1789-1848) Text Compilation Practices and Intellectual Curiosities", (Doktora Tezi, Viyana Üniversitesi, 2022), 96-105.

³ Esad Efendi'nin biyografisi ilk olarak kapsamlı bir şekilde Ziya Yılmaz'ın yüksek lisans tezinde yer bulmuştur. Yılmaz, tezin yazıldığı zamana kadar yayınlanmış Esad Efendi'nin biyografisini içeren kaynakları kullanmanın yanı sıra onun mecmualarından da faydalanmıştır. Yılmaz'ın yüksek lisans tezi ve yayınladığı Esad Efendi Tarihi'nden sonra Esad Efendi'nin eserleri üzerine yapılan pek çok çalışmada Yılmaz'ın sağladığı bilgiler tekrar edilmiştir. Bkz. Ziya Yılmaz, "Vak'anüvis Esad Efendi (Sahhaflar Şeyhizade Seyyid Mehmed): Hayatı ve Eserleri" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1984) ve Ziya Yılmaz, *Vak'a-nüvis Es'ad Efendi Tarihi: (Bahir Efendi'nin Zeyl ve İlaveleriyle) 1237-1241/1821-1826* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2000).

Vakanüvis, Nakibü'l-eşraf, Kitap Koleksiyoneri: Şeyhzade Seyyid Mehmed Esad Efendi

Esad Efendi 6 Aralık 1789'da İstanbul'da, Ayasofya mahallesinde dünyaya gelir.⁴ Kendisinin de mecmualarında bahsettiği gibi ailesi Malatyalıdır ve soyu Battal Gazi'ye dayanır.⁵ Esad Efendi'nin ailesi, Battal Gazi ile olan bu bağlantı sayesinde "seyyid" unvanını alır. Bilindiği gibi seyyidler, Osmanlı bürokratik hiyerarşisinde önemli bir yere sahip olup, alim olarak yetiştirilmiş ve devlet görevlileri tarafından saygı görmüşlerdir.⁶ Esad Efendi için de bu unvanın, kariyeri boyunca kendisine itibar sağladığını iddia etmek mümkündür.

1738 yılında Esad Efendi'nin dedesi ve babası İstanbul'a gelir. Dedesi Abdullah İstanbul'a geldiğinde Ayasofya Külliyesi içindeki şadırvan yakınında tespih satıcılığı yapar. O sırada Malatyalı bir tanıdığının yardımıyla oğlu Ahmed'i Ayasofya Medresesi'ne kaydettirir; böylece Ahmed Efendi İstanbul'a gelir gelmez Ayasofya Medresesi'nde eğitimine başlamıştır. Ancak Ahmed Efendi, medrese tahsilinden hemen sonra müderris olmaz; medrese talebesi iken Ayasofya civarında başladığı kitap satışına bir süre daha devam eder ve Sahhaflarşeyhi unvanını alır. 1769 yılında ruus sınavını geçen Ahmed Efendi müderrislik görevine başlar ve kariyerinde yükselerek Kudüs, Mısır ve Mekke kadılıkları görevlerinde bulunur.⁷ Son olarak, Ahmed Efendi, Medine Kadısı olarak atanır ve görev yerine giderken bindiği geminin Kızıl Deniz'de batması sonucu vefat eder.⁸ Bu sırada babasıyla birlikte olan Esad Efendi bu kazadan kurtulur ve İstanbul'a dönerek ilim tahsiline devam eder. Ruus imtihanından sonra çeşitli kademelerde müderrislik görevini icra eder ve sonrasında memurluk hayatına başlar; Adapazarı, Kütahya ve Birgi naipliği yapar.⁹ 1825 yılında İstanbul Adliyesi kâtibi iken, hayatı boyunca devam edeceği vakanüvislik görevine atanır.¹⁰ Bu görev ona devlet adamları nezdinde itibar kazandırır. Esad Efendi'nin vakanüvis unvanını diğer resmi görevleri takip eder. 1828 yılında Ordu Kadısı olarak atandıktan sonra Esad Efendi'nin kariyerinde önemli bir yükseliş fark edilmektedir.

Esad Efendi aynı zamanda imparatorlukta ilk kez yapılan 1831 yılındaki nüfus sayımı için görevlendirilir. Yine 1831 yılında Matbaa-i Amire ve Takvimhane Nazırlığı'na atanır. 1833 yılında ilk İran Elçisi olarak Tahran'a gider. 1838 yılında imparatorlukta yine ilk kez yapılan karantina uygulamasını yönetmesi için atanır.¹¹ Rumeli Kazaskerliği ve Nakibü'l-eşraflık unvanlarından sonra Meclis-i Maarif-i Umumiyye üyeliği alır ve 1847 yılında Mekatib-i Umumiye Nazırlığı alarak ilk Maarif Nazırı olur. Esad Efendi kariye-

⁴ Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall, *Geschichte der osmanischen Dichtkunst bis auf unsere Zeit*, vol. 4 (Pesth: Conrad Adolph Hartleben's Verlag, 1838), 463. Hammer'in Esad Efendi biyografisi, Esad Efendi hala hayattayken yazılmıştır ve bilgilerin bizzat Esad Efendi tarafından sağlanmış olma ihtimali vardır.

⁵ Esad Efendi'nin hayatı hakkındaki bilgiler için, bkz. Yılmaz, *Vak'a-nüvis Es 'ad Efendi Tarihi*, XXXVII-XCVII.

⁶ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Seyyid", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2009), 37: 40-43.

⁷ Yılmaz, *Vak'a-Nüvis Es 'ad Efendi Tarihi*, XXXVIII.

⁸ Süleymaniye Yazma Eseler Kütüphanesi [SK], Esad Efendi 3847, 17b.

⁹ Yılmaz, *Vak'a-Nüvis Es 'ad Efendi Tarihi*, XXXIX-XL.

¹⁰ SK - Yazma Bağışlar 201, 4b-5a.

¹¹ Münir Aktepe, "Es 'ad Efendi", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB, 1964), 4:358-359.

rinin son yıllarında Şeyhülislamlığı hedeflese de bu hedefine ulaşamamıştır. 1848 yılında İstanbul'da vefat eder ve kendi yaptırdığı kütüphanesinin bahçesine defnedilir.¹²

Esad Efendi tüm hayatı boyunca pek çok farklı alanda eserler vermiştir. Kariyerinin ilk yılları ve yükselişi döneminde daha çok tarih konulu eserler tercüme etmiş, yazma faaliyetlerinde de bu alana odaklanmıştır. Kariyerinin ilerleyen yıllarında Esad Efendi'nin tezkire yazmak, tarih düşürme mecmuası derlemek gibi edebi faaliyetlere yöneldiğini görmek mümkündür. Kariyerinin son yıllarında ise Şeyhülislam olma amacına yönelik olarak dini eserler ya da risaleler yazdığı fark edilmektedir. *Nasrun Aziz, Delailü Nübüvveti Nebiyyina* ya da *Mesh-i Ricl* ve *Mesh-i Huf* başlıklarıyla kaleme aldığı eserlerini onun Şeyhülislamlık amacına hizmet eden çalışmaları arasında anmak mümkündür.¹³ Esad Efendi'nin kariyerindeki bu çizgiyi de takip ederek onun tercümelerini ve özgün eserlerini genel olarak tarih, edebiyat ve dini konular başlıkları altında değerlendirmek mümkündür.¹⁴

Esad Efendi'nin şu ana kadar tespit edilebilmiş kariyerinin erken yıllarında derlediği ilk mecmuaya bakıldığında onun tarih alanındaki çalışmaları Muslihüddin-i Lari'nin (ö. 1572) Farsça tarih eseri *Mir'atü'l-Edvar* ve *Mirkatü'l-Ahbar*'ın tercümesiyle başlar.¹⁵ Esad Efendi daha sonraki yıllarda da tarih alanındaki eserlerini ve tercümelerini çeşitlendirmiştir. Şüphesiz onun tarih alanındaki eserlerinin en önemlisi ve en bilineni, Ekim 1821 ile Temmuz 1826 arasındaki olayları iki ciltte detaylandıran ve genellikle *Tarih-i Esad* olarak bilinen vakayinamesidir. Kendisinin şöhretinde önemli payı olan diğer bir eseri ise Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının nedenlerini ve bu kararın dayanaklarını açıklayan *Üss-i Zafer*'dir.¹⁶

Çoğu Osmanlı bürokrati, âlim ve aydını gibi Esad Efendi de edebiyatla ilgilenmiştir. *Divân'ı* ve *Bağçe-i Safa-enduz* adlı bir tezkiresi bulunmaktadır.¹⁷ Klasik Osmanlı edebiyatının bu iki aslî türünde verdiği eserlerin yanı sıra, Süruri'nin (ö. 1814) sadece tarih mısralarını derleyerek oluşturduğu ve ölümünden sonra Keçecizade İzzet Molla'ya (ö. 1829) geçen *Süruri Mecmuası*'nın İzzet Molla'nın ölümüyle devralmış ve mecmuayı genişletmiştir.¹⁸ Esad Efendi bu mecmuanın verdiği ilhamla tarih düşürme sanatı üzerine bir eser daha kaleme alır. *Şahidü'l-Müverrihin* ismini verdiği bu eserde, tarih

¹² Rifat Efendi, *Osmanlı Toplumunda Sâdât-ı Kirâm ve Nakibüleşrafılar: Devhatü'n-Nukabâ*, yay. haz. Hasan Yüksel ve M. Fatih Köksal (Sivas: Dilek Matbaası, 1998), 122-123.

¹³ Eserler hakkında ayrıntılı bilgi için, bkz. Ziya Yılmaz, "Esad Efendi, Sahhaflarşeyhizade", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1995), 11: 345.

¹⁴ Esad Efendi'nin ne zaman hangi konulara ilgi duyduğu, bu konular hakkında neler okuduğu ve kısmen neler düşündüğü gibi soruların cevabını mecmualara derlediği metinlerden takip etmek mümkündür. Esad Efendi'nin mecmualarında bulunan bir kitap listesi üzerinden onun okuma alışkanlıkları ve eserler arasındaki bağlantıyı araştıran bir çalışma için, bkz. Nazlı Vatansever, "Books as Career Shapers The Reading Activities of Şahhâflarşeyhizâde Es'ad Efendi (1789-1848) at the Rise of His Career", *Authors as Readers in the Mamlûk Period and Beyond*, yay. haz. Elise Franssen (Venice: Ca Foscari, 2022), 277-302.

¹⁵ Süleymaniye Yazma Eseler Kütüphanesi SK, Es'ad Efendi (Koleksiyonu), 2410.

¹⁶ Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi, 1956), 83-84.

¹⁷ Rıza Oğraş, *Es'ad Mehmed Efendi ve Bağçe-i Safa-endüz'u* (Burdur: Emirdağ, 2001).

¹⁸ Nazlı Vatansever, "Sürûrî'nin Tarih Mecmû'ası, Metin Tesisi-İnceleme" (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2014).

düşürme sanatının özelliklerini ve türlerini açıklar, eserin her bölümünde çeşitli mısraları değerlendirir, tartışır ve her tarih düşürme türünü en iyi açıklayacak örnekleri seçer. Ayrıca bu açıklama ve değerlendirmeleri Osmanlı Türkçesi'ndeki imla kurallarını detaylandırmak için kullanır. Bu eseriyle, Esad Efendi'nin Osmanlı edebiyat tarihinde bir edebi türün teorisi konusunda kalem oynatan ve bir şair olarak kendi görüşlerini ifade eden, böylece edebiyat eleştirmeni olarak hareket eden bir yanı olduğu da görülmektedir.

Yukarıda da sözü edildiği gibi Esad Efendi kariyerinin ilerleyen dönemlerinde dini konularda birçok risale yazmıştır. Risalelerinde iman ve İslam dininin çeşitli hükümlerine değinir ve bu konuları genellikle Sünnilik sınırları içinde ele alır. Tüm bu eserlere ek olarak, Esad Efendi'nin bilimsel faaliyetlerinin büyük bir bölümünü çeviriler işgal eder; onun en bilinen tercümesi, Muhammed b. Ahmed İbşihî'nin (ö. 1446) *el-Mustatraf min külli fennin Mustazraf* adlı eseridir ve bu tercüme Esad Efendi'ye "Mustatraf Tercümanı" ünvanını kazandırır.

Esad Efendi'nin Mecmualarına Derlediği Otobiyografik Bilgiler

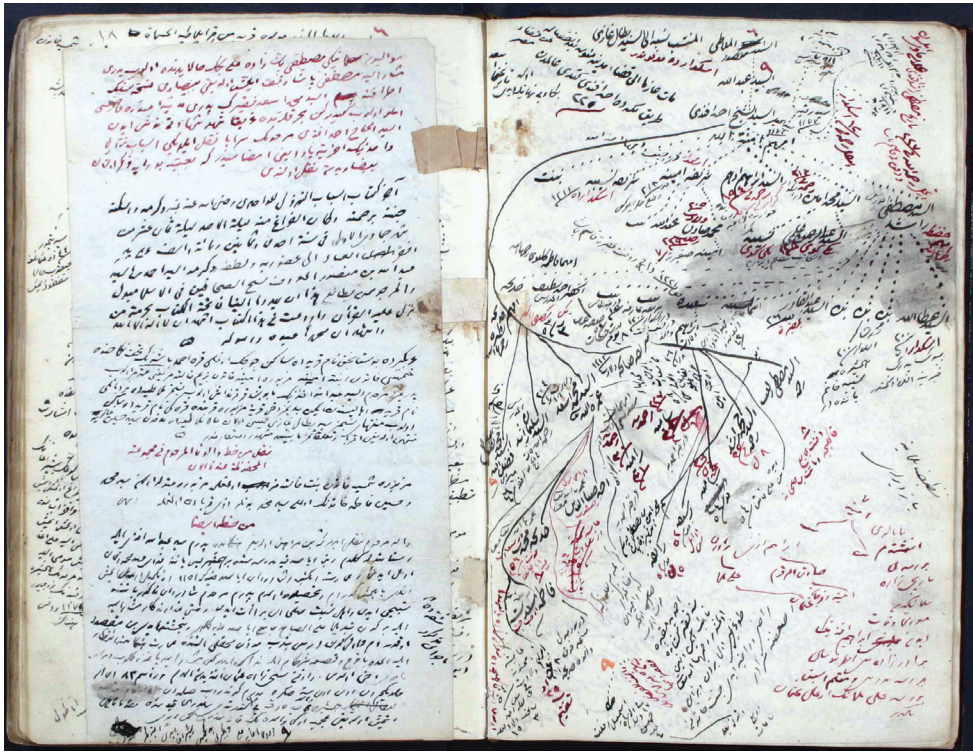
Bir tezkire yazarı olarak, Esad Efendi'nin biyografik bilgilere ilgisi mecmualarına derlediği kısa biyografik bilgilerden anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Esad Efendi'nin *Tarihini* de içerdiği biyografik bilgi ve vefayat bendleri açısından oldukça zengin olduğu görülmektedir. Elbette, biyografik bilgilerin ve vefayat bendlerinin vakanüvisler tarafından tarihlerine eklenmesi Esad Efendi'ye mahsus bir özellik değildir, bu bakımdan Esad Efendi'nin *Tarihini* yazarken kendisinden önceki vakanüvislerle benzer bir metot benimsediği sonucuna varmak mümkündür.¹⁹

Esad Efendi'nin kendisi ve ailesi ile ilgili mecmualarına kaydettiği biyografik/otobiyografik metin parçaları ise çoğunlukla kısa notlar şeklindedir ve bu notlar üzerinden Esad Efendi'nin aile ilişkilerini, onlarla olan şahsi yakınlığını, hislerini ya da bu notları mecmuasına kaydetme amacını anlamak kolay kolay mümkün değildir. Esad Efendi'nin kendisi ve aile biyografisiyle ilgili kısa metinleri içeren iki mecmua bulunmaktadır. Bunlardan biri Esad Efendi'nin kendi koleksiyonundadır (SK-Esad Efendi, 3847). Diğeri ise henüz tespit edilemeyen sebeplerden ötürü Esad Efendi'nin kendi koleksiyonundan çıkarak başka bir koleksiyona intikal eden mecmuadır (SK-Yazma Bağışlar 201).

SK-Esad Efendi 3847 künyeli mecmua 167x190mm ebadında, 161 varak, deri ciltli ve iç kapağında ebru bulunan bir el yazmasıdır. 1820-1824 yılları arasında derlenmiş metinleri içerir. Mecmuanın en önemli özelliklerinden biri, derlenme tarihinin neredeyse Esad Efendi'nin kariyerinin başlangıcına kadar uzanmasıdır. Ne yazık ki kariyerinin ilerleyen yıllarında derlediği mecmualarda neredeyse otobiyografik bilgilere hiç rastlanmamaktadır. Bu durum, bizi Esad Efendi'nin sistematik bir biçimde kendi biyografisi ya da aile bireylerinin biyografik bilgilerini kaydettiği fikrinden uzaklaştırır.

Bu mecmuada Esad Efendi'nin ailesi hakkında verdiği bilgiler ilk olarak 17b sayfasında karşımıza çıkmaktadır. Esad Efendi burada bir aile ağacı çizer ve babasının baba tarafından büyük dedesinin soyundan başlayarak aile üyelerini kaydeder.

¹⁹ Bu konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz: Feridun M. Emecen, "Osmanlı Kronikleri ve Biyografisi", *İslam Araştırmaları Dergisi* 3 (1999): 83-90.

Esad Efendi'nin aile ağacı, SK-Esad Efendi 3847, 17b.

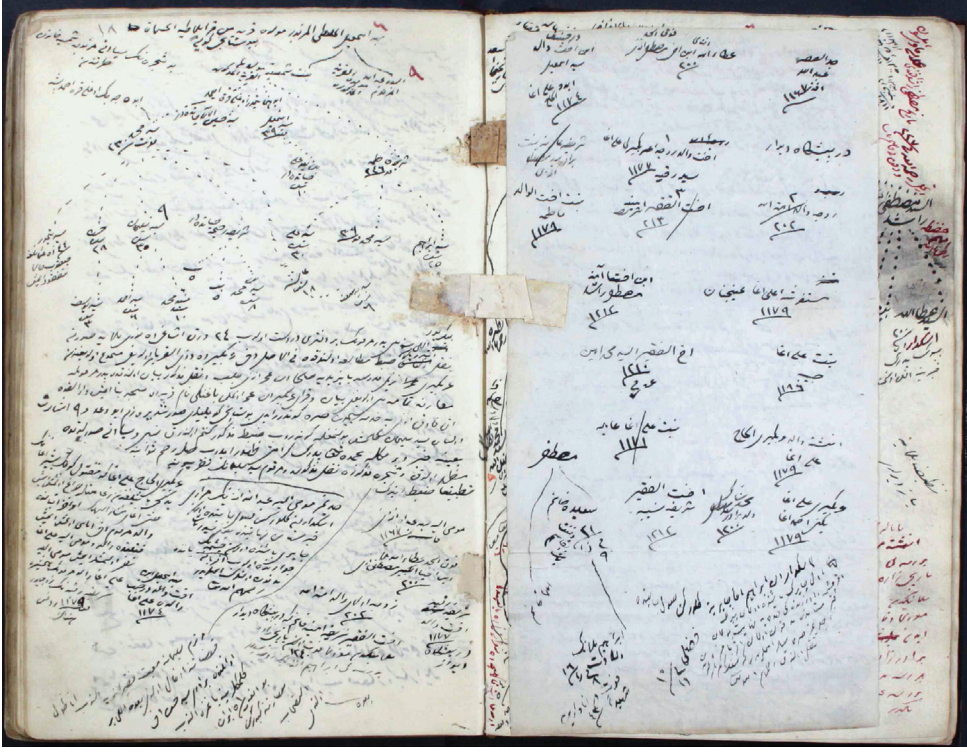
Esad Efendi mecmualarında işi ve edebi veya fikri faaliyetleri hakkında geniş notlar tutmakla birlikte, ailesine ilişkin kayıtları doğum ve ölüm tarihleri, gömülü oldukları yerler, ölüm sebepleri ve bazen de resmi görevleri ile sınırlamıştır. Bu sınırlı bilgilere zaman zaman tarih düşürmelerde kaydettiği tarihler de eklendiğinde ailesi hakkındaki bilgi parçacıkları artmaktadır.

Öte taraftan notların karmaşıklığına bakılırsa Esad Efendi'nin bu aile ağacını bir müsvedde olarak hazırladığı aşikardır. Yine de aile bireylerinin ismini siyah mürekkep, doğum-ölüm tarihleri, gömülü oldukları yerler, notlar ve notların numaralandırılmasını ise kırmızı mürekkeple yazmıştır. Bu kullanım, bilgilerin anlaşılmasında ve fark edilmesinde hem kendisine hem de bu aile ağacının olası okuyucularına/kullanıcılarına kolaylık sağlar. Sayfanın en solunda görüleceği gibi Esad Efendi bu aile ağacını hazırlarken kardeşi Mustafa Raşid bahsinde bir hata yapmış ve çeşitli kayıtları silip yerine yenilerini/doğrularına eklemiştir. Bu durum Esad Efendi'nin verdiği bilgiler üzerinde titizlikle çalıştığının bir kanıtıdır.

Aile ağacının en önemli özelliklerinden biri ise Esad Efendi'nin babasının vefatı için düşürmüş olduğu tarihin ilk versiyonuna ilk kez burada rastlanılmasıdır. Sayfanın en sağında babasının isminin hemen yanına eklenmiş bu beyit şu şekildedir:

Bükā-yı bî-nihāyetle dedi tārīhini Es'ad
Tarīk-i Mekke'de Ahmed Efendi gitdi 'ālemden
1225 [1810]

Esad Efendi daha sonra mecmualarına bu tarihi tekrar tekrar kaydedecektir ve Esad Efendi'nin biyografisine yer veren pek çok ikincil kaynaktan da bu beyit kullanılmaktadır. Esad Efendi, bu aile ağacından sonraki sayfada (17b) babasının anne tarafı hakkından bir aile ağacı daha çizer.

Esad Efendi'nin aile ağacı 2, SK-Esad Efendi 3847, 17b-18 arasındaki sayfa.

Yukarıdaki görsellerde görüleceği gibi Esad Efendi bir başka sayfayı 17b ve 18a sayfaları arasına ekler. Sayfanın ön yüzünde adeta 17b'deki aile tablosunun yazılı formu karşımıza çıkmaktadır. Esad Efendi'nin 17b ve 18a arasına yerleştirdiği sayfaya bakılırsa kendisinin bu sayfanın ışığında aile ağaçlarını çizdiği görülmektedir.

Bu eklenen sayfadaki notlardan anlaşıldığına göre Esad Efendi'nin babası bir Beyzavi tefsirinin arkasına ailesi ile ilgili bilgileri kaydetmiş, bu kitap daha sonra Ahmed Efendi'nin koleksiyonundan çıkarak Mustafa Paşa'nın eline, oradan da onun oğlu Ali Bey'e geçmiştir. Kırmızı mürekkeple kaleme aldığı kısımda Esad Efendi bu bilgileri şu şekilde aktarır:²⁰

Mevliden Selanikî Muştafâ Pâşâ-zâde 'Alî Bey'in hâlâ yedinde olup peder-i müşârü'n-ileyh Muştafâ Pâşâ'(ya) vakf eylemiş olduğu Beyzâvî nüshasının etrâfına es-seyyid Mehmed Es'ad fakîrin pederi Medîne-i münevvere kâdısı emr olunup giderken Bahr-ı Kûlzumde garikan şehd-i şehâdeti nûş edip es-seyyid el-hâcc Ahmed Efendi merhûmun

²⁰ Bu makalede sadece el yazmalarından aynen alıntılanmış olan metinler transkripsiyon alfabesi ile verilmiştir.

SK-Esad Efendi 3847, 17b-18 arasındaki sayfa. Esad Efendi'nin 17b-18a arasına eklediği, babasına ait notları içeren sayfa.

ser-â-pâ nakl eylediği Esbâb-ı Nuzûl-i Vahidî'nin ahırine yazdığı imzasıdır ki bi 'aynihi buraya zikr olunan Beyzâvî'den nakl olundu.²¹

Esad Efendi bu notun ardından, babasının kaydettiği Esbab-ı Nuzûl'ün ketebe kaydını ve yine Esad Efendi'nin babası Sahhaflarşeyhi Ahmed Efendi tarafından kaleme alınmış şu bilgileri kopya eder:

Arabkir'de Büstāncık [Bostāncık] nām kıyede sākin Çüçük-oğlu Kāra Aḥmed Paşa'nın taht-ı nikāhında Şemsī Ḥātūn İbneti Emīne - Mezbūre Emīne Ḥātūn bizim ḥāletemiz ya'nī 'ammemiz olub - mezbūre Şemsī Ḥātūn binti ḥāletemiz olmağla mezbūreden mütevellid olan Seyyid Muḥammed ve Hüseyin, Fāṭıma Ḥātūn'uñ oğlu Seyyid Muḥammed bunlar zevī kurbādan olmağla - pederimiz merḥūm es-seyyid 'Abdullāh Efendi'nin li-e-beveyn kız karındaşı olub nesebimiz Malatya'da Nerdübānlı nām kıyeye aḥālisinden iken ceddimiz dahı kıyeye-i mezbūre kurbunda Ḥazeki nām kıyede sākin olub müntehā-yı nesebimiz Seyyid Baṭṭāl Ġāzī 'ammisi olan ḥālā Malatya'da medfūn Hüseyin Ġāzī'ye müntehī olduğu akrabā ve ta'allukātımız mā-beyninde meşhūr ve müte'arifdir.²²

Sahhaflarşeyhi Ahmed Efendi yukarıdaki notta halası, halasının kızı ve diğer akrabalarının kısaca adını anar, akrabalıklarını teyit eder. Bununla birlikte, ailesinin Malatya'nın Nerdübanlı köyünden olduğunu ve soyunun mezarı hala Malatya'da bulunan

²¹ SK-Esad Efendi 3847, 17b-18a.

²² Bu bilgi aynı mecmuada 40b'de temize çekilmiştir.

Battal Gazi'nin amcası olan Hüseyin Gazi'ye dayandığının akraba ve yakınlar tarafından bilindiğini kaydeder.

Esad Efendi'nin babasının notlarından kopya ettiği bir diğer metin parçası ise aşağıdaki gibidir:

Vâlid-i merhûm nakl eder ki: ben mürâhik olduğum hengâmda pederim seyyid 'Abdullâh Efendi ile İstanbul'a geldim ve beni Ayaşofya Medresesi'nde bir hemşehrîsi yanına kodı devr-i Maḥmûd Ḥân-ı evvel idi [ol] [...] 'imâret iken ve şâdirvân-ı Ayaşofya ki 1151'de tekmi̇l imiş anları yapılmış gördüm, ve tahşilde oldum pederim merhûm şâdirvân-ı mezkûr yanında tesbîhî idi ve ehl-i nisbet muşallî ilâ berâ'at idi ve [...] ²³ Ḥudâvendigâr-ı müşârûn-ileyh bir gün tebdîlen 'ale's-şabâh câmi'-i Ayaşofya'ya geldi ve pençsembe idi ben *Maḳşûd* okuduğum hengâmdan ders bitip müezzin maḥfili altında 'imâret hengâmına intizâr ile elinde bakraç ve kas'e-i şürekâm ile müzâkere iderken müşârûn-ileyh yanımıza gelüb ümerâdan daḥî oldu ve izni Şahîzâde 'Osmân Efendi'den aldım ve ru'ûsum 83 oldu - geldigimden on dört sene soñra - pederim gönderüb şıladan hemşiresi Seyyide Rukîye'yi getirtti... ²⁴

Sahhaflarşeyhi Ahmed Efendi bu kısa notta İstanbul'a gelişini ve buradaki eğitim hayatının nasıl başladığını anlatır. Ahmed Efendi babası Abdullah Efendi ile birlikte İstanbul'a gelmiş ve babası onu bir hemşehrisinin vasıtasıyla Ayasofya Medresesi'ne koymuştur. Ahmed Efendi burada Ayasofya Şadırvanı'nın yapım tarihinden söz eder, anlaşılan o ki bu tarih ile aşağı yukarı eğitime başladığı zamanı belirtmek istemektedir. Her ne kadar Ahmed Efendi Ayasofya Şadırvanı'nın 1151'de (1738-39) tamamlanmış olduğunu söylese de şadırvandaki yapım kitabeleri şadırvanın tamamlandığı tarihi 1153 (1740-41) olarak verir. ²⁵ Ahmed Efendi şadırvanın tamamlanmış halini gördüğüne göre 1154-55 yılları arasında Ayasofya Medresesi'nde eğitimine başlamış olması muhtemeldir. Ahmed Efendi'nin babasının mesleğini yine bu notla öğreniriz. Not, Ahmed Efendi'nin bir gün padişahın tebdil bir biçimde Ayasofya Camisi'ne gelişini anlattığı kısa bir anekdotla devam eder. Son olarak, Ahmed Efendi ruus imtihanını geçtiğini ve ruus iznini Sahizade Osman Efendi'den aldığını söyleyerek ailesi hakkında kısa bir bilgi verir ve metnini bitirir.

Yukarıdaki metinler oldukça kısa olsa da şüphesiz Esad Efendi'nin aile geçmişi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu makalenin ilerleyen sayfalarında da söz edileceği üzere, muhtemelen Esad Efendi ve babası Ahmed Efendi arasında yakın bir baba-oğul ilişkisi vardı. Bu sebepten Esad Efendi belki de daha önceden ailesi hakkındaki bu bilgilere zaten vakıftı. Ancak bu notların Beyzavi nüshasında bulunmasının ardından, aile hikâyesini babasının kelimeleriyle kopya etmek istedi. Bununla birlikte mecmualarının diğer aile bireylerinin eline geçmesi durumunda bu gibi notların onlar için de bir miras niteliği taşıyacağı düşünülmüş olmalıdır.

²³ Bazı kelimeler, tamamen karalama şeklinde yazılmış olması ve el yazmasındaki sayfanın zaman içinde yıpranması sebebiyle okunamamaktadır.

²⁴ SK-Esad Efendi 3847, 17b-18a.

²⁵ Ayasofya'nın şadırvan kitabeleri için bkz: Database for Ottoman Inscriptions K964 ve K965 <http://www.ottomaninscriptions.com/information.aspx?ref=list&bid=873&hid=964> <http://www.ottomaninscriptions.com/verse.aspx?ref=list&bid=873&hid=965>.

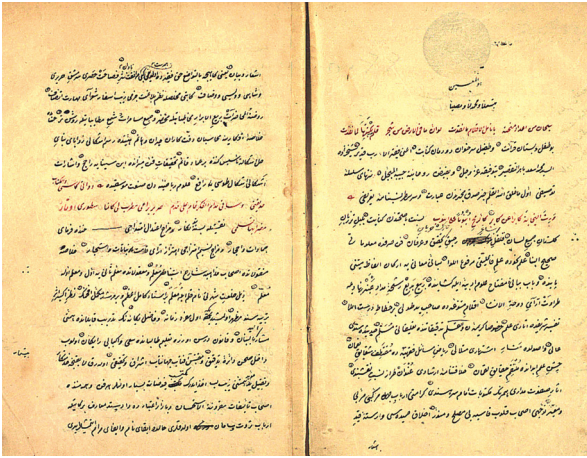
Esad Efendi'nin bu notta karşımıza çıkan bir başka özelliği de onun bilgileri kayıt altına alma faaliyetinde göstermiş olduğu hassasiyettir. Tıpkı burada olduğu gibi mecmuasının hemen hemen her yerinde kopya ettiği metnin kaynağını belirtir ve burada da olduğu gibi eğer hiçbir değişiklik yapmadıysa "bi 'aynihi buraya nakl olundu" ibaresini kullanır ve bu notların bizzat babasının kaleminden çıktığını özellikle belirtir. Elbette Esad Efendi'nin bu notu yazdığı sırada kadı naibi olduğu, daha sonra vakanüvislik görevini icra ettiği düşünüldüğünde bilgileri kayıt altına almada gösterdiği hassasiyetinin resmi görevlerinden kaynaklanan bir alışkanlığın sonucu olduğunu düşünmek de mümkündür.

Elbette bu notlarda Esad Efendi kendi aile tarihini yazmaktadır ve bu sebepten notların manevi bir değeri olduğunu düşünmek mümkündür. Şüphesiz Esad Efendi herhangi bir eser yazmayı ya da bu bilgileri çalışmalarında kullanmayı planlamasaydı da bu bilgiler onun için kaydetmeye değer olmalıydı. Öte yandan yukarıda da belirtildiği gibi aynı mecmuada birden çok yazarın ya da şairin kısa hayat öyküsünün bulunması onun biyografi yazıcılığına merakının göstergesidir. İlaveten, yakın çevresindekiler Esad Efendi'nin biyografi yazımı konusuna olan merakını bilmekteydi. Esad Efendi'nin üstad diye andığı şair Süruri (ö. 1814) ona birlikte bulundukları meclislerin birinde "Eger tercüme-i halim seniñ kâlemimle bir yere kayd olursa şu kıssayı yaz!" diyerek Esad Efendi'ye kendisi ile ilgili bir hikaye anlatır ve Esad Efendi bunu yirmi yıl sonra kaleme aldığı şairler tezkiresinde dile getirir.²⁶

Esad Efendi'nin mecmualarındaki otobiyografik değer taşıyan diğer bir metinse derlediği bir münşeât mecmuası için hazırladığı önsözdür. SK-Yazma Bağışlar 201 künyeli el yazması 1845 yılı civarında belli bir tertip sistemi takip edilerek derlenmiştir. Önsöze göre Esad Efendi bu mecmuayı üç bölüm halinde derlemiş ve adını *Mektebül'l-Edeb ve Vesailü'l-Matlab* koymuştur. Birinci ve ikinci bölüm Sultan II. Mahmud ve çeşitli devlet adamlarıyla yazışmalarını, üçüncü bölüm ise Matbaa-i Âmire müdürü olduğu dönemde kendisine gönderilen mektuplara verdiği cevapları içermektedir. Esad Efendi mecmuanın önsözünde bu metinleri bir münşeât mecmuası oluşturmak amacıyla bir araya getirdiğini açıkça ifade etmekte ve bu vesileyle inşa sanatına dair fikirlerini de dile getirmektedir. Bu mecmuanın bir taslak olarak hazırlanmış olması muhtemeldir. Belki de Esad Efendi bu mecmuayı daha sonra yeniden yazdırmayı ya da matbaaya gönderip yayımlatmayı amaçlıyordu. Mecmuanın aşağıdaki örnekte olduğu gibi pek çok okunaklı sayfası vardır.

Ancak mecmuanın içinde Esad Efendi'nin önsözde bahsettiği fasılların nerede başlayıp nerede bittiğini gösteren herhangi bir işaret yoktur (bu üç faslı ayırt etmenin tek yolu, metinlerin başlıklarını Esad Efendi'nin önsözünde belirttiği gibi her bir kısmın içeriğiyle karşılaştırmak olabilir). İlaveten, birçok metinde başlık için yer bırakıldığı halde metinlere başlık eklenmemiştir ya da sonradan ve özensiz bir yazıyla adeta karalanmıştır. Ayrıca, aşağıdaki örnekte görüleceği gibi yapraklar arasında not kâğıtları/şukkalr bulunmaktadır. Tüm bu unsurlar, Esad Efendi'nin bu mecmua üzerinde aktif olarak çalıştığını veya daha sonra üzerinde çalışmaya devam etmeyi planladığını kanıtlar niteliktedir.

26 Vatansever, "Sürürî'nin Tarih Mecmû'ası", 535.

SK-Yazma Bağışlar 201, 1b-2a.

Önsöz haricinde Esad Efendi'nin otobiyografisinden bahsettiği metinler mevcut değildir, elbette resmi makamlara yazdığı her mektup da dolaylı olarak Esad Efendi'nin biyografisi hakkında bilgi taşır, ancak bu makalede bu gibi mektuplara odaklanılmamıştır. Önsöz ise çeşitli açılardan, örneğin Esad Efendi'nin nispeten duygularını açığa vurduğu bir metin olarak bahsi geçen önceki notlardan ayrılır. Esad Efendi bu metne babasının özelliklerini sayarak başlar:

...gülistân-ı şabî' -lisân kullukul-i şâ'ir-i rahîk-i tahkîk ü 'irfân, fenn-i şarfdâ ma'lûmâtü şahihü'l-binâ 'alem-i güzere 'ilm-i fâ'liyeti merfu'ü'l-livâ mebnî-i me'ânîye erkân-ı elfâz-ı mefînî pâyende ve bâb-ı beyânî ve miftâh-ı 'ulûm-ı edebîyye ile güşâyende, rebî'-i bedî'-i reşha- id mîdâd-ı anber-nihâd ile tārâvet-ārâ-yı devhâtü'l-inşâ aklâm-ı mütenevvi'ada şahib-i yed-i tûlâ bir haţţât-ı dürüst-ımlâ tefsîr-i şerîfde âsârî 'alem hûşûşa kerîme-i "Nûn ve'l-kâlem" tedkikâtında ta'likâtü müsellemed hadîsde mesnede 'âlî ve uşûlde menâr-ı iştihârî mütelâlî riyyâz-ı mesâ'il-i fihkiyyede muқтаţîf-ı Şakâyık-ı Nu'mân ceşş-i 'ilm-i ebdânda mûltakım-i hakâyık-ı Lokmân hilâfet-nâme-i irşâdî 'üvnân-tırâz-ı nisbet-i Nakşibendî âsâr-ı şafvet-medârî hem-reng-i mektûbât-ı İmâm-ı Sirhindî kerâmeti erbâb-ı cehl-i mürekkebi mürebbi' vü mu'ayyer teveccühi aşhâb-ı kulüb-ı kâsibeyi muşallah u münevver ahlâk-ı hamîdesi vâreste-i kayd-ı iş'âr ü beyân ya'nî gâhîce bi't-tevâzu' Hakk-ı fakîrde olduğı gibi hem-dest-i mürâfakat-ı nâdân nesr-i feşâhât-haşırî ser-meşk-i Harîrî ve Şâhî ve Veysî ve Vaşşâf, Kâtibî mahlaşla nazm-ı belâğât-cezmîi zîb-i esfâr-ı şu'arâ-yı mehâret-ittişâf ravzatü'l-muhâzarât-i rebî'ü'l-eberrâr-ı muhtaşabâtıyla muhtaşar ve cem'-i müsâmarâtı şem'-i muţayabâtıyla rûşen-ter hesâb-ı hulâşa-i evkârına muhasibân-ı diğkât-kârân hayrân ü hâ'im heyetde resm-i eşkâlî zevâyâ-yı binâ-yı hall-i eşkâle te'sîs-künende bir 'imâd-ı ka'im tahkîkât-ı fenn-i mîzânda İbn-i Sînâ'ya râcih ve işârât-ı eşkâlî eşkâl-i Tüsîye rafi' 'ulûm-ı riyyâziyyeden şan'at-ı musîkîde:

devâtî ka'sî ve-l-kitâbu hadîqatî ve-sâqî
mudâmî l-fikri kâma 'alâ kadamî
şarîrun yurâî muţribun lî [muţribî] ka-'anna-mâ
suţûrî awtârun miđrâbuhâ kâlamî²⁷

nakşıyla beste-bend-i nigâr, ve mizâh-ı i'tidâl-imtidâhı hânde-fermâ-yı cemâdât ü ahcâr ve mizâc-ı nesîm-imtizâcî ihtizâz-ārâ-yı kâmet-i her nebâtât u eşcâr, hulâşâ menkûlât-

27 Kıt'anın Türkçeye çevirisi:

Hokkam şarap kadehim, kitabım da bahçemdir,

Ve tefekkür şarabını getirecek olan kadeh taşıyıcı da yola çıktı.

Müzisyenime bir çekik eşlik ediyor.

Sanki benim satırlarım teller, kalemim de onların mızrabıdır.

Kıt'anın okunması ve çevrilmesi sırasındaki yardımları için Stephan Prochazka'ya teşekkür ederim.

da aşhâb-ı mezâhibe şâri‘ istinbâtı mu‘allim ve ma‘kûlâtta Mu‘allim-i Sâniye evvel ve Mu‘allim-i Evvele mu‘allem zeyl-i hil‘at-i şöhrati nâm-ı kalem ile mu‘lem bir üstâd-ı kâmil-i a‘zam ve bir mürşid-i mükemmel efhamıñ nazar-ı iksir-eşer-i terbiyesine mazhar olmuşdu ki ol müfred-i zemâne ve fazl-ı yegâneniñ tedrîb-i kâbilânda himmeti müşârû-n-ileyhi bi‘l-benân ve kânûn-ı ders üzere ta‘lîm-i tâlibânda sa‘y ü ikbâbı rayegân olup dâhil-i şahñ-ı dâ‘ire-i tedkîk ve muktebes-i âfitâb-ı cihân-tâb-ı işrâk u tahkîk olarak lâ-yıkınca hizmetkâr ve tahkîl-i yed-i müeyyed-i himmetini zîb-i leb aḥz ederek mükteseb-i füyûzâta bis-yâr olanlar her fen ü himmetinde aşhâb-ı te‘lîfât-ı maḥrûnetü’l-istihân ve bâzâr-ı i‘tibârda dâd ü sited-i me‘ârif berekâtıyla erbâb-ı servet ü sâmân oldukları ḥalde ibkâ-yı nâm u ifâ-yı merâm etmişlerdi yevmen mine’l-eyyâm ol vâkıf-ı mevaḳıf-ı fûnûn ve râsıd-ı merâsıd-ı ‘ulûm-i zî-şücûnıñ bu sıkâta-rübâ-yı sofra-yı ‘irfân ve berg-çîn-i gülîstân-ı itkân dest-i ma‘ârif peyvestini teslim ve tırâz-ı dâniş-endâzını bûse-câ-yı femm-i tekrîm edüb şöyle niyâz-mend oldum ki “Ey Üstâd-ı muhaḥḳıḳ, ve ey mürebbi-yi müşḳıḳ” Medîneye ‘azm ederken vâlid-i mâcid,

Ecel geldi oña ‘ömri dükendi gitdi ‘âlemden
Şikest oldı sefîne ez-kazâ deryâ-yı kulzumda
Meded hem-seng-i Taşkendî gitdi ‘âlemden²⁸
Bükâ-yı bî-niyâyetle dedı târîhini Es‘ad
Tarîk-i Mekke‘de Aḥmed Efendi gitdi ‘âlemden²⁹ 1225 (1810)

... ḥayât-ı müste‘âr-ı vâlid-i keşîrû’l-meḥâmid-i ḥuceste- âşârım hem-fazl-ı Özcendî ve Ḥocendî, eş-şeyḥ es-seyyid el-ḥâc Aḥmed Efendi merḥûm bu kemter ḡubâr-i ḥiç-i‘tibârı tıfl-ı ebced-ı ḥ’ân ve şüret –i idrâkdan mu‘arrâ heyûlâ-yı bî-cân iken senin dârû’l-ifâde-i terbiyeni teslim ve “eti seniñ kemigi benimdir” de’b-i edebiyle kayd-ı silk-i ta‘lîm etdiği zemândan iş bu evâna kadar ki müddet-i çihil sâlden efzûndur sen saña düşen himmete buhl eylemediñ ḥiç luṭfi dırıḡ eylemediñ ḥiç lakîn ben onuñ kıymetini ḳalbimden idrâk ya’nî her ne kadar dilsîr-i ni‘met-i kemâl ve reyyân-ı zülâl-i ifzâl olmadımsa daḥı yine

...³⁰

Esad Efendi babasının özelliklerini saymaya ilk olarak onun dile olan hakimiyetinden başlamıştır. Esad Efendi önsözde yine ideal bir insanın aynı zamanda iyi bir hattat olan münşî tarafından da yazılması gerektiğini ifade eder ve babasını anlatırken de onu “ta-râvet-ârâ-yı devḥatî’l-inşâ aḳlâm-ı mütenevvi‘ada şâhib-i yed-i tulâ bir ḥattât- ı dü-rüst-ımlâ” olarak tanımlar. İlerleyen cümlelerde Esad Efendi babasını pek çok alim ile birlikte anar. Esad Efendi’nin burada klasik bir medhiye üslubu kullandığını iddia etmek mümkündür. Ancak yine de metinde adı geçen Sirhindî, Ḥarîrî, Şâhî, Veysî, Vaşşâf, İbn-i Sînâ, Tûsî gibi alimlerle Esad Efendi’nin mecmualarında da karşılaşmak mümkündür, bununla birlikte her birinin eserleri bugün hala Esad Efendi’nin kütüphanesinde mevcuttur. Buna ek olarak Esad Efendi’nin aynı mecmuada yer alan ve Kütahya’daki görev yerine giderken yanına aldığı kitapların isimlerini kaydettiği listesinde de bu alimlerin isimlerini görürüz. Esad Efendi, sadece kimi alimler arasında birilerini seçip babasını bu isimlerle kıyaslamamış, kendisin de eserlerine aşına olduğu belki de bir bakıma hayran olduğu alimlerle birlikte babasının adını anmayı uygun görmüştür.³¹

²⁸ Bu mısranın vezni kusurludur. Esad Efendi mısra üzerinde çalışmışsa da bu kusuru giderememiştir.

²⁹ Makalenin geçmiş sayfalarında da bu kıt’adan söz edilmiştir.

³⁰ SK- Yazma Bağışlar 201, 1b-3a.

³¹ Bu kitap listesi için, bkz. Vatansever, “Books as Career Shapers”, 292-301.

Esad Efendi'nin ilk defa bu metinle birlikte üstü örtük bir biçimde kelime seçimleriyle babasıyla ilişkisinin duygusal yanını olası okuyucusuna hissettirmiştir.³² Babası pek çok kişiyi eğitmiş, pek çok kişi onun ilminden faydalanmıştır. Babasını marifet ve keşif yoluyla varlıkların, meselelerin hakikatini bilebilen bir üstad ve şefkatli bir öğretmen olarak tanımlayan Esad Efendi, babasının kendisini küçük yaşta ilim yoluna "eti senin kemiği benimdir" diyerek soktuğunu söyler ve o zamandan Esad Efendi'nin bu satırları yazdığı zamana kadar geçen süre kırk yıldan fazladır. Şüphesiz babasına seslenişindeki "müşfik" kelimesinin bir gerçeklik payı da olmalıdır; yani Esad Efendi'nin babası onun eğitimiyle hem yakından ilgilenmiş hem de onu eğitirken zorba ve merhametsiz bir tavrı değil, müşfik ve uysal bir biçimde oğluyla iletişim kurmayı tercih etmiştir. Esad Efendi yukarıda bahsi geçen önsözde ilim yoluna başladığından bu yana Osmanlı İmparatorluğu'na hizmet ettiğinden bahseder ve eserlerini sıralar. Daha sonra ise tamamen nesir sanatına ve katiplere odaklanır.

Sonuç Yerine Bir Değerlendirme

Esad Efendi'nin mecmualarına kaydetmiş olduğu otobiyografik metin parçaları hem Esad Efendi'nin şahsi tarihini kayıt altına alması bakımından hem de mecmuaların bize vadettiği otobiyografik malzemeler açısından önem taşımaktadır. Tüm bu kısa notların varlığına rağmen, Esad Efendi'nin ardında bıraktığı yazılı materyale bakılırsa yine de kişisel nitelik taşıyan metinlerin/notların oldukça nadir olduğu söylenebilir. Bu bakımdan bu notların incelenmesi ve başka şahsi mecmualardaki benzer metinlerle karşılaştırılması hem mecmua çalışmaları hem de Osmanlı'da biyografi/otobiyografi çalışmaları açısından oldukça önem taşımaktadır. Bu bilgileri hangi motivasyonla kaydetmiş olabileceği, daha sonra başka eserlerinde kullanıp kullanmamış olduğu soruları ise bir bakıma Esad Efendi'nin mecmua derleyiciliği ile ilintilidir.

Esad Efendi, yukarıda bahsi geçen SK-Esad Efendi 3847 künyeli mecmuasını daha çok karışık içerikli bir şahsi mecmua formunda derlemiştir. Her ne kadar bu mecmua da mektupları içerse de bir münşeât mecmuası niteliğinden çok uzaktır. Örneğin bu mecmuada bulunan kitap listeleri, Esad Efendi'ye ait şahsi eşyaların listeleri gibi mecmuaya kaydedilmiş bu metinler, el yazmasına daha çok bir not defteri niteliği kazandırmaktadır. Esad Efendi, kaydettiği diğer bilgiler gibi Beyzavi nüshasında bulunduğu kendi

³² Osmanlı okur yazarlarının "ben" merkezli metinler üretilip üretilmediği sorusu çeşitli araştırmalarda konu edilmiştir, bkz. Ralf Elger ve Yavuz Köse, yay. haz. *Many Ways of Speaking about the Self: Middle Eastern Ego- Documents in Arabic, Persian, and Turkish- 14th-20th Century* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010), 7-10. Cemal Kafadar, "Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth Century Istanbul and First Person Narratives in Ottoman Literature", *Studia Islamica* 69 (1989): 121-150; Derin Terzioğlu, "Man in the Image of God in the Image of the Times: Sufi Self-Narratives and the Diary of Niyâzî-i Mısrî (1618-94)", *Studia Islamica* 94 (2002), 139-65; Selim Karahasanoğlu, *Kadı ve Günlüğü: Sadreddinzade Telhisi Mustafa Efendi Günlüğü (1711- 1735) Üstüne Bir İnceleme*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013); Aslı Niyazioğlu, *Dreams and Lives in Ottoman Istanbul: A Seventeenth Century Biographer's Perspective* (London: Routledge, Taylor & Francis Group, 2017); Tülay Gençtürk Demircioğlu, "Mustafa Salim ve Mecmû'ası", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 12 (2014), 29-64. Ancak Esad Efendi örneğinde, onun bu metinleri oluşturma motivasyonu, biyografik kayıt tutma alışkanlığı ve bir bakıma babasının alimliğini öne çıkarması onun mesleki hedefleriyle de örtüşmektedir. Özellikle Esad Efendi'nin devrinde beşik ulemâlığının yaygınlığı düşünüldüğünde: Bkz: Arzu Güldöşüren, "II. Mahmud Dönemi Osmanlı Uleması", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013), 138; Uriel Heyd, "The Ottoman 'Ulemâ and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", *The Modern Middle East: A Reader*, yay. haz. Albert Hourani (California: University of California Press, 1993), 35. Bu bakımdan Esad Efendi'nin bu notları özellikle on dokuzuncu yüzyıldaki şahsi mecmualara odaklanan çalışmalar arttıkça ve çeşitli karşılaştırmalar yapıldıkça daha da anlamlı hale gelecektir.

ailesine ait, babasına ve dedesine ait biyografik bilgileri de kaybolmaması için kaydetmiştir. Bu bilgiler daha sonra dolaşıma girmiş ve Esad Efendi üzerine yapılan pek çok akademik çalışmada da tekrarlanmıştır.

SK-Yazma Bağışlar 201'deki otobiyografik bilgiler ise aile ağacı ve notlardan tamamen farklı bir nitelik taşımaktadır. Bahsi geçen el yazması bir münşeat mecmuası olarak tertip edilmiştir. Mecmuada 3 fasıl vardır ve her bir fasıldaki metinler konu açısından bir bütünlük taşımaktadır. Esad Efendi'nin burada yazdığı önsözde verdiği otobiyografik bilgileri, kendini ve ailesini hem kendisi için kayıt altına almış olması ve gelecek nesillere bu yolla aktarması, şeklinde yorumlamak mümkündür.

KAYNAKÇA

Yazma Eserler

- Süleymaniye Kütüphanesi (SK)- Esad Efendi, 3847.
Süleymaniye Kütüphanesi (SK)- Yazma Bağışlar, 201.

Kitap, Makale ve Tezler

- Aktepe, Münir. "Es'ad Efendi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: MEB, 1964), 4:358-359.
Çavdar, Tuba. "Esad Efendi Kütüphanesi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV, 1995. 11: 347.
Demircioğlu, Tülay Gençtürk. "Mustafa Salim ve Mecmû'ası", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 12 (2014): 29-64.
Elger, Ralf ve Yavuz Köse. *Many Ways of Speaking about the Self: Middle Eastern Ego- Documents in Arabic, Persian, and Turkish- 14th-20th Century*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010.
Emecen, Feridun. "Osmanlı Kronikleri ve Biyografî", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 3 (1999): 83-90.
Güldüşüren, Arzu. "II. Mahmud Dönemi Osmanlı Uleması". Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, 2013.
Hammer - Purgstall, Joseph Freiherr von. *Geschichte der osmanischen Dichtkunst bis auf unsere Zeit*. vol. 4. Pesth: Conrad Adolph Hartleben's Verlag, 1838.
Heyd, Uriel. "The Ottoman 'Ulemâ and Westernization in the Time of Selîm III and Maḥmûd II". *The Modern Middle East: A Reader*. Yay. Haz. Albert Hourani, 145-168, California: University of California Press, 1993.
Kafadar, Cemal. "Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth Century Istanbul and First Person Narratives in Ottoman Literature". *Studia Islamica* 69 (1989): 121-150.
Karahasanoğlu, Selim. *Kadı ve Günlüğü: Sadreddinzade Telhisi Mustafa Efendi Günlüğü (1711- 1735) Üstüne Bir İnceleme*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013.
Küçükakçı, Mustafa Sabri. "Seyyid", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV, 2009. 37: 40-43.
Niyazioğlu, Aslı. *Dreams and Lives in Ottoman Istanbul: A Seventeenth Century Biographer's Perspective*. London: Routledge, Taylor & Francis Group, 2017.
Oğraş, Rıza. *Es'ad Mehmed Efendi ve Bağçe-i Safa-endûz'u*. Burdur: Dilek, 2001.
Tanpınar, Ahmet Hamdi. XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi, 1956.
Terzioğlu, Derin. "Man in the Image of God in the Image of the Times: Sufi Self-Narratives and the Diary of Niyâzî-i Mısrî (1618-94)". *Studia Islamica* 94 (2002): 139-65.
Vatansever, Nazlı. "Sürûrî'nin Tarih Mecmû'ası, Metin Tesisi-İnceleme". Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2014.
_____. "Şahhâflarşeyhizâde Es'ad Efendi's (1789-1848) Text Compilation Practices and Intellectual Curiosities". Doktora Tezi, Viyana Üniversitesi, 2022.
_____. "Books as Career Shapers The Reading Activities of Şahhâflarşeyhizâde Es'ad Efendi (1789-1848) at the Rise of His Career". *Authors as Readers in the Mamlûk Period and Beyond*. yay. haz. Elise Franssen, 277-302. Venice: Ca Foscari, 2022.
Yılmaz, Ziya. Vak'anüvis Esad Efendi (Sahhaflar Şeyhizâde Seyyid Mehmed): Hayatı ve Eserleri. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1984.
_____. "Esad Efendi, Sahhaflarşeyhizade", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV, 1995. 11: 345.
_____. *Vak'a-nüvis Es'ad Efendi Tarihi: (Bahir Efendi'nin Zeyl ve İlaveleriyle) 1237-1241/1821-1826*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2000.

Elektronik Kaynaklar

- Database for Ottoman Inscriptions, no: 964
<http://www.ottomaninscriptions.com/information.aspx?ref=list&bid=873&hid=964>
Son Erişim Tarihi: 07.10.2022
Database for Ottoman Inscriptions, no: 965
<http://www.ottomaninscriptions.com/verse.aspx?ref=list&bid=873&hid=965>
Son Erişim Tarihi: 07.10.2022

Geç Osmanlı Döneminde Vlora (Avlonya) Ailesi ve Vlora Ailesinin Makedonya Meselesine Dair Görüşleri (1878-1912)

DENIS LJULJANOVIĆ

Justus-Liebig Üniversitesi
denisljuljanovic@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8979-8690
Makale geliş tarihi: 16 Ekim 2022
Makale kabul tarihi: 18 Kasım 2022

Özet

Bu makale, Vlora ailesinin dört üyesine (Mehmet Ferid Paşa, İsmail Qemali, Süreyya Bey ve Ekrem Bey) ve onların 20. yüzyılın başında Makedonya Sorunu'nun karmaşıklığı hakkındaki görüşlerine odaklanmaktadır. Bu çalışmanın kapsamında, farklı bölgesel kaynaklar ve üç aile üyesinin Osmanlıca, İngilizce ve Almanca dillerinde yazılmış hatıralarını kullanarak, Makedonya meselesine ilişkin bakış açılarını tartışmaya açmak ve bölgesel ve bölgeler arası ve uluslararası düzeylerdeki angajmanlarını ele almak oluşturmaktadır. Bu bağlamda, sosyal ağların analizi siyasi eylem ve eğitimden sürgün ve seyahate kadar çok çeşitli faaliyetleri mümkün kılan önemli bir altyapı sağlayacaktır. Ancak bazen Vlora ailesi üyelerinin de farklı tepkiler verdiğinin, farklı programlara katıldığının ve farklı stratejiler için lobi yaptığının da farkında olmalıyız. Örneğin Mehmet Ferit Paşa Hamidiye hükümetinde sadrazamken, kuzeni İsmail Qemali (Türkçe literatürde İsmail Kemal) o dönemde Jön Türk hareketinin ana aktörlerinden biriydi. Dolayısıyla, "aile içinde" Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Balkanların geleceğine ilişkin birleşik bir strateji olduğu varsayılmalıdır. Bazı vakaları kullanarak, Vloralıların görüşlerinin her zaman ortak siyasi programlara katılma yönünde değil, daha ziyade tartışmalar ve çelişkilerle sonuçlandığını göstereceğim.

Anahtar kelimeler: Vlora (Avlonya), Makedonya meselesi, Osmanlı İmparatorluğu, Balkanlar, hatıratlar

Abstract

The Vlora (Avlonya) Family in the Late Ottoman Period and their Viewpoints on the Macedonian Question (1878-1912)

This article focuses on the four members of Vlora family (Mehmet Ferid Pasha, Ismail Qemali, Sureyya Bey, and Ekrem Bey) and their views on the complexity of the Macedonian Question at the turn of the 20th century. By using different regional sources and the memoirs of three family members written in Ottoman Turkish, English, and German, the scope of this work is to bring into discussion their points of view regarding the Macedonian issue and to discuss their engagement at the regional, trans-regional, and international levels. In this regard, an analysis of social networks would provide a crucial infrastructure that enabled a wide variety of activities, from political action and education to exile and travel. However, we should also be aware that sometimes the Vlora family members had different responses as well, participating in different programs and lobbying for diverse strategies (i.e. Mehmet Ferit Pasha was the grand vizier in the Hamidian government, while his cousin Ismail Qemali was one of the main actors among the Young Turkish movement at that time). Thus, it should not be assumed that keeping things "inside the family" was a unified strategy regarding the future of the Ottoman Empire and the Balkans. Using some cases, I will demonstrate that, this did not always result in the expression of joined political agendas, but rather in discussions and contradictory points for Vlorians.

Keywords: Vlora (Avlonya), Macedonian Question, Ottoman Empire, Balkans, memoirs

19. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda, Osmanlı devlet belgelerinde özellikle "Üç Vilayet (Vilâyet-i Selâse)"¹ adıyla geçen Osmanlı Makedonya'sında siyasi durum karmaşık bir satranç tahtasını andırıyordu. Bir yandan İmparatorluk Rusya'sı, özellikle Osmanlı Makedonya'sındaki Bulgar milliyetçi girişimlerini destekleyerek Güney Slav "kardeşleriyle" güçlü bağlar kurmaya çalışıyor; bir yandan da Sırp milliyetçi politikacılar, Osmanlı Makedonya'sının bir kısmının Bulgaristan'a ilhak edilmesi halinde kaderlerinin değişeceğini ve etraflarının kuşatılacağını düşünüyorlardı. Yunan hükümeti ise bazı Sırp siyasetçilerle birlikte Üç Vilayet'teki (Kosova, Selanik ve Manastır, bugünkü Bitola) Bulgar girişimlerine karşı çeşitli milliyetçi politikalar ortaya koyuyorlardı. Öte yandan Avusturya-Macaristan hükümeti, Arnavut aydınlar ve halk arasında onların güvenini ve dostluğunu kazanmak için aktif bir politika yürütüyordu.

Bu girişimlere karşı Arnavut nüfusun bir kısmı Osmanlı hükümetini, özellikle de Arnavutlara karşı özel bir politika geliştiren ve onların baba figürü gibi davranan Sultan II. Abdülhamid'i destekledi. Çoğunlukla entelektüel çevrelere mensup olan Arnavut nüfusun diğer kısmı ise 1900'lerin başında Rumeli'deki Osmanlı varlığını desteklemiş; ancak Hamidiye politikasına karşı çıkmıştır. Bu entelektüellerden biri olan İsmail Kemal Vlora, Jön Türklerle iş birliği yapmış ve Jön Türk hareketinde önemli bir rol üstlenmiştir. Bu çalışmada yalnızca İsmail Kemal'in değil, İsmail Kemal'in üyesi olduğu Vlora ailesinden bazı isimlerin de Balkan Savaşları'na giden süreçte, 1903 ile 1912/13 yılları arasında, önemli bir rol oynadıklarını iddia etmekteyim. Vlora ailesinin üç üyesinin hatıratlarına başvurarak Osmanlı Makedonya'sı üzerine görüşlerini tartışmayı ve bu kişilerin Osmanlı politikasında ve Jön Türk Devrimi'nde aktif katılımcılar olduklarını göstermeyi amaçlıyorum.² Bununla birlikte, 'Vlora ailesi'ni monolit ve yekpare bir aile olarak ele almayacağım; bu ailenin farklı görüşleri paylaşan, siyasi kararları değiştirebilen ve kitlelerin örgütlenmesinde çok önemli roller oynayan bireylerinden bahsedeceğim. Vlora ailesi üyeleri Arnavutluk ve Makedonya ayaklanmaları (1909-1912) sırasında da önemli bir varlık göstermiş ve bu ayaklanmaların sonucunda özerk bir Arnavutluk için çabalamışlardır. Bu olayların Osmanlı Makedonya'sındaki yansımalarını anlamak için Vlora ailesinin hatıralarını analiz etmenin, Büyük Güçler, Balkan Devletleri ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki birçok siyasi kararı tetikleyen çok katmanlı etkileşimler hakkında net bir resim elde etmemize yardımcı olabileceğine inanıyorum.

Vlora ailesi, neredeyse dört asır boyunca Osmanlı idaresi ve ordusunun saflarında aktif olarak yer almış, seçkin, varlıklı, toprak sahibi ve tarihsel olarak başarılı bir Arnavut ailesiydi. Bu ailenin hikayesi Vlora ve Yanya'dan İstanbul'a, Bosna'dan Sofya'ya, Diyarbakir'den Konya'ya, Cezayir'den Paris'e, Viyana'dan Londra'ya, Kahire'den Berlin'e, Cenevre'den San Remo'ya uzanmaktadır.³ Dolayısıyla bu ailenin hikayesi aynı zamanda küresel, bölgeler ötesi, sosyal ve mikro bir tarihtir. Diplomaside tanışıklıkların, himaye ilişkilerinin, dostlukların, gizli bağlantı ağlarının, İttihad ve Terakki'nin, Makedonya meselesinin, Osmanlı-Balkan ve Büyük Devletler ilişkilerinin vs. ele alındığı tarih

¹ Vilâyet-i Selâse yada "Osmanlı Makedonya'sı" birçok Arnavut tarafından "Arnavutluk" olarak adlandırılmaktaydı. Sırp lar ve Bulgarlar ise bu bölgeyi Güney Sırbistan ve Güneybatı Bulgaristan olarak görüyorlardı.

² Avlonyalı Ferid Paşa'nın hatıratı yoktur. Hakkında Abdülhamit Kırmızı tarafından yazılmış biyografik çalışmadan kullanılmış bilgiler mevcuttur. Bkz. Abdulhamit Kırmızı, *Avlonyalı Ferid Paşa: Bir Ömür Devlet* (İstanbul: Klasik, 2014).

³ Kırmızı, *Avlonyalı Ferid Paşa*, 445.

hikayelerinde dört Vloralı karakter bulunmaktadır. Bu çalışmada konu edinen Vlora ailesinin tanınmış dört üyesinden ilki 1903-1908 yılları arasında sadrazamlık yapan Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa; ikincisi Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa'nın kardeşi, siyasetçi ve II. Meşrutiyet'te Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında Berat mebusu olan Süreyya Vlora (Avlonyalı Süreyya Bey); üçüncüsü Süreyya Vlora'nın oğlu, kısa süre Osmanlı Dışişleri'nde hizmet eden ve Arnavutluk'un Wied Prensi Wilhelm hükümdarlığı sırasında Dışişleri Bakanlığı'nda görev yapan Avlonyalı Ekrem Bey; dördüncü ise Avlonyalı Ekrem Bey'in kuzeni, ileri gelen Jön Türklerden biri olan ve 1912'de bağımsızlığını ilan eden Arnavutluk'un ilk devlet başkanı İsmail Kemal'dir. Bu dört kişinin görüşlerini incelemeden önce Makedonya meselesi üzerine Vlora ailesi üyelerinin oynadıkları rolün Osmanlı ve Arnavutluk araştırmacıları tarafından ihmal edildiğini belirtmek isterim. Bu nedenle makalenin ikinci yarısında literatürdeki bu eksikliğin giderilmesine katkı sunmak amacıyla İsmail Kemal'in *Anılar*⁴ (İngilizce), Avlonyalı Süreyya Bey'in *Osmanlı Sonrası Arnavutluk*⁵ (Osmanlıca) ve Süreyya Bey'in oğlu Ekrem Bey Vlora'nın *Hatıralarım*⁶ (Almanca) isimli hatıratları analiz edilecektir.⁷ Bu çalışma, Vlora ailesi üyelerinin hatıratları üzerinden Osmanlı'nın son dönemindeki durumu hakkındaki düşüncelerini tartışarak hem İmparatorluktaki siyasi gelişmeleri hem de bir ailenin tarihini göstermeyi amaçlamaktadır.

Makedonya Sorununun Doğuşu ve Arnavutlar

Osmanlı modernleşme girişiminin en önde gelen isimlerinden biri, ünlü *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*'nin yazarı, Osmanlı Tanzimat bürokratı Ahmet Cevdet Paşa idi. Kendisi "medeniyetten uzak köylerde yaşayan" farklı topluluklara refah götürmenin "medeni insanoğlunun yükümlülüğü" olduğunu vurgulamıştı.⁸ 19. yüzyılın ortalarında Osmanlı yönetimi, otoritesini ve Tanzimat'ın önemli misyonunu periferisine tanıtmaya karar verdi. Nadir Özbek'in de belirttiği gibi, Osmanlı bürokratlarının amacı "otoritelerini, o dönemde, Osmanlı egemenliği altında kalan ve ancak marjinal olarak tanımlanabilecek vilayetlere yaymaktı".⁹ Tanzimat reformlarından (1839-1876) başlayarak devletin "Osmanlıcılık" olarak bilinen bir Osmanlı siyasi kimliği veya milliyetçiliği biçiminde bir aidiyet duygusu geliştirerek tebaasının doğasını, meşruiyetini ve düzenini değiştirmeye yönelik bir çabası vardı. Genç Osmanlılar olarak bilinen bir grup entelektüel, Osmanlı literatüründe "İttihad-ı Anasır" olarak da adlandırılan bu "Osmanlıcılık" ideolojisini geliştirdi. Bu ideoloji ile dönemin Tanzimat bürokratları ve aydınları Osmanlı İmparatorluğu'nun birliğinin korunacağını ve etnik dini grupların imparatorluk merkezine bağlılığını sürdüreceğini ümit ettiler.¹⁰

⁴ İsmail Qemali [Kemal], *The Memoirs of Ismail Kemal Bey* (London: Constable and Company LTB, 1921).

⁵ Süreyya Bey Avlonyalı, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk (1912-1920)* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018).

⁶ Ekrem Bey Vlora, *Lebenserinnerungen* (Berlin/München: De Gruyter Oldenbourg, 1973).

⁷ Bahse konu olan dönemde hatıratların farklı dillerde yazılması yaygındı, çünkü bu kişiler çeşitli sebeplerle dünyanın farklı yerlerinde yaşıyorlardı.

⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2008), 37.

⁹ Nadir Özbek, "Policing The Countryside: Gendarmes of The Late 19th-Century Ottoman Empire (1876-1908)", *International Journal of Middle East Studies* 40 (2008): 47.

¹⁰ Behlül Özkan, *From the Abode of Islam to the Turkish Vatan: The Making of a National Homeland in Turkey* (New Haven: Yale University Press: 2012), 42.

"İttihad-ı Anasır"ın özü, reformlar döneminde bir devlet politikası haline gelen, sultanın tüm tebaasının "kardeşçe bir birlik" içinde bir araya getirilmesi fikriydi. Ancak Osmanlı'nın Balkan topraklarında yer alan Sırbistan, Romanya ve Karadağ'ın Berlin Kongresi'nde (1878) bağımsızlıklarını kazanmaları, Balkan aydınları arasında milliyetçi ve emperyalist projelerin yoğunlaşmasına sebep oldu. Böylece, Berlin Kongresi'nden sonra farklı devletlerin çeşitli stratejileri ortaya çıktı. Hristiyan nüfusun büyük bir kısmının yer almadığı yeni Osmanlı haritası ise, İslam'ın devletin resmi bir unsuru olmasına neden oldu. Behlül Özkan'a göre, "İttihad-ı İslam, Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarının neredeyse üçte birini kaybettiği ve Hristiyan nüfusunun yüzde 40'tan yüzde 20'ye düştüğü 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra devletin hâkim ideolojisi haline geldi."¹¹ Sonuç olarak, Sultan II. Abdülhamid'in ideolojik mekanizmaları hem içerde hem de dışarıda İttihad-ı İslam'a dahil edildi.¹²

Ahmet Cevdet Paşa'ya göre,

"Arnavutluk, vahşi ve asi bir nüfusun yaşadığı fakir ve çorak bir ülkedir. Bu bölgenin ebedi bir istikrarsızlık kaynağı haline gelmesini önlemek için sultanlar, ülkenin en nüfuzlu ve sadık adamlarına temsilcileri olarak nesilden nesile aktarılan idari görevler vermeyi uygun gördüler. İktidarın yıllarca tek bir ailenin elinde toplanması ve bu makamların sahip olduğu itibar sayesinde, önde gelen aileler yüzyıllar boyunca kendi içlerinde yerel otoriteler ve hanedanlar (Arnavutça: *oxhak*) haline geldi ve ülkeyi yönetmeye başladı."¹³

Makedonya bağlamında, Hamidiye politikası esas olarak Balkanlar'daki Osmanlı varlığının kalesini veya "Rumeli'deki destek sütununu"¹⁴ oluşturan çoğu Müslüman nüfusun (Ortodoks ve Katolik Arnavutlar da yer almaktadır),¹⁵ aslında Arnavutça konuşan yerel halkın Osmanlı yönetim kadrolarına alınmasıyla ilgilendiğinden, bu durum genellikle Hristiyanların memnuniyetsizliği ile sonuçlandı. Amaç, Helenizm ve Pan-Slavizm gibi bölgesel tehditlere yanıt verecek güçlü ortak "İslami" değerlerle yakından bağlantılı bir "Arnavutçuluğu" teşvik etmektir. Şemseddin Sami Fraşeri bu iki kavramı (Arnavutçuluk ve İslam birliği) "aynı madalyonun farklı yüzleri" olarak görüyordu.¹⁶ Yanısıra, Arnavutçuluğun bu siyasallaşmasına paralel olarak Hristiyan-Katolik bir Arnavut entelektüel olan Paško Vasa, tek bir Arnavut vilayetinin (İşkodra, Yanya ve Kosova vilayetlerinden oluşan) kurulmasını talep etti. Arnavut kökenli bir Osmanlı bürokrati olan Paško Vasa, bu programı *Études Sur L'Albanie Et Les Albanais* adlı kitabında geliştirmiştir.¹⁷ Bu eser

¹¹ Özkan, *From the Abode of Islam to the Turkish Vatan*, 42.

¹² Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700–1922* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 198.

¹³ Quataert, *The Ottoman Empire, 1700–1922*, 199.

¹⁴ George Gawrych, *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874–1913* (New York: I.B.Tauris, 2006), 55.

¹⁵ Sokol Baci (Hristiyan-Katolik bir Arnavut) gibi Sultan'ın özel muhafızlığına seçildi, daha sonra Karadağ ordusunda yer aldı. Diğer taraftan Sava Paşa (Hristiyan-Ortodoks bir Arnavut) Osmanlı hükümetinde önemli görevler üstlendi. Ancak, bu çalışma Arnavut Hristiyan nüfusun özel bir analizini içermemektedir.

¹⁶ Gawrych, *The Crescent and the Eagle*, 37.

¹⁷ Pashko Vasa, *The Truth on Albania and the Albanians: Historical and Critical* (London: Centre for Albanian Studies, 1999), 42. Osmanlıca basım; Pashko Vasa Efendi, *Arnavutluk ve Arnavutlar* (İstanbul: 1287/1880).

ilk olarak 1879 yılında (Prizren Ligi döneminde) İstanbul'da *La Turquie* gazetesinde basılmıştır. Kristaq Prifti'ye göre, bu eser Paşko Vasa veya İstanbul'daki Arnavut Komitesi tarafından değil, "İstanbul hükümetinin doğrudan emriyle Türk (yani Osmanlı) Büyükelçiliği"¹⁸ tarafından yayınlanmıştır. Balkanlar'daki, özellikle de Makedonya'daki sınırlarını güvence altına almak isteyen Osmanlı hükümeti, Paşko Vasa'nın eserinin Almanca ve İngilizce olarak yayınlanarak Avrupa'da yayılması için elçiliklerin devreye girmesini kabul etti. Paşko Vasa'nın bu çalışmasının ana fikri, Arnavut ulusunun Büyük Güçler ve Avrupa kamuoyu tarafından komşuları olan Yunanlılar ve Slavlardan oldukça farklı bir ulus olarak tanınmasıydı. Bu nedenle, "tek bir vilayet olarak birleşmiş Arnavutluk" olarak var olmalı ve "Majesteleri Sultan'ın himayesi altında tüm inançlar ve tüm dinler için bir birlik, uyum ve kardeşlik çağı [olarak] açılmalıdır."¹⁹ Bu nedenle Sultan II. Abdülhamid, "Arnavutçuluğu" desteklemiş ve işgalci devletlere karşı Prizren Birliği'nin (1878) direniş gücünü örgütlemiş ve direnişe İslamî bir ruh aşılamaya çalışmıştır.²⁰ Ancak dış tehditlere ve iç medenileştirme misyonuna dayanan bu girişimler, Arnavutları bağımsız bir ulusal harekete değil, dini duygulara bağlamayı amaçlıyordu. Bu anlamda, Osmanlı'nın "Batılı rakipleri" gibi modernliğe ulaşma çabası, Selim Deringil'in "ödünç sömürgecilik" olarak adlandırdığı "bir kavramlar, yöntemler ve devletçilik araçları, önyargılar ve uygulamalar bütünü" ile sonuçlandı.²¹ Deringil'e göre Osmanlılar, imparatorluklarının çevresindeki halklara karşı sömürgeci bir tutum benimsediler.²²

Kosova Valisi Hafız Paşa'nın da belirttiği gibi, 14 Ekim 1878'deki Debre toplantısından sonra böylesine geniş bir bölgeyi 'eğitimsiz ve medeniyetsiz insanların' eline bırakmak akıllıca değildi; zira bu durum bölgenin yabancı devletlerin eline geçmesinin önünü açacaktı. Sultan II. Abdülhamid'in "topraklarında aydınlanmış bir yönetim kurmak" için kendisini 'Arnavutların babası' olarak tanımlamak istediğine şüphe yoktur.²³ Makedonya'nın diğer idari birimlerinden daha fazla Kosova vilayetinde yerel yetkililer,²⁴ hükümet işlevlerinin yerine getirilmesine yardımcı olmak ve vahşi bölgelere 'medeniyet' ve 'insanlık' getirmek için asker gönderilmesini talep ettiler.²⁵ Bu bürokratlardan biri olan Mehmed Esad Safvet Paşa, 12 Nisan 1880'de sunduğu bir muhtıradan, Osmanlı devletinin 'destek unsuru' ya da 'maya-ul-istinadi' olan ve devlet düşmanlarına karşı savaşabilecek Arnavutça konuşan önde gelen şahsiyetler için ayrı bir politika oluşturulmasını savunuyordu.²⁶ Dahası, Derviş Paşa Balkanlar'da Arnavutça konuşan ve askeri deneyimi olan nüfusun askere alınması çağrısında bulunmuştu.²⁷ Tehlikeli Avrupa

¹⁸ Kristaq Prifti, *Botimi dhe perhapja ne Evrope e vepres se Pashko Vases "E verteta per Shqiperine dhe Shqipetaret"* (Tiranë: Studime Historike, 2002), 59.

¹⁹ Pashko Vasa, *The Truth on Albania and the Albanians*, 33.

²⁰ Nuray Bozbor, "The Policy of Abdulhamid II Regarding the Prizren League", *Turkish Review of Balkan Studies* 11 (2006): 47.

²¹ Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876–1909* (London: I. B. Tauris & Co Ltd, 1999), 312. Yazar Dietrich Geyer'in geç dönem Çarlık Rusyası için kullandığı "ödünç emperyalizm" (borrowed imperialism) kavramını kullanmaktadır. Bkz. Dietrich Geyer, *Russian Imperialism. The Interaction of Domestic and Foreign Policy 1860–1914* (Hamburg/ New York: Leamington Spa, 1987), 124.

²² Deringil, *The Well-Protected Domains*, 313.

²³ Bozbor, *The Policy of Abdulhamid II Regarding the Prizren League*, 48.

²⁴ Gawrych, *The Crescent and the Eagle*, 107.

²⁵ Gawrych, *The Crescent and the Eagle*, 117.

²⁶ Gawrych, *The Crescent and the Eagle*, 73.

²⁷ Gawrych, *The Crescent and the Eagle*, 75.

emperyalizminin yayılmasını²⁸ önlemek için Osmanlılar, kendi çeperlerinde, bu durumda gelecekteki yabancı tehditlere karşı savunma bariyerleri olarak hizmet edecek Arnavutça konuşan nüfusu uygarlaştırmak ve askere almak için bir sivil misyon yürüttüklerini iddia ediyordu. Osmanlı Devleti Arnavutça konuşan nüfusu askere alarak Rumeli'de Arnavutça konuşan yerel halk tarafından 'koruyucu bir kale' inşa etmeyi amaçlıyordu.²⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nun Mabeyn-i Hümayun Başkâtibi Tahsin Paşa, 1894-1908 yılları arasında "Sultan II. Abdülhamid'in en üst rütbedeki muhafızlarının Arnavutlar [olduğunu]" ve "Padişahın muhafazası olarak Arnavutlar[ın] birinci safı işgal [ettiklerini]" yazmıştır.³⁰ Arnavutlar, Rumeli'de bir Osmanlı kalesi oldukları için sultanın sarayında özel bir statüye sahiptiler.³¹ Yüzyılın başında Osmanlı saraylarında, Osmanlı Arnavutluğu'ndan 'İttihad-ı İslam' gerekçesiyle devşirilen Arnavutça konuşan kişilere (ağırlıklı olarak Müslümanlar olmakla birlikte, Hristiyanlar da ihmal edilmemelidir) rastlamak yaygındı.

Osmanlı Balkanları'nda önemli rol oynayan ailelerden biri de Vlora (ya da Avlonya) ailesiydi. Arnavut nüfusun bir kısmı Osmanlı hükümetini, özellikle de Arnavutlara karşı özel bir politika geliştiren ve onların babası figürü gibi davranan Sultan II. Abdülhamid'i destekledi. Vlora ailesinin üyesi olan ve 1903-1908 arasında sadrazamlık yapan Mehmed Ferid Paşa da Sultan II. Abdülhamid'i destekleyenlerden birisiydi. Bununla birlikte, Arnavut nüfusun çoğunlukla entelektüel çevrelere mensup olan diğer kısmı ise Rumeli'deki Osmanlı varlığını desteklemiş, ancak Hamidiye politikasına karşı çıkmıştır. Bu aydınlar Jön Türklerle işbirliği içindeydiler ve hatta bu harekette önemli ve aktif roller üstlendiler. Vlora ailesinden bir başka isim, İsmail Kemal ise Sultan II. Abdülhamid'e karşı bir politika geliştirmiş ve Jön Türk hareketinde yer almıştı. Yukarıda değinildiği gibi, Mehmed Ferid Paşa ve İsmail Kemal ile birlikte, Süreyya ve Ekrem beylerin görüşleri ve Osmanlı Makedonya'sının şekillenmesinde oynadıkları roller de bu çalışmada tartışılacaktır.

Osmanlı Yönetiminde Makedonya ve Avlonyalı Mehmet Ferid Paşa

Büyük Güçler, bölgesel Balkan devletleri ve kısmen yerel halk, Berlin Kongresi (1878) tarafından garanti altına alınan Osmanlı Rumelisi'ndeki Hamidiye politikasından duy-

²⁸ Maurus Reinkowski, "The State's Security and the Subjects' Prosperity: Notions of Order in Ottoman Bureaucratic Correspondence (19th Century)", *Legitimizing the Order: The Ottoman Rhetoric of State Power*, yay. haz. Hakan Karateke ve Maurus Reinkowski (Leiden, 2005), 212.

²⁹ Bu politikaya örnek olarak şu kişiler gösterilebilir: Lübnan Valisi Paşko Vasa, Priştine Jandarma Yüzbaşı Bajram Curri, Mitroviça'daki 18. Tümen Komutanı Şemsi Paşa, Halepo Belediye Başkanı Yakovalı Rıza Bey, saray muhafızlığında (tüfekçi) rütbeli İsa Boletini ve daha birçok Malisör Sultan'ın saray muhafızlığına alındı; ya da Sami Fraşeri gibi diğer şahsiyetler eğitim alanındaki reformlara yardımcı oldu. Ayrıca Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa, 1903-1908 yılları arasındaki Makedonya krizi sırasında Sadrazam olmuş ve yerel krizin yönetimine yardımcı olmuştur. Nuray Bozbora'ya göre, "Sırp, Bulgar ve Yunan faaliyetleriyle gelişen Makedonya krizi sırasında bile atanan Arnavut yüksek rütbeli bürokratların Abdülhamid'e sadakati göz ardı edilemez (...)" Bkz. Nuray Bozbora, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi* (İstanbul: Boyut Kitapları, 1997), 216; Osman Köksal, "Osmanlı Devleti'nde Sıkı Yönetim ile İlgili Mevzuat Üzerine bir Deneme", *AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 12 (2001):157-171; Ragıp Sarıca, *Fransa'da ve Türkiye'de Örfi İdare Rejimi* (İstanbul: Arkadaş Matbaası, 1941); Naci Şensoy, "Osmanlı İmparatorluğunun Sıkı Yönetime Müteallik Mevzuatı Üzerinde Sentetik bir Deneme", *İÜHF* 13-1 (1947): 95-114.

³⁰ Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid'in Sırdaşı* (İstanbul: Yakın Plan Yayınları, 2000), 33.

³¹ Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid'in Sırdaşı*, 33.

dukuları hoşnutsuzluğu dile getirdiler. Bu sebeple 30 Kasım 1902'de yayınlanan "Rumeli Vilayetleri Nizamnamesi" (Rumeli Umumi Müfettişliği) düzenlendi ve imparatorluk emriyle bir müfettişlik kuruldu. Bu düzenlemenin temel amacı, Büyük Güçlerin Berlin Antlaşması'nın (1878) 23. maddesine dayanarak Osmanlı Makedonyası'nda reform taleplerini karşılamaktı. Dolayısıyla, Büyük Güçlerin müdahalesi ve Osmanlı'nın müfettişliği kurması sahadaki durumu değiştirdi. Bu bürokratik ve idari reformların Makedon ve Arnavut toplumunu dönüştürdüğünü söylemek mümkündür. Ancak bu reformların aynı zamanda toplumsal değişimlerin de sonucu olduğunu belirtmek gerekir; çünkü hem devlet hem de toplum birbirine sıkı sıkıya bağlıdır ve bu ikisi karşılıklı olarak birbirini etkiler.

Rumeli Umumi Müfettişliği İdare Heyeti Selanik'te konuşlanmıştı ve sürekli teftiş gezileri düzenliyordu. Başlangıçta müfettişliğin muhatabı Ocak 1903'te Sadrazam olan Avlonyalı Mehmet Ferid Paşa'nın başkanlığını yaptığı Babıali'deki "Rumeli Vilayetleri Komisyonu" idi. Tepedelenli Ali'nin soyundan gelen Mehmet Ferid Paşa'nın ailesi daha sonra Vlor'a (Avlonya) taşındı ve Mehmed Ferid Paşa da burada çeşitli vilayetleri dolayarak değişimin hareketli bir aktörü (*mobile actor*) haline geldi. Osmanlı Makedonyası'ndaki birçok Arnavut, yapılan reformlardan memnun olmadığından, bir Arnavut olan Ferid Paşa üç vilayetteki yerel Arnavut nüfus arasında önemli bir rol oynadı. Bu bağlamda, Osmanlı periferisinde (Osmanlı Makedonyası'nda) reformlar yapmak için Sultan II. Abdülhamid, İstanbul'daki çevreden gelen hareketli bir aktörü, Mehmed Ferid Paşa'yı, sadrazamlık görevine atadı. Avlonyalı Mehmet Ferid Paşa, 'merkez-çevre' ilişkilerinin uygulanmasında önemli roller oynayan şahsiyetler grubuna dahildi; Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok köşesinde (Girit, Hersek, Bulgaristan ve Konya) ve merkezde (İstanbul) görev yapmış; hem İmparatorluğun hem de taşradaki yerel nüfusun ihtiyaçlarını anlamıştı. 1902'de İstanbul'a getirildiğinde, Makedonya'daki durumu yatıştırmak için yeteneklerine güvenen Alman Büyükelçi Freiherr von Marschall tarafından desteklenmişti. Marschall, "Ferid Paşa'nın enerjik kişiliğinin kendisinden üstün olanlara karşı dik bir duruşu olduğunu ve yerli bir Arnavut olduğundan, başkaları tarafından yapıldığında tehlikeli olabilecek şeylere [Mehmed Ferid Paşa söz konusu olduğunda] izin verilebileceğini"³² beyan etmişti.

Ne var ki Mehmed Ferid Paşa, milliyetçi gruplar arasında silahlı çatışmaların yaşandığı ve çetelerin Makedon nüfusunu etkilemek ve onları "milli amaç" için silah altına almak için yarıştığı zor zamanlarda sadrazamlık görevini üstlendi. Mayıs 1903'te Selanik'te Gemici olarak bilinen anarşist bir grup tarafından terör(ist) saldırısı düzenlendi. Aynı yılın Ağustos ayında İlinden Ayaklanması patlak verdi; Ekim ayında ise İkili Monarşi ve İmparatorluk Rusyası Münzteg Planı'nı uygulamaya başladı. Büyük Güçler reformları uygulamaya ve Osmanlı Makedonyası'nı etnik aidiyetlere göre bölgelere ayırmaya karar verdi. Bu karar dini ve etnik gruplar arasındaki silahlı çatışmaları daha da yoğunlaştırdı. Ayrıca, Makedon jandarmasının Hristiyan nüfusu da kapsayacak şekilde yeniden düzenlenmesi ve benzer düzenlemeleri uygulayacak uluslararası bir komitenin kurul-

32 "Die energische Persönlichkeit Ferid Paschas, der nach oben hin einen sehr steifen Rücken hat und sich als Albanese Dinge erlauben kann, die für andere gefährlich wären." Marschall an das Auswärtige Amt, Pera, 3. Aralık 1902, No: 422, Johannes Lepsius vd., yay. haz. *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871 – 1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes*, 18. Cilt (Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1924), 5484; Abdulhamit Kırmızı, "Experiencing the Ottoman Empire as a Life Course: Ferid Pasha, Governor and Grandvizier (1851-1914)", *Geschichte und Gesellschaft* 40 (2014): 47.

ması, bu kararları kabul etmeyi reddeden Arnavut nüfusun bir kısmı tarafından birkaç bölgede (ağırlıklı olarak Kosova vilayetinde) organize edilen şiddet olaylarına yol açtı. Rusya İmparatorluğu Mitroviça'da (Kosova vilayetinde) bir konsolosluk açmaya karar verdiğinde politik gerilim tırmandı. Mart 1903'te binlerce silahlı Arnavut Mitroviça'ya girerek Rus Konsolosu Gregory Stepanovich Shcherbin'e saldırdı ve Osmanlı ordusuyla çatıştı.³³ Yine Mart 1903'te Arnavut kökenli bir Osmanlı askeri Rus konsolosunu vurdu ve bu saldırıda yaralanan konsolos on gün sonra hayatını kaybetti. Birkaç ay sonra, 8 Ağustos 1903'te, başka bir Arnavut Osmanlı askeri, Osmanlı Makedonyası'nın Manastır vilayetindeki Rus Konsolosu Aleksandar Arkadievich Rostkovski'yi öldürdü.³⁴ Bir Arnavut protestocu da Üsküp'teki bir başka Rus Konsolosu M. Machkoff'u yaraladı. Rusya'nın üç vilayetteki aktif rolü, birçok Arnavut tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nun potansiyel bir Rus işgali ve Arnavut toprakları üzerinde bir Pan-Slav tehdidi olarak algılandı.³⁵ Arnavut nüfusunu sakinleştirmek ve hoşnutsuzluklarını yatıştırmak için, baba rolünü benimsemiş olan Sultan II. Abdülhamid, İstanbul'da ve Osmanlı vilayetlerinde yüksek mevkilere birkaç Arnavut bürokrat atadı. Bu durum, çevredeki hareketli aktörlere daha fazla güç kazanma; merkezi hükümeti güçlendirme ve/veya merkez adına çevrede çalışma fırsatı verdi. Böylece Bayram Curri Priştine jandarmasına yüzbaşı, Şemsi Paşa Mitroviça'daki 18. Tümen Komutanı, Yakovalı Rıza Bey Halepo Binbaşı olarak atanırken İsa Boletini saray muhafızlığında (tüfekçi) rütbe sahibi oldu; çok sayıda başka Malisör sultanın saray muhafızlığına girdi; Ferid Paşa'nın ise özellikle Sadrazam olarak atanması dikkat çekti. Sultan II. Abdülhamid ona şu sözlerle hitap etmiştir: "Siz Avlonya'nın yerlisisiniz. Üstelik bir Arnavut'sunuz. Sizin hakkınızda hissettiğim iyi şeyler silinmesin. Saltanatımız ve devletimiz Arnavut halkından iyi şeyler görmüştür."³⁶ Ferid Paşa, Konya Valiliği sırasında bile, Bulgarlar ve diğer Slav milletleri tarafından Rus desteğiyle özerk bir Makedonya için yapılacak bir ihtilalden korktuğunu belirtmiştir. Ona göre, "Sultanın Balkanlardaki haklarının korunması için güvenilebilecek tek araç Arnavut milleti'dir."³⁷

33 Gregory Stepanovich Shcherbina, Mart 1903'te Kosovska Mitrovica'ya atanmış bir Rus konsolosuydu. Kosova vilayetindeki Sırp nüfusu hakkında bilgi toplamak amacıyla Kosovska Mitrovica'ya gönderildi. Rusya İmparatorluğu tarafından yapılan bu girişim, başta Arnavutlar olmak üzere yerel Müslüman nüfusun hoşuna gitmemiş ve yeni konsolos yerel halkın saldırısına uğramıştır. Birkaç gün sonra, Mart 1903'te Shcherbina, Kosovska Mitrovica'nın güney kesiminde bir Arnavut tarafından yakın mesafeden vurulduktan ve yaralandıktan sonra öldü. Şcherbina ölmeden önce Sırpların güvende kalma taleplerine verdiği cevapla ölümsüzlüğe yükseldi: "Siz Sırlar, benim öldüğümü göreceksiniz kadar şanslı değilsiniz. Benim ölümüm size özgürlük getirecektir." Kosova ve Metohiya Sırları, Şcherbina'nın ölümünü ulusal trajedileri olarak kabul etti. Bkz. D. M. Elezovich, "Grigorii Stepanovich Shcherbina (1868–1903) v Kulture Kosovskih Serbov", 141-145; Rusyanın Balkanlara nüfuzu için, bakınız: Pavel N. Miliukov, *Vospominaniia*, 1859-1917 (New York: Izdatelstvo im Chekhova, 1955). Miliukov'un hayatı ile ilgili detaylı bilgi için: Thomas M. Bohn, *Russische Geschichtswissenschaft von 1880 bis 1905: Pavel N. Miljukov und die Moskauer Schule*, (Weimar: Böhlau Verlag: Beiträge zur Geschichte Osteuropas, 1998).

34 Konsolos Rostkovskii kariyerine Orta Doğu bölgesinde (Kudüs ve Beyrut) başladı. Burada bulunduğu sırada, belgelerde "Prenses" Maria Dabitsa olarak geçen Bosnalı bir kadınla tanıştı ve evlendi. 1884-85 yılları arasında Sofya'daki Rus elçiliğinde birinci sekreter olarak görev yaptı. 1893 yılında Brindisi'de Konsolos Yardımcısı oldu ve 1895 yılında Manastır'a tayin edildi. 1899'da Üsküp'e taşındı, ancak 1901'de Konsolos olarak Manastır'a geri döndü. Bkz. Hasip Saygılı, "1903 Makedonya'sında Reformlara Tepkiler: Manastır Rus Konsolosu Aleksandır Rostkovski'nin Katli", *Karadeniz Araştırmaları* 39 (2013): 69-94.

35 Hasip Saygılı, "Rumeli Müfettişliği Döneminde (1902-1908) Makedonya'da Yunan Komiteleri ve Osmanlı Devleti", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 11-21 (2015): 147-183.

36 Gawrych, *The Crescent and the Eagle*, 132.

37 Kırmızı, "Experiencing the Ottoman Empire as a Life Course", 58.

Ancak bu girişimler "Arnavut milliyetçi programı" olarak değil, daha ziyade devletin nüfuz ve merkezileşmesi amacıyla bir periferik nüfusun aktivizmi olarak değerlendirilmelidir. Sadrazam, Arnavut unsurunu güçlendirmek amacıyla, merkezi hükümette Arnavutça konuşan diğer iki Osmanlı olan Hariciye Nazırı Tevfik Paşa ve Evkaf Nazırı olarak atanan Turhan Paşa'yı tercih etti. Sadrazam, özellikle birçok Arnavut entelektüel ve bürokrat tarafından Arnavutlara ait bir bölge olarak görülen Osmanlı Makedon-yası'nın geleceği konusunda Arnavutça konuşan bu Osmanlılarla ortak bir davayı paylaşıyor gibi görünüyordu.³⁸ Merkez için çalışan bu hareketli çevre aktörleri, Hamidiye rejimi tarafından Arnavutların eşitlikçi reformlara karşı öfkelerini barışçıl bir şekilde yatıştırmak için tanınan bir avantaj olarak desteklendi. Makedon reform planlarına karşı Arnavut ayaklanmalarının yaşandığı bir dönemde Sultan, Ferid Paşa'yı sadrazam olarak atama kararıyla, kuşkusuz onun Arnavut etnik kökeninden faydalanabileceğini düşünmüştür.³⁹ Buna karşın, Avrupa'daki bazı basın organları birçok Arnavut subay ve bürokratin aslında Jön Türk hareketine sempati duyduğunu ve Hamidiye yönetimine karşı çıktığını yazdı. Dolayısıyla Ferid Paşa da Jön Türkler ve Arnavut isyancılarla suç ortaklığı yaptığı şüphesine maruz kalmıştır. Bir keresinde Alman Büyükelçi Kiderlen, "Ferid Paşa'nın Arnavut hareketini teşvik ettiğini (*dass Ferid Pascha die Albanische Bewegung begünstige*)" yazmıştı.⁴⁰ Bir başka raporda ise "yerli bir Arnavut olarak, Arnavut hareketine sempati duyduğu şüphesine karşı özellikle hassastı. Hatta halk arasında Ferid'in kendisinin bu hareketin lideri olduğuna dair bir söylenti bile vardı" ifadesi geçer.⁴¹ Kardeşi Avlonyalı Süreyya Bey anılarında Ferid Paşa'nın İstanbul'daki muhalif komitelerin birçok toplantısına katıldığını ve bir keresinde iki büyükelçiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun koşulları hakkında görüşmek üzere görevlendirildiğini belirtmiştir.⁴² Ancak, II. Abdülhamid'den sonraki dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Arnavut nüfusa karşı saldırgan politikalarından sonra, Arnavut ulus-devletinin inşası görevine aktif olarak katılmadan, Arnavut aydınlarına yalnızca manevi destek verdi.⁴³ Dolayısıyla, Mehmed Ferid Paşa'nın Osmanlı yönetiminde önemli bir rol oynadığına ve 'Osmanlı taşrasını' 'merkeze' yaklaştırmak için çaba sarf ettiğine şüphe yoktur; ancak merkez zorlayıcı politikalar uyguladığında da çevreyi desteklediği söylenebilir.

Vlora Ailesi Üyelerinin Hatıratlarında Makedonya Meselesi

Vloralı (Avlonyalı) bir Arnavut aktivist olan İsmail Bey,⁴⁴ 1902'de Paris'te düzenlenen Kongre sırasında adem-i merkezîyetçiliği destekleyen grubun en önde gelen üyeleri ara-

38 BOA HR.SYS 1858/5, (28.07.1908).

39 Kırmızı, "Experiencing the Ottoman Empire as a Life Course", 59; "Macedonia. The Grand Vizier's Dismissal", *The Times*, (24 Temmuz 1908). Mehmet Hacısalıhoğlu, *Die Jungtürken und die Mazedonische Frage, 1890-1918* (München: R. Oldenbourg Verlag, 2003), 190.

40 PA-AA, IA Türkei 159/2, Kiderlen to von Bülow, 22.7.1908. Johannes Lepsius vd., yay. haz. *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871 – 1914*, 18. Cilt, 5484.

41 "besonders wurde er als geborener Albanese verdächtigt, mit der albanischen Bewegung zu sympathisieren, ja es wurde ganz offen das Gerücht kolportiert, dass Ferid direkt der Leiter dieser Bewegung sei." PA-AA, IA Türkei 159/2, Kiderlen to von Bülow, 2.8.1908. Johannes Lepsius vd., yay. haz. *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871 – 1914*, 18. Cilt, 5486.

42 "cemiyet-i fâsidenin muhaliflerinden olan birader-i büzürgvârim Ferid Pasa merhum, cümlemizin re'y ü kararıyla süferâdan iki zatin mütalaaşını istifsâr etmek üzere tavsit edilmiş ve lede'l-icab hukuk-i mengubemizin istirdadi ve bir idare-i muvakkate teşkili takdirinde müzaheretleri sureti temin edilmek istenilmiştir." Süreyya Bey Avlonyalı, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 354.

43 Kırmızı, "Experiencing the Ottoman Empire as a Life Course", 66.

44 BOA HR.SYS 1805/36.

sındaydı; Osmanlı Sadrazamı Avlonyalı Ferid Paşa'nın kuzeniydi ve daha sonra İsmail Kemal adıyla Bağımsız Arnavutluk'un ilk devlet başkanı (1912) olarak tanındı. Ancak 1902-1908 yılları arasında çeşitli Jön Türk gruplarını birleştirmek için Prens Sabahaddin ile iş birliği yapmıştır. İsmail Kemal hatıratında, "onlar [Sabahaddin, Lütfullah ve Damat Mahmud Paşa] benim bu [kongre] içinde yer almamı istediler ve Prens Lütfullah bu konuda beni görmek için Brüksel'e geldi" der; "Kongre'de yer almaya belli koşullar altında, yani Türkiye'deki tüm etnik unsurların temsil edilmesi ve böylece imparatorlukta tüm halkın isteklerinin formüle edilmesi koşuluyla istekliydim" diye ekler.⁴⁵ Bu müzakereler sonucunda Cemiyet Merkez Komitesi (Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti) kuruldu ve bu komitenin görevi bazı Arnavut, Makedon ve Ermeni gruplarıyla (ya da örgütleriyle) ortak faaliyetler düzenlemek oldu. Ermeni örgütleri ve İç Makedon Devrimci Örgütü (IMDÖ), 1902 Kongresi'nden hemen sonra Hamidiye rejimine karşı ortak eylem için görüşmelerde bulundu.⁴⁶ İsmail Kemal o günlerde "sonraki toplantıların Prens Sabahaddin'in Malesherbes Bulvarı'ndaki evinde yapıldığını ve burada Türk İmparatorluğu'nun tüm ırklarını temsil eden kırk kadar delegenin birkaç gün boyunca görüşmelere devam ettiğini"⁴⁷ belirtmektedir.

1902 Paris Kongresi'ni takip eden süreçte çeşitli gruplar arasında arabuluculuk yapma görevi, tüm milletlerin temsil edildiği bir Osmanlı İmparatorluğu hayalini kuran İsmail Kemal'e verilmişti. İsmail Kemal ve Prens Sabahaddin, sultanı tahttan indirmek ve çeşitli Osmanlı etnik gruplarından destek almak için İngiliz hükümetini kendi saflarına dahil etmeye karar verdiler. Resmi yayın organları *Osmanlı*⁴⁸ (ve daha sonra *Terakki*) aracılığıyla, ilk olarak Cenevre'de *İttihad-ı Osmanî - La Fédération Ottomane* adlı iki dillli yeni bir dergi yayınlamaya çok sayıda Arnavut'u bir araya getirmeye başladılar.⁴⁹ Bu dergi, eski İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olan Arnavut kökenli üç kişi tarafından yönetiliyordu: Ahmed Rîfat,⁵⁰ Derviş Hima⁵¹ ve Halil Muvaffak.⁵²

"Adem-i merkezîyetçilik" ile iktidarın taşraya, daha doğrusu Arnavutluk ve Makedonya'ya devredilmesi hedefleniyordu. İsmail Bey'in algısına göre Makedonya "Shkupertars'ın (Arnavutların- Arnavutça 'Kartalın Adamları') [yüzyıllardır] yaşadığı ülkeydi. Bir tür izolasyon içinde yaşayan bu halk Makedonlar veya İliryalılar genel adı altında gruplandırılmıştır."⁵³ İsmail Kemal'e göre, Arnavut vilayetlerine özel statü verilmesi gerektiğinden şüphe edilemez. Bununla birlikte İsmail Kemal hatıratında "Makedonya meselesinde geline son durumun" Arnavutların "şiddetli bir endişe duymalarına" ve "ülkelerini nasıl bir kaderin beklediğini merak etmelerine" neden olduğunu da belirtir.

⁴⁵ İsmail Qemali, *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, 307.

⁴⁶ Şükrü Hanoğlu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902–1908* (Oxford: Oxford University Press, 2001), 14.

⁴⁷ "...subsequent meetings took place at the house of Prince Saba Eddine, in the Boulevard Malesherbes, where some forty delegates, representing all the races of the Turkish Empire, continued to sit for several days." İsmail Qemali, *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, 306.

⁴⁸ Dernek 15 Ağustos 1903'te Kahire'ye nakledildi. Daha sonra daha anarşist fikirleri savunan Edhem Ruhi ve Abdulah Cevdet tarafından yönetildi.

⁴⁹ Hanoğlu, *Preparation for a Revolution*, 52.

⁵⁰ Hanoğlu, *Preparation for a Revolution*, 173.

⁵¹ Derviş Hima 1902 Kongresi'ne Arnavutluk temsilcisi olarak katılmıştı. İtalyan hükümeti *Arnavutluk-Arnautluk* dergisini kapatmıştı, yayın faaliyetlerine Cenevre'de devam etmeyi planlıyordu.

⁵² İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından önemli görevler verilen Halil Muvaffak, Larissa eşrafından bir Arnavut'un oğluydu.

⁵³ İsmail Qemali, *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, 356.

Bu nedenle, Osmanlı Makedonya'sını korumak ve ülkelerini kurtarmak isteyen bazı Arnavut ileri gelenleri çeşitli Jön Türklerle iş birliği yaptılar. Prens Sabahaddin'e göre Osmanlı Makedonya'sının korunması ancak "Küçük Asya'nın batısından doğusuna kadar uzanan bir örgütlenme ağının"⁵⁴ oluşturulmasıyla mümkün olabilirdi.

İmparatorluğun batı bölgelerinde İsmail Kemal görevlendirilmişti. İsmail Kemal destekçi ve sempatizanlardan oluşan yapılandırılmış bir ağa ihtiyaç olduğunu fark etti; bu nedenle Derviş Hima, Hamdi Ohri, Kadri Prishtina, Jashar Erebara⁵⁵ gibi Arnavut entelektüellerle sürekli temas halindeydi. Prens Sabahaddin ise İmparatorluğun doğu bölgelerinde Ermenilerle bağlantılar kurdu. Bu kişisel bağlantılar sayesinde 1905-1907 arasında Doğu Anadolu'da ve 1908'de Osmanlı Makedonyası'nda ayaklanmalar etkili bir şekilde sahnelenebildi. Dahası, İsmail Kemal ve Prens Sabahaddin, Ahmed Rıza ile uzlaşmak için bir yol aramaya başladılar. Sonuç olarak Ermeni Taşnaksutyun Komitesi de dahil olmak üzere Osmanlı Muhalefet Partileri İkinci Kongresi'nin düzenlenmesi konusunda anlaşmaya varıldı. Ayrıca IMDÖ'nün de kongreye katılması bekleniyordu. Ancak Kasım 1907'de Sarafov ve Garvanov gibi iki önemli liderinin suikasta kurban gitmesi nedeniyle tam bir kaos içinde olan IMDÖ, kongreye katılamadı. Üç örgütlenme komitesi (adem-i merkezîyetçi, merkezîyetçi ve Taşnaksutyun komiteleri) arasında varılan anlaşmanın ardından 27-29 Aralık 1907 tarihleri arasında üç oturum halinde toplanan kongre, Osmanlı meselelerinde işbirliği yapma ve sultanın tahttan indirilmesi için örgütlenme kararı aldı.⁵⁶ Bu plan, Jön Türk Devrimi (1908) ve 31 Mart Olayı (1909) sonucunda Jön Türklerin hükümeti ele geçirip Sultan II. Abdülhamid'i tahttan indirmesiyle gerçekleşmiştir.

Jön Türk Devrimi kuşkusuz ordunun eseridir; ancak Makedonya vilayetlerindeki Osmanlı Müslüman sivillerinin (Arnavutça konuşan yerel halk da dahil) desteği göz ardı edilmemelidir. Gül Tokay, "Jön Türk Devrimi ... Makedonyalı Müslümanların devrimi olarak da adlandırılabilir, çünkü ordu ile Müslümanları birleştiren Makedonya'nın durumuydu"⁵⁷ sonucuna varmaktadır. Bu bağlamda, Chakrabarty'nin ünlü "taşrallaştırma" terimini ödünç alarak, 1908'deki Jön Türk devrim olaylarının "İstanbul'un taşrallaştırılması" olarak yorumlanması gerektiğini düşünüyorum. "Hürriyet kahramanı" olarak bilinen Ahmed Niyazi liderliğindeki Resne İsyanı, binlerce Arnavut'un Firzovik'teki mitingde bir araya gelmesi ve Selanik'te bulunan Osmanlı Üçüncü Ordusu'nun Jön Türklerle destek vermesi gibi Osmanlı taşrasında, yani üç vilayette patlak veren olaylar, çev-

54 Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, 91.

55 "Kongresin që mbajtën xhonturqit në Paris më 20.02. 1902, ku nga kërret shqiptarë morën pjesë: Dervish Hima, i cili në atë kohë ndodhej në Romë, Ismail Qemal, mori pjesë nga Brukseli, Jashar Erebara, u dërgua nga studentët shqiptarë të Bukureshtit, Kadri Prishtina, shkoi nga Kajro, njëherësh ishte edhe nënkryetar i Partisë "Bashkim e Progres." Bkz. Eqber Skendi, *Hoxhë Kadriu-(Kadri Prishtina)* (Prishtinë: Ndërmarrja Botuese Relindja, 1992), 13-14.

56 Şükrü Hanioglu, kongrenin aşağıdaki hususları içeren bir bildiri yayınlamaya oy birliğiyle karar verdiğini belirtir: 1. Sultan Hamid'i tahttan çekilmeye zorlamak; 2. Mevcut yönetimi kökten değiştirmek; 3. Bir meşveret (danışma) ve meşrutî [hükümet] sistemi kurmak. Bu beyanname aynı zamanda uygulanacak devrimci taktiklere dair fikir verir. Katılımcı kuruluşların üyeleri tarafından uygulanmak üzere şu pratikler belirlenmiştir: 1. Hükümetin eylem ve operasyonlarına karşı silahlı direniş; 2. Silahsız direniş. Polislerin ve hükümet yetkililerinin görevleri; istifa etmeleri; 3. Mevcut yönetime vergi ödenmemesi; 4. Ordu içinde propaganda. Askerlerin isyancılara karşı harekete geçmemeye teşvik edilmesi; 5. Genel isyan; 6. Olayların gidişatına göre alınacak diğer önlemler. Bkz. "Osmanlı Muhalifin Fırkaları Tarafından Avrupa'da İn'ikad Eden Kongre'nin Beyannâmesi", Şûra-yı Ümmet 128-29, 3, Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, 205.

57 Gül Tokay, "Macedonian Reforms and Muslim Opposition during the Hamidian Era: 1878-1908", *Islam and Christian Muslim Relations* 14-1(2010), 62.

renin merkez üzerindeki etkisinin önemini göstermektedir. Burada bahsi geçen olaylar Osmanlı vilayetlerinden devrimi tetikleyen çeşitli çevresel aktörlerin varlığına işaret etmektedir. İsmail Kemal de bir çevresel aktör olarak görülebilir; örneğin hatıratında, Sultan Abdülhamit'e bir telgraf gönderdiğini ve bu telgrafında Sultan'a bir an bile gecikmeden Anayasa'yı ilan etmesini; iktidardaki maceracıların saldırganlığını önlemek için gerekli tüm önlemleri almasını ve bu maceracıların müdahalesi olmadan Arnavut halkının güvenini ve yardımını kendisine çekmesini tavsiye ettiğini belirtir.⁵⁸

Temmuz 1908'deki Jön Türk Devrimi, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin merkezi hükümeti çok uluslu bir devlet sistemi vizyonu ile modernleştirme arzusunun zaferini işaret ediyordu. Osmanlı Arnavutları da dahil olmak üzere pek çok farklı grup, ayrıcalıklar veya daha fazla özerklik elde etme umuduyla Osmanlı İmparatorluğu'nun 1908 Devrimi ile meşrutiye dönüşüne destek verdi. Ne var ki Jön Türklerin Temmuz 1908'den sonra Hamidiye rejiminden devrildiği tüm sorunlar arasında çözümü en zor olan sorun "milliyetler sorunu"ydı.⁵⁹ Bu bağlamda, Sadrazam Ferid Paşa'nın kardeşi Süreyya Bey, "1908 senesinin Arnavutluk için en uğursuz ve tehlikeli dönemlerden biri olduğu"⁶⁰ sonucuna varmıştır. Buna karşılık Süreyya Bey'in oğlu Ekrem Bey, Arnavutluk ve Makedonya'daki zor yıllar hakkında aynı görüşü paylaşmıyordu. Ekrem Bey bu bölgelerin imparatorluğun diğer bölgelerinden daha kötü yönetilmediğini düşünüyordu.⁶¹

1908'deki Jön Türk Devriminin sonrasında Taşnaksutyan, IMDÖ, Arnavutça konuşan bazı gruplar ve bunların temsilcileri, Ahmed Rıza ve Talat Bey ile birlikte İsmail Kemal, Necip Draga, Dukangizade Basri gibi Osmanlı Mebusan Meclisi'nin bir parçası oldular ve Jane Sandanski'yi Osmanlı siyasetinde saygın bir katılımcı haline getirdiler.⁶² Diğer taraftan, bazı Arnavut entelektüeller 1908 Devrimi sonrası İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendilerine ayrıcalıklar ve kültürel faaliyetlere yönelik siyasal haklar tanınmasını istediler. Ancak bu girişim Arnavut delegelerin güçlü muhalefeti nedeniyle başarılı olamadı; dahası bu durum İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Arnavut aydınlar arasında yazı dilinde kullanılacak alfabeye yönelik gelecekte yaşanacak çatışmaların başlangıcı oldu. Aynı zamanda, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ve Osmanlı merkezîyetçiliğine karşı çıkan birçok Arnavut entelektüel, Sultan II. Abdülhamid ve şeriat yanlısı Arnavut "gelenekçiler" veya "gericiler" ile iş birliği yapmak ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezîyetçilik politikasına karşı çıkmak için bir dizi toplantı düzenledi. Bu Arnavut 'gerici' hareketi, Hamidiye rejiminin geri getirilmesini talep eden 31 Mart 1909 İstanbul olaylarına paralel olarak geliyordu.⁶³ Aynı zamanda İsmail Kemal, Makedonya meselesinin geldiği son durumun ve Avrupa'nın bu bölgesin örgütlenmesine ilişkin aldığı kararın, Arnavutlara ulusal birliklerini tehlikeye atacak gibi görüldüğünü iddia ediyordu. Arnavutlar ülkelerini nasıl bir kaderin beklediğini merak ederek şiddetli bir endişe

58 "I advised His Majesty without a moment's delay to promulgate the Constitution (...) and I also recommended His Majesty to take all necessary measures to prevent aggression on the part of the adventurers in power, and to attract to himself, without their intervention, the confidence and help of the Albanian people." İsmail Qemali, *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, 316.

59 Feroz Ahmad, *The Young Turks and the Ottoman Nationalities: Armenians, Greeks, Albanians, Jews, and Arabs, 1908-1918* (Utah: University of Utah Press, 2014), 1.

60 Süreyya Bey Avlonyalı, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk*, 96.

61 "Mazedonien wurde von der Zentralregierung weder besser noch schlechter verwaltet als alle anderen Provinzen." Ekrem Bey, *Lebenserinnerungen*, 191.

62 Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, 6-7.

63 "Perse u zgjodhen dy alfabet, Materiale e Dokumente", *Studime Filologjike* 42-4 (1988): 149-159.

duymaya başlamışlardı.⁶⁴ 1909'da Kosova vilayetindeki durum, Arnavutça konuşan Isa Boletini'nin Kosova vilayetinin bir parçası olan Mitrovica şehrinde protestoları kışkırtmasıyla daha da kötüleşti. Boletini'nin başarısı, İttihat ve Terakki politikasına karşı çıkan çok sayıda Arnavut eşkıyayı kısa sürede harekete geçirmesiydi.⁶⁵ Bu süre zarfında, Arnavut ayaklanmaları Osmanlı Makedonya'sını kargaşa içinde tuttu.

İttihatçılar, 1910-1912 yılları arasında bölgede merkezileşme politikaları uygulamış ve imparatorluk kimliğini Türk kimliğine çevirmek için Osmanlıcılığı ideolojik bir araç olarak kullanmışlardır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, özellikle 1910 Kosova İsyanı'ndan sonra, 1910 yılında tüm Arnavut okullarını, Arnavut kültürel faaliyetlerini, cemiyet ve kulüplerini lağvetmesi bu duruma örnek teşkil eder. Bu girişimi İttihat ve Terakki'nin "imparatorluğu millileştirme"⁶⁶ amacı olarak tanımlayabiliriz. Bu bağlamda, Kazım Karabekir'in durumla ilgili tespitine kulak verilmelidir: "En çok Makedonya'da tecrübe sahasına koydukları bu formül şu idi: Türk'ten gayri unsurlara ihtilaller yaptırmak, sonra da orayı nüfuz mıntıkalarına ayırarak jandarma ve idari kontrol koymak ve asayiş bütünü bozulduktan sonra kati işgallere başlamak. Rumlar, Ermeniler, Bulgarlar, Sırlar (...) hatta dini camia içinde Türklerle kaynaşmış olan Araplar, Arnavutlar (...) hep bu maksatla tahrik olunuyor ve silahlandırılıyordu".⁶⁷ Diğer taraftan İsmail Kemal, Makedonya'daki sıkıntıların arttığını ve İstanbul'daki Osmanlı yöneticilerinin, Türk bütünlüğünü korumakla ilgilenecek olan Büyük Güçlerle bir anlaşmaya varmak yerine, halkı çaresizlik eylemlerine sürükleyen kötü bir politika benimsediklerini iddia ediyordu.⁶⁸ Ekrem Bey Vlora ise Jön Türkleri, Osmanlı yetkililerini ve memurlarını Makedonya'daki gerçek durum hakkında hiçbir fikri olmayan şahsiyetler olarak tanımlıyordu.⁶⁹ Ekrem Bey'e göre bu tür gelişmeler Makedonya meselesini daha da tehlikeli hale getirdi ve Arnavut entelektüeller Osmanlı İmparatorluğu dışında bağımsız bir Arnavut devleti hayal etmeye başladılar.⁷⁰ Birçok Arnavut entelektüel, kültürel faaliyetlerinin merkezi olduğu için Makedonya'yı da yeni Arnavutluk ulus-devletlerinin bir parçası olarak hayal ediyordu. Süreyya Bey için "Makedonya ile Arnavutluk'un hadd-i fâsilini"⁷¹ bulma sorunu hâlâ açıktı. Süreyya Bey'e göre sınır Mitroviça'dan başlayarak Kaçanink boyunca doğrudan Similina'ya –mutlaka olması gereken yere– uzanmalı; Gora'dan Adriyatik Denizi'ne ve Ambracian Körfezi'ne (günümüzde Yunanistan'da) kadar olan bölge kesinlikle Arnavutluk toprağı olmalıydı.⁷² Sadece Süreyya Bey değil, İsmail Kemal, Hasan Prişt-

64 İsmail Qemali, *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, 365.

65 Nathalie Clay, "Edhe një herë mbi kryengritjet shqiptare të pasvitit 1908", *Përpyjekja* 30-31 (2013): 85-122.

66 Howard Eissenstat, "Modernization, Imperial Nationalism, and the Ethnicization of Confessional Identity in the Late Ottoman Empire", *Nationalizing Empires*, yay. haz. Stefan Berger ve Alexei Miller (Budapest: Central European University Press, 2015), 431.

67 Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), 18.

68 İsmail Qemali, *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, 314.

69 Ekrem Bey, *Lebenserinnerungen*, 188.

70 Ekrem Bey, *Lebenserinnerungen*, 189-190.

71 Süreyya Bey Avlonyalı, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk*, 127.

72 "Metrovicë'den Kaçanik Boğazına kadar mümted olan şimendifer hattının Makedonya kıtasından tefriki ve Arnavutluk'a terk ü ilhaki halinde (...) Her hale karşı Similina Boğazına ve silsile-i cibaline kadar hududumuzun çekilmesi zaruri olduğunu anlattı. Birçok mübâhasâttan sonra, şimalen Gora Dağlarından bed' ile Adriyatik Denizine munsab suların taksim-i miyahı boyunca ve cenuben Salahora Körfeziyle Adalar Denizi arasındaki taksim-i miyah hattını takib ederek Çamlık'ta vaki Fener Burunu'na müntehî kıtanın Arnavutluk'a kalması şartıyla bir hududun vaz' u tayinini ve bu suretle bir Arnavutluk'un teşkili." Süreyya Bey Avlonyalı, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk*, 96.

na, Necip Draga ve diğer Arnavut entelektüeller de Osmanlı Makedonyası'nın bir Arnavut toprağı olması konusunda benzer bir tahayyülü paylaşıyorlardı. Örneğin, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eski destekçisi ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı'ndaki Kosova vilayeti üyesi Hasan Priştina anılarında şöyle yazmıştır: "Özerk bir Arnavut-Makedon devleti kurmak amacıyla ortak bir ayaklanma yoluyla bu zalim boyunduruğı atmanın zamanının geldiğine inanıyorum."⁷³ Arnavut-Makedon devletine dair bu tahayyül, komşu ülkelerin Osmanlı Makedonyası'ndaki irredentist faaliyetlerini artırması ve İttihat ve Terakki'nin Kosova'daki Arnavutlara yönelik baskıcı politikalarının 1910, 1911 ve 1912'de patlak veren isyanlar sırasında güçlenmesiyle daha da keskinleşti.

Kosova Vilayeti ayaklanmaları 1910'da bastırıldığından, ayaklanmaların merkezi olma sırası Mart 1911'de Malësi e Madhe'de (İşkodra Vilayeti) gelmişti. Malësi'daki ayaklanmalar sırasında, İsmail Kemal liderliğindeki diğer Arnavut aydınlar ve yerel halk Greca Memorandumu adı verilen bir muhtıra imzaladı. Bu muhtıranın on iki maddesinde İsmail Kemal ve diğer ileri gelenler sivil ve mali bir idare, hukuki yapılar, Arnavut jandarma ve polis gücü kurulmasını ve yönetimde Türkçe'nin yanı sıra Arnavutça'nın da kullanılmasını talep ediyorlardı.⁷⁴ Bu taleplerin amacı özerk bir Arnavutluk vilayetinin kurulmasını önünü açmaktı. Ancak 1912'de Osmanlı Sultanı bu taleplerin bir kısmını kabul edene kadar, ne yabancı güçlerden ne de Osmanlı hükümetinden talepleri için önemli bir destek bulabildiler. 1912 yılında Arnavutlar, Kosova vilayetinde Hasan Priştina ve diğer yerel Arnavutlar tarafından organize edilen ve Arnavut özerkliği için on dört maddelik taleplerinin uygulanmasını savunan bir ayaklanma daha düzenlediler.⁷⁵ Komşu devletlerin müdahalesi nedeniyle talepler yerine getirilemediğinden, bu durum Balkan Savaşları'nın başlangıcına yol açacaktı. Sonuç olarak Osmanlı Makedonyası'nda daha aşırı şiddet oldu ve kan döküldü; Arnavutluk ve Makedonya toprakları

73 "Pra, më duket se ka arrijtë koha me pështue prej kësaj zgjedhje mizore nderpermjet të nji kryengritje të përbashket per nji shtete autonom Shqiptaro-Maqedon." Hasan Bey Prishtina, *Nji shkurtim kujtimesh mbi kryengritjen shqiptare të vjetit 1912*. (Shkodra: Shtypshkroja Franciskane, 1921), 16.

74 Nuray Bozbor, "Albanian Perception of 1908 Revolution and Its Effects on Albanian Nationalism", *IBAC 2* (2012): 631; Emine Bakalli, "Kryengritja E Malësisë Së Mbishkodrës E Vitit 1911: Përkufizime Dhe Refleksione", *Gjurmime Albanologjike - Seria E Shkencave Historike* 40 (2010): 187-202; Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar* (İstanbul: Buke Yayınları, 2004).

75 Talepler şunlardı: 1. Arnavutluk'ta ülkenin dilini ve geleneklerini bilen eğitimli memurların istihdam edilmesi; 2. Savaş zamanı dışında askerlik hizmetinin sadece Arnavutluk ve Makedonya'da yapılması; 3. Yargı organlarının hiçbir zaman verimli olamayacağına kanıtlandığı bölgeler için 'dağların yasası' (djibal) temelinde yasalar çıkarılması ve uygulanması; 4. Arnavutlara yeterli sayıda modern silah verilmesi. Dağıtım şekli hükümete bırakılacaktır. Hassas bölgelerde, ihtiyaç halinde Arnavutların silah alabileceği silah depoları inşa edilecektir; 5. Kosova, Manastır, İşkodra ve Janina vilayetlerinin 300.000'den fazla nüfusa sahip tüm şehirlerinde ilkokullar kurulacak ve açılacak; ülke esasen tarımsal olduğu için Selanik'teki gibi tarım okulları açılacak ve müfredat ülkenin dilinde öğretilcektir; 6. İhtiyaç duyulan yerlerde modern ilahiyat okullarının açılması; 7. Arnavutluk'ta özel okulların kurulmasına ve açılmasına izin verilmesi; 8. İlk ve orta dereceli okullarda ülkenin dilinin öğretilmesi; 9. Ticarete, tarıma ve bayındırlık işlerine özel önem verilmesi ve demiryollarının inşa edilmesi. 10. Bölgesel örgütlerin kurulması; 11. Ulusal gelenek ve göreneklerin korunmasına eskisinden daha fazla özen gösterilmesi; 12. Ayaklanmaya katılan tüm Osmanlılar, ordudan ve evlerinden kaçan komutanlar, subaylar, kamu görevlileri ve askerler ile ayaklanma sırasında serbest bırakılanlar ya da hapisten kaçanlar için sınıf ve ırk ayrımı yapılmaksızın af ilan edilmesi; 13. Türk hükümetinin, daha önce yıkılan ve sahiplerine tazminat ödenmeyen tüm evler ile bu kez hasar gören ve yıkılan evler için gerçek değer üzerinden tazminat ödemesi; 14. Haki ve Said Paşa kabinesinin üyelerinin yüksek mahkemeye çıkarılması ve yargılanması." Bkz. Hasan Bey Prishtina, *Shkrue prej Hassan Prishtinës* (Shkodra: Shtypshkroja Franciskane, 1921).

(komşu) Balkan devletleri arasında paylaşıldı.⁷⁶ Ekrem Bey'in bu konuda vardığı sonuç "Jön Türklerin Arnavutluk ve Makedonya'ya özerklik vermeleri halinde İmparatorluğun Avrupa'daki ömrünü birkaç yıl daha uzatabilecekleri" yönündeydi.⁷⁷

Nuray Bozbora, Sami Frasheri'nin gelecekteki Osmanlı İmparatorluğu vizyonuna dayanarak, Arnavut ve Türk birlikteliğinin bir tür uzun süreli yol arkadaşlığı olduğunu, ancak bu birlikteliğin pragmatik nedenlerle kaçınılmaz bir parçalanmayla sonuçlandığını ileri sürmektedir.⁷⁸ Benzer şekilde Eric Hobsbawm da "herhangi bir bireyin her türlü çoklu bağlılığı sürdürebileceğini ve bir tür çatışma ortaya çıkana kadar bunları uyumsuz olarak görmeyeceğini"⁷⁹ vurgulamaktadır. İlgi alanı çoklu bağlılık çatışmaları olan Hans Grandits, çok katmanlı sadakat ilişkilerinin barış zamanlarında gündelik hayatta her zaman mevcut olduğunu düşünmektedir. Ancak savaş, isyan ve örgütlü şiddet dönemlerinde bağlılıklar genellikle daralır ve insanlar çatışan taraflarca açıkça taraf tutmaya zorlanır.⁸⁰ Bu durum Jön Türk-Arnavut ilişkilerinde de mevcuttu; Jön Türk Devrimi öncesinde iş birliği ve çoklu bağlılıklar hüküm sürerken, isyanlar ve ayaklanmalar dönemi bu iş birliğini sona erdirdi. Nihayetinde "Jön Türk Osmanlıcılığı" ideolojisi Türk olmayan tebaaya karşı baskıcı bir hal aldı ve pozitivist ilkelere ve merkezileşme politikasına dayandı. Bu modernleşme projelerini gerçekleştirme ve İmparatorluğu millileştirme çabası, Türkçü unsurların çoklu Osmanlı kimlikleri üzerindeki hakimiyetini arttırdı. İttihat ve Terakki'nin bu "imparatorluğu millileştirme" çabası birçok Arnavut isyanını tetikledi ve Balkan devletlerinin müdahalesine zemin hazırladı. İttihat ve Terakki'nin bu politikasına tepki olarak, komşu devletler "ulus-devleti emperyalize etmeye" ve "küçük devlet emperyalizmini"⁸¹ uygulamaya çalıştılar.

İmparatorluğu millileştirerek emperyal devleti modernleştirmeye çalışan Jön Türk pratiğinin aksine, Sırbistan, Karadağ, Yunanistan ve Bulgaristan gibi yeni ulus-devletler yükselen milliyetçilik ve emperyalizm etrafında inşa edildi; böylece ulus-devleti emperyalleştirmek için tersine girişimlerde bulunuldu. Emperyalizm ve milliyetçiliğin hâkim olduğu bu *Zeitgeist*'tan etkilenen Balkan ulus-devletleri, bazı tarihçilerin "küçük devlet emperyalizmi" olarak adlandırdığı irredentist ve emperyalist bir dış politika geliştirecekti.⁸² İmparatorluk Çağı'nda milliyetçilik ve emperyalizmin bölgeye ithal edilmesi, çeşitli devlet ve ulus inşası projeleri arasında Osmanlı Makedonya'sında şiddetli

⁷⁶ Kujtim Nuro dhe Nezir Bato, *Hasan Prishtina – permbledhje dokumentash (1908-1934)*, (Tirane: Drejtoria e Pergjithshme e Arkivave te Shtetit, 1982); <http://shqiperiaebashkuar.al/?p=20556>.

⁷⁷ "Die Jungtürken hätten das Leben des Reiches in Europa noch einige Jahre verlängern können, wenn sie Albanien und Mazedonien Autonomie gewährt hätten." Ekrem Bey, *Lebenserinnerungen*, 193.

⁷⁸ Bozbora, "Albanian Perception of 1908", 638

⁷⁹ Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality* (Cambridge: Cambridge University Press: 1990), 123.

⁸⁰ Hannes Grandits vd., "Introduction: Social (dis-)integration and the National Turn in the Late- and Post-Ottoman Balkans Towards an Analytical Framework", *Conflicting Loyalties in the Balkans. The Great Powers, the Ottoman Empire and Nation-Building*, yay. haz. Hannes Grandits, Nathalie Calyer ve Robert Pichler (London: I.B. Tauris, 2011), 1-12.; Stefan Rohdewald, *Götter der Nationen: Religiöse Erinnerungsfiguren in Serbien, Bulgarien und Makedonien bis 1944* (Köln Weimar Wien: Böhlau Verlag, 2014).

⁸¹ Marharyta Fabrykant ve Renee Buhr, "Small State Imperialism: The Place of Empire in Contemporary Nationalist Discourse", *Nations and Nationalism* 22-1 (2016): 103-122.

⁸² Sinisa Malesevic, "Nationalism and Imperialism as Enemies and Friends: Nation-State Formation and Imperial Projects in the Balkans", *Nations and States, Power and Civility*, yay. haz. F. Duina (Toronto: University of Toronto Pres, 2018), 149.

rekabetler yarattı. Balkan Savaşları tarihinin de gösterdiği gibi, bu şiddetli rekabetler 1914-18 Avrupa çatışmasının öncesine dayanmaktadır. Bu çatışma hiçbir yerde Osmanlılardan “kurtarılan” son bölge olan Makedonya’da olduğu kadar belirgin değildir. Burada Sırp, Bulgar, Yunan ve Makedon (Arnavutlarla birlikte) milliyetçileri birbirlerine rakip toprak taleplerinde bulunmuşlardır.

Sonuç

Bu çalışma Vlora ailesi üyelerinin Berlin Kongresi’nden (1878) Birinci Balkan Savaşı’na (1912) kadar olan döneme dair yaklaşımlarının izini sürmektedir. Bu makalede Mehmed Ferid Paşa’nın, İsmail Kemal’in, Süreyya Bey’in ve Ekrem Bey’in bakış açıları değerlendirildi; Makedonya’yı nasıl algıladıkları ve olayları nasıl etkiledikleri gösterilerek bu isimler bölgeler arası dinamiklerin içine yerleştirildi. Vlora ailesinin yerel, ulusal, bölgesel ve uluslararası uygulamalarla nasıl etkileşime girdiğini daha kapsamlı bir şekilde anlamak için, bu çalışma ismi geçen dört aktörün iş birliğine girdiği, ittifaklar kurduğu ama aynı zamanda birbirleriyle ve diğer karar vericilerle anlaşmazlığa düştüğü çoklu alanlara odaklanmaktadır. Bunun bir parçası olarak, Vlora ailesinin yerel halkla birlikte devlet stratejilerini ve projelerini değiştirmede nasıl etkili olduğu; Osmanlı Devleti’nin “ödünç kolonizasyon” ve komşu devletlerin “küçük devlet emperyalizmi” uygulayarak bölgeyi nasıl dönüştürdüğü gösterilmeye çalışılmıştır.

Vlora ailesi üyelerinin kanıtlanabilir aile bağlantıları sosyal, kültürel veya siyasi bir boşlukta (*vacuum*) gerçekleşmedi. Bu kişiler bir dizi akışkan sosyal rol içinde faaliyet gösterdiler ve yükselen bölgesel devlet yönetimlerini bile sahada yarattıkları koşullara uyum sağlamaya zorlayacak güçlü bir eylemliliğe sahiptiler. Çoğu zaman belirli bir durum kişisel, ailevi ya da akrabalık çıkarlarına uymadığında, devlet politikalarını değiştirebilir ve devlet ağılarına karşı çıkabilirlerdi. Bununla birlikte, sahadaki durumlarla başa çıkmak için çeşitli yollar ve oldukça farklı yaklaşımlar benimsedikleri gerçeği geç Osmanlı Makedonya’sında bireysel ve “grup failliğinin” (*group agency*) karmaşıklığını gösterir. Bu bağlamda, bu çalışmada İngilizce, Osmanlıca ve Almanca yazılmış hatıralardan çeşitli örnekler sunuldu ve özellikle Osmanlı periferisinden (Makedonya) tetiklenen Jön Türk Devrimi’nde İsmail Kemal’in önemi vurgulandı. Bu çalışmada bahsi geçen olaylar, 1908’de hükümeti, 1912 ve 1913’te ise Osmanlı haritasını değiştirerek merkezi siyasi olarak etkileyen “çevre” ve “çevresel aktörlerin” önemini temsil etmektedir. Aslında burada imparatorluğun çeperinin de aktif olabileceğinin ve periferideki nüfusun eylemlilikten yoksun olmadığının gösterilmesi amaçlandı. Bu çalışmada Vlora ailesinin çok önemli bir rol oynadığı; Makedonya meselesindeki “Arnavut unsurun” daha yakından incelenmesi ve önemli analizlere tabi tutulması gerekliliği vurgulanmıştır. Ayrıca, Vlora ailesinin içinde birleşik, proto veya uluslarüstü (*supranational*) bir duyarlılık olduğu varsayılmamalıdır. Burada analiz edilen vakalar üzerinden Vlora ailesi üyelerinin algılarının çeşitli ve tartışmalı olduğu; her zaman ortak siyasi gündemleri ifade etmedikleri; daha ziyade karşılaşmalarının çatışmalarla sonuçlandığı gösterildi.⁸³

⁸³ Bkz. İsmail Qemali, *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, 248; Ekrem Bey, *Lebenserinnerungen*, 183; Süreyya Bey Avlonyalı, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk*, 136.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
HR.SYS Hariciye Siyasi

Yayınlanmış Arşiv Kaynakları

Lepsius, Johannes vd., Yay. Haz. *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871 – 1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes*, 40 cilt. Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1922-1927.

Kitap, Makale ve Tezler

- Ahmad, Feroz. *The Young Turks and the Ottoman Nationalities: Armenians, Greeks, Albanians, Jews, and Arabs, 1908-1918*. Utah: University of Utah Press, 2014.
- Ahmet Cevdet Paşa. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.
- Avlonyalı Süreyya Bey, *Osmanlı Sonrası Arnavutluk (1912-1920)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Bakallı Emine, *Kryengritja E Malësisë Së Mbishkodrës E Vitit 1911: Përkufizime dhe Refleksione, Gjurmime Albanologjike - Seria E Shkencave Historike* 40 (2010): 187-202.
- Bozbor, Nuray. *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi*. İstanbul: Boyut Kitapları, 1997.
- _____. "The Policy of Abdulhamid II Regarding the Prizren League". *Turkish Review of Balkan Studies* 11 (2006): 45-67.
- _____. "Albanian Perception of 1908 Revolution and Its Effects on Albanian Nationalism". *IBAC* 2 (2012): 623-644.
- Clayer, Nathalie. *Ne fillimet e nacionalizmit shqiptar: Lindja e nje kombit me shumice mysliman ne Evrope, botime*. Tiranë: Perpjekja, 2012. Orjinali: Nathalie Clayer, *Aux origines du nationalisme albanais: la naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe*. Paris: Karthala, 2007.
- _____. "Edhe një herë mbi kryengritjet shqiptare të pasvitit 1908". *Përpjekja* 30-31 (2013): 85-122.
- Çelik, Bilgin. *İttihatçılar ve Arnavutlar*. İstanbul: Büke Yayınları, 2004.
- Deringil, Selim. *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*. London: I. B. Tauris & Co Ltd, 1999.
- Elezovich, Z. M., A. M. Mumovich ve D. M. Elezovich, "Grigorii Stepanovich Sherbina (1868-1903) v Kulture Kosovskih Serbov," *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta* 420 (2017): 141-145.
- Howard, Eissenstat. "Modernization, Imperial Nationalism, and the Ethnicization of Confessional Identity in The Late Ottoman Empire". *Nationalizing Empires*, yay. haz. Stefan Berger ve Alexei Miller, 429-459. Budapest: Central European University Press, 2015.
- Fabrykant, Marharyta ve Renee Buhr. "Small State Imperialism: The Place of Empire in Contemporary Nationalist Discourse". *Nations and Nationalism* 22-1 (2016): 103-122.
- Gawrych, George. *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874-1913*. New York: I.B.Tauris, 2006.
- Geyer, Dietrich. *Russian Imperialism. The Interaction of Domestic and Foreign Policy 1860-1914*. Hamburg: Leamington Spa, 1987.
- Grandits Hannes vd. yay. haz. "Introduction: Social (Dis-)Integration and the National Turn in the Late- and Post-Ottoman Balkans. Towards an Analytical Framework". *Conflicting Loyalties in the Balkans. The Great Powers, the Ottoman Empire and Nation-Building*, yay. haz. Hannes Grandits, Nathalie Calyer ve Robert Pichler, 1-12. London: I.B. Tauris, 2011.
- Hacısalihoglu, Mehmet. *Die Jungtürken und die Mazedonische Frage, 1890-1918*. München: R. Oldenbourg Verlag, 2003.
- Hanioglu, Şükrü. *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Hobsbawm, Eric. *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Karabekir, Kazım. *İttihat ve Terakki Cemiyeti*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.
- Kırmızı, Abdulhamit. "Experiencing the Ottoman Empire as a Life Course: Ferid Pasha, Governor and Grandvizier (1851-1914)". *Geschichte und Gesellschaft* 40 (2014): 42-66.
- _____. *Avlonyalı Ferid Paşa: Bir Ömür Devlet*. İstanbul: Klasik, 2014.
- Köksal, Osman. "Osmanlı Devleti'nde Sıkı Yönetim ile İlgili Mevzuat Üzerine bir Deneme". *AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 12 (2001): 151-171.

- Malešević, Siniša. "Nationalism and Imperialism as Enemies and Friends: Nation-State Formation and Imperial Projects in the Balkans." *Nations and States, Power and Civility*, yay. haz. F. Duina, 149-171. Toronto: University of Toronto Press, 2018.
- Nuro Kujtim dhe Nezir Bato. *Hasan Prishtina – permbledhje dokumentash (1908-1934)*. Tirane: Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave të Shtetit, 1982.
- Özbek, Nadir. "Policing The Countryside: Gendarmes of The Late 19th-Century Ottoman Empire (1876-1908)". *International Journal of Middle East Studies* 40 (2008): 47-67.
- Özkan, Behlül. *From the Abode of Islam to the Turkish Vatan - The: The Making of a National Homeland in Turkey*. New Haven: Yale University Press: 2012.
- "Perse u zgjodhen dy alfabete, Materiale e Dokumente", *Studime Filologjike* 42-4 (1988): 149-159.
- Prifti, Kristaq. *Botimi dhe perhapja ne Evrope e vepres se Pashko Vases "E verteta per Shqiperine dhe Shqipetaret"*. Tiranë: Studime Historike, 2002.
- Prishtina, Hasan Bey. *Nji shkurtim kujtimesh mbi kryengritjen shqiptare të vjetit 1912*. Shkodra: Shtypshkroja Franciskane, 1921.
- Qemali [Kemal], Ismail. *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*. London: Constable and Company LTB, 1921.
- Quataert, Donald. *The Ottoman Empire, 1700-1922*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Reinkowski, Maurus. "The State's Security and the Subjects' Prosperity: Notions of Order in Ottoman Bureaucratic Correspondence (19th Century)." *Legitimizing the Order: The Ottoman Rhetoric of State Power*, yay. haz. Hakan Karateke ve Maurus Reinkowski, 195-212. Leiden: Brill, 2005.
- Rohdewald, Stefan. *Götter der Nationen: Religiöse Erinnerungsfiguren in Serbien, Bulgarien und Makedonien bis 1944*. Köln: Böhlau Verlag, 2014.
- Saygılı, Hasip. "1903 Makedonya'sında Reformlara Tepkiler: Manastır Rus Konsolosu Aleksandır Rostkovski'nin Katli." *Karadeniz Araştırmaları* 39 (2013): 69-94.
- _____. "Rumeli Müfettişliği Döneminde (1902-1908) Makedonya'da Yunan Komitçileri ve Osmanlı Devleti". *Güvenlik Stratejileri Dergisi* 11-21 (2015): 147-183.
- Sarıca, Ragıp. *Fransa'da ve Türkiye'de Örfi İdare Rejimi*. İstanbul: Baro Mecmuası, 1941.
- Skendi Eqber. *Hoxhë Kadriu-(Kadri Prishtina)*. Prishtinë: Ndërmarrja Botuese Relindja, 1992.
- Şensoy, Naci. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Sıkı Yönetime Müteallik Mevzuatı Üzerinde Sentetik bir Deneme". *İÜHF* 13-1 (1947): 95-114.
- Tahsin Paşa. *Sultan Abdülhamid'in Sırdaşı*. İstanbul: Yakın Plan Yayınları, 2000.
- Thomas, Bohn M. *Russische Geschichtswissenschaft von 1880 bis 1905: Pavel N. Miljukov und die Moskauer Schule*. Weimar: Böhlau Verlag, 1998.
- Tokay, Gül. "Macedonian Reforms and Muslim Opposition during the Hamidian Era: 1878-1908". *Islam and Christian Muslim Relations*, Vol. 14-1 (2010): 51-65.
- Vasa, Pashko. *The Truth on Albania and the Albanians: Historical and Critical*. London: Centre for Albanian Studies, 1999.
- Vlora, Ekrem Bey. *Lebenserinnerungen*. Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 1973.

Elektronik Kaynaklar

- Kujtim Nuro dhe Nezir Bato, *Hasan Prishtina – permbledhje dokumentash (1908-1934)*, (Tiranë: Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave të Shtetit, 1982);
<http://shqiperiaebashkuar.al/?p=20556>
 Son Erişim Tarihi: 29 Eylül 2022

Günlükten Sonra Hayat: Bir Asker Günlüğünün Biyografiyle İlişkisi

ABDULHAMİT KIRMIZI

Marmara Üniversitesi
abdulhamit.kirmizi@marmara.edu.tr

ORCID: 0000-0002-3160-5841
Makale geliş tarihi: 15 Eylül 2022
Makale kabul tarihi: 31 Ekim 2022

Özet

Bu makale, Cihan Harbi'nde telgrafçı, Mütareke zamanı İstanbul Muhafızlığı'nda yazıcı olarak görev yapmış Bursalı bir askerin 1916 ila 1922 arasında tuttuğu günlük üzerinden otobiyografik malzemenin biyografiyle ilişkisini irdelemektedir. Günlük özetlenirken yazarın cephe serencamında Der'a istasyonunda yaşadıkları aktarıldıktan sonra Filistin ricatine ağırlık verilmiştir. Mütareke İstanbulu'nda ise özel hayatı ve dindarlaşma süreci öne çıkarılmış, yazarın hastalık ve tedavi süreçleri anlatılmıştır. Savaş travmasının sonraki hayata yansması, Travma Sonrası Stres Bozukluğu adı altında tıp ve psikoloji sahaslarında çokça işlenen bir konudur. Günlükte savaş travmasının izleri İstanbul hayatında nükseden çeşitli hastalıklar üzerinden izlenebilmektedir. Bu minvalde özetlendikten sonra günlükün bir kaynak olarak değeri ve önemine değinilmiş, bu değer ve önemin ne durumda değişebileceği gösterilmiştir. Anonim bir günlükün sahibi öğrenildiğinde onun alımlanışının nasıl değiştiği meselesine yoğunlaşmıştır. Günlük sahibi bilinirse günlük bittikten yıllar sonra savaş travmasının etkileri başka kayıtlardan izlenebilir. Böylece kişi hakkında daha bütünlüklü bir portre inşa edilebilir. Dahası gençlikte tutulan günlükler biyografilerde kaynak yetersizliğinden ihmal edilen erken yaşların aydınlatılması açısından önemlidir. Son olarak günlük tutmaya neden başlandığı ve son verildiği, askerlik tecrübesinin savaş sonrasında günlük sahibini nasıl etkilediği gibi sorular çerçevesinde günlük, hayat ve biyografi sacayağının bazı meseleleri tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Biyografi, otobiyografi, günlük, Birinci Dünya Savaşı, Filistin, İstanbul

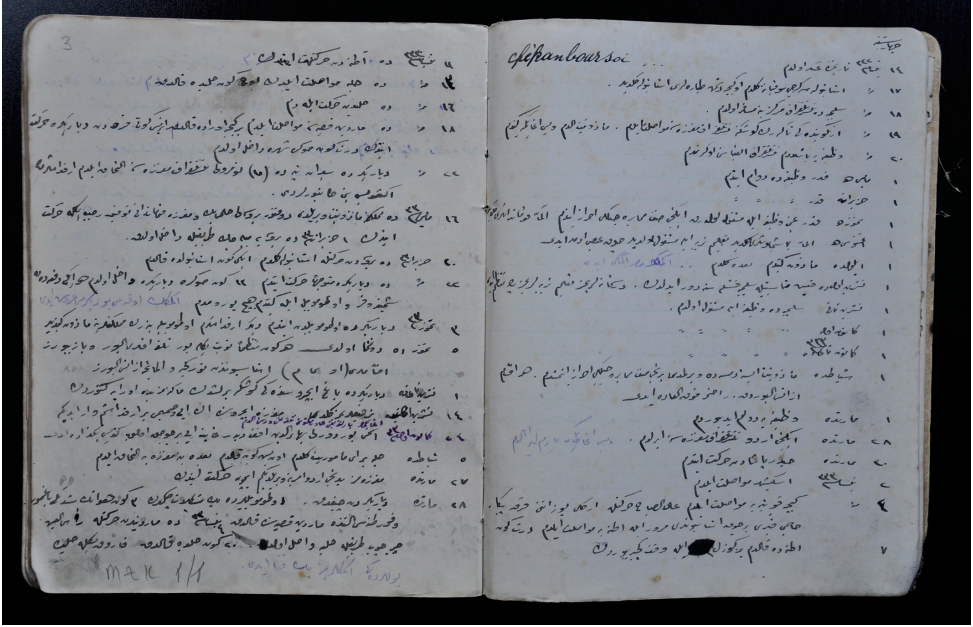
Abstract

Life After the Diary: The Relation of a Soldier's Diary with Biography

This article examines the relationship between autobiographical material and biography through the diary kept by a soldier from Bursa, who served as a telegrapher during the First World War and a scribe in the Armistice Istanbul, in the Army Corps and the Istanbul Guard, between 1916 and 1922. While summarizing the diary, the emphasis was placed on the events at the Der'a station and on the Palestinian retreat of the Ottoman army. In Armistice Istanbul, his private life his journey to discover his religious side were highlighted, and his illnesses and treatments were explained. The impact of war trauma upon people's later lives is widely discussed in medicine and psychology as Post Traumatic Stress Disorder. Traces of war trauma can be trailed in the diary through various recurrent diseases in his Istanbul life. After summarizing it, the article touches upon the value and importance of the diary as a resource and shows how this value and importance can change. When the owner of an anonymous diary is learned, its reception changes. If the diary owner is known, one can detect the effects of war trauma in other records and information. Thus, a more complete portrait of the person can be built. Diaries kept in youth are essential in terms of illuminating the early stages of life, widely neglected in biographies due to a lack of resources. Finally, the article discusses the relationship of diary, life and biography within the framework of questions such as why the diary was started and ended and how the military experience affected the diary owner after the war.

Keywords: Biography, autobiography, diary, WWI, Palestine, Istanbul

"14 Nisan 332 tarihinde asker oldum" cümlesiyle başlayan, Arap harfleriyle sade bir Türkçeyle 79 sayfası doldurulmuş, fakat yazıları yer yer mürekkeple kapatılmış, tamamı 100 sayfalık isimsiz başlıksız bir defter. Lisede öğrenciyken 27 Nisan 1916'da er olarak vazifeye çağırılmış bir gence ait. Birçok günlük askerlik hayatıyla başlar,¹ nadiren askerlikten sonra devam eder. Modern dönemde zorunlu askerlik uygulaması başlayalı beri askerlik erkekliğin inşasında hayati bir aşama; şeref duygusuyla taçlandığı erkeklige toplumsal bağlamını kazandıran, vatana ödenmesi gereken bir borç. Askerlik, sünnetten sonra, iş bulma ve evlilikten önce gelen, erkekliğin tescil edildiği düzeylerden biri.²

Günlüğün ilk sayfaları. Günlük "14 Nisan 332 tarihinde asker oldum" cümlesiyle başlıyor.

Cihan Harbi'yle gerilen yılların endişe veren olayları sırasında çok insan, hayatlarını son verebilecek bu büyük krizde gündelik eylemlerini, düşüncelerini ve duygularını günlüklere aktardı. Günlük tutarak ve günlüklere tutunarak savaşı yaşayanlardan biri de Mart 1922'ye kadar tutulan, henüz yayımlanmamış bu başlıksız günlüğün sahibi. Bu asker İstanbul'da muhaberecilik eğitimi gördükten sonra II. Ordu'nun Telsiz Telgraf Müfrezesi'ne iltihaken Diyarbakir'de bir yıla yakın, sonra Şam'da bir ay vazife

1 Mesela, "5 Eylül 330, Cuma, bugün askerlik mesleğine dahil olduğum ilk gündür" (Abidin Ege, Çanakkale, Irak ve İran Cephelelerinden Harp Günlükleri, yay. haz. Celali Yılmaz (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011), 3); "21 Kanunuevvel sen 332'de 21271 numarayla talimgha kayd olundum" (Gazi İbrahim Tevfik Çırakman, Gönderilmemiş Mektup Bir Türk Subayının Birinci Dünya ve Kurtuluş Savaşları Anıları, yay. haz. İ. Zeyd Gerçik (İstanbul: Büyüyenay, 2019), 20).

2 Ayşe Sezer Şanlı, "Kültür Çalışmaları ve Feminizm Bağlamında Erkeklik Çalışmalarına Dair Bir Literatür Analizi", *İmgelem* 3/5 (Aralık 2019) 287-304. Türkiye'de erkeklik, milliyetçilik ve militarizm arasında kurulan bağlarla "asker millet" anlayışının doğması II. Meşrutiyet devrine (1908-1918) tekabül eder: Bkz. Yaşar Tolga Cora, "Asker-Vatandaşlar ve Kahraman Erkekler: Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşları Dönemlerinde Beden Terbiyesi Aracılığıyla İdeal Erkekliğin Kurgulanması", *Erkek Millet Asker Millet Türkiye'de Militarizm, Milliyetçilik, Erkek(lik)ler*, yay. haz. Nurseli Yeşim Sünbülöğlu (İstanbul: İletişim, 2013), 45-72.

görüp Filistin Cephesi'ne gönderilecek, Der'a istasyonunda görevlendirilecektir.³ Yıldırım Ordular Grubu mensubu olarak Filistin'den yalın ayak geri çekilişin zahmetlerini tecrübe edecek olan günlük sahibi Rayak'ta bineceği trenle ulaştığı Konya'da birkaç hafta geçirdikten sonra İstanbul'a varacaktır. Günlükte yer alan cümlelerin kahir ekseriyeti, Kolordu'da ve İstanbul Muhafızlığı'nda yazıcı olarak görev yapacağı Mütareke İstanbulu'nda yazılmıştır. 1 Şubat 1919 ila 18 Kasım 1921 arasında yazılanlar günlüğün yüzde doksanını teşkil eder. Sonrasında 1922 yılına ait sadece üç cümle vardır; bunlar Mart ayında yazılmıştır, gün belirtilmemiştir.

Günlük yazmanın kuralları olmadığından her günlük kendine has şekillere girer. Günlük araştırmalarının piri Philippe Lejeune için günlüğün tek kuralı tarihlendirmedir; yazar tarih atmamışsa günlük değildir.⁴ Günlüğü hatıratın ayıran en açık fark tarihlendirilmiş olmasıdır. Aktarılan düşünce veya bilginin, olayın veya duygunun günü, hatta bazen saati bellidir. Sonraki kayıtlarda evvelki aktarımın sorgulanması bile mümkündür. Tarihlendirme haricinde kural varsa bunları bizzat yazar koyar. Kişi günlüğün kurallarını istediği zaman değiştirebilir, ona istediği zaman başlayabilir, istemediği zamanlarda yazmayabilir, onu istediği zaman bitirebilir.⁵ Her halükârda, neyin kaydedildiği veya edilmediği bize o devrin fikriyatı ve günlük hayatı hakkında çok şey söyler. Zamanında hayatın olağanı nedir olağan olmayanı nedir, ne değildir, hangi olaylar neden kaydedilir veya edilmez, gösterir.

Neyin kayda değer olup olmadığına karar veren sahibi olduğundan, günlük içindeki bilgileri tasnif etmek kolay değildir. Aşağıda günlük özetlenirken önce yazarın cephe serencamında Filistin ricatine ağırlık verilmiş, Mütareke İstanbulu'nda ise hastalık ve tedavi süreçleri, özel hayatın başka çeşitli veçheleri ve dindarlaşma süreci öne çıkarılmıştır. Bu minvalde özetlendikten sonra günlüğün bir kaynak olarak değeri ve önemine değinilecek, bu değer ve önemin ne durumda değişebileceği gösterilecektir. Ardından günlük, hayat ve biyografi sacayağının bazı meseleleri tartışılacaktır. Savaş travmasının sonraki hayata yansması tıp ve psikoloji sahalarında Travma Sonrası Stres Bozukluğu adı altında çokça ele alınan bir konudur. Günlükte bu travmanın emareleri İstanbul hayatında nükseden çeşitli hastalıklar üzerinden izlenebilmektedir. Günlük sahibi bilinirse günlük bittikten yıllar sonra travma etkileri başka kayıtlardan takip edilebilir ve günlükte yazılamayan bilgilere erişilebilir. Böylece kişi hakkında daha bütünlüklü bir portre inşa edilebilir. Gençlikte tutulan günlükler biyografilerde kaynak yetersizliğinden ihmal edilen erken yaşların aydınlatılması açısından da önemlidir.

Cihan Harbi'nde Telgrafçı: "Gece Gündüz Telgraf Yazmak ve Almak"

Günlüğün sahibi Erenköy'de telsiz telgraf müfrezesine dahil olup muhaberecilik derslerine başladığı 3 Mayıs 1916 gününden itibaren, askerlik mesai ve faaliyetinden "vazife" diye bahseder; "vazifeye başladım," "telsiz telgraf elifbâsını öğrendim, vazifede devam ettim," "vazife ile meşgul oldum." On bir ay süren eğitimden memnundur: "Birinci sınıf

³ Şimdiye kadar Cihan Harbi'nde telgrafçı bir erin kaleminden çıktığı bilinen tek bir günlük yayımlandı: Hüseyin Fehmi Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a, Esaretten Kurtuluş Savaşı'na: Cephe Sekiz Yıl Sekiz Ay (1914-1923)*, yay. haz. Mustafa Yeni (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014).

⁴ Philippe Lejeune, *On Diary*, yay. haz. Jeremy Popkin ve Julie Rak (Honolulu: University of Hawaii Press, 2009), 193. Türkiye'de maalesef kimi hatırat günlük, birçok günlük de hatırat adı altında yayımlanmıştır.

⁵ Jeremy Popkin, "Philippe Lejeune, Explorer of Diary", *On Diary*, 5.

muhabereciliği ihrâz etmiştim. Her akşam ajansı alıyorduk. Rahatımız fevkalâde idi." Eğitimden sonra tayini Mustafa Kemal Paşa'nın komuta ettiği II. Ordu'nun Telgraf Müfrezesi'ne çıkar. 22 Nisan 1917'de Haydarpasha, Eskişehir, Konya, Adana, Halep, Mardin güzergahı üzerinden yirmi beş günde Diyarbekir'e varır. Seyrantepe'de iltihak ettiği 10 numaralı Telgraf Telsiz Müfrezesi'nde tanıdık yüzler bulur: "Arkadaşlarımın ekserisi beni tanıyorlardı."

Hemen üç hafta sonra memleket izni almayı başardığında günlük sahibinin nereli olduğu anlaşılır: "Doktor Bursalı Hilmi Bey⁶ ve müfreze kumandanı Tevfik Receb Bey'le⁷ hareket ettik. 1 Haziran sene 333'de Bursa'ya Bilecik tarikiyle dâhil olduk." Bursa'da yirmi gün, İstanbul'da iki gün geçirdikten sonra, Diyarbekir yolu bu sefer yirmi beş değil on üç gün sürecektir:

"[Ş]imendüfer ve otomobil ile gittim. Hiç yürümedim. Ekmeğin okkası yüz yirmi kuruş idi./ 3 Temmuz sene 333 Diyarbekir'de otomobilden indim./ 5 Temmuz'da donma oldu. Her gün muntazaman nöbet bekliyor, telgrafları alıyor ve yazıyoruz. Akşamları (E.V.Y.M) istasyonundan Türkçe ve Almanca ajansı alıyoruz."⁸

1 Kasım'da müfreze şehirde bağ içerisindeki bir köşke yerleştirilir. Orada hayat rutine bağlanmış olmalı ki 24 Aralık'a kadar hiçbir şey yazmaz. Bu tarihte, "Ağabeyimin yaralandığını hâvî mektubunu, telgrafını ve resmini aldım," der. 5 Şubat'ta iki haftalığına Halep'e izne gönderilir. Kışla beraber sakin günleri de bitecek, artık savaşın sahadaki yüzünü görmeye başlayacaktır. 27 Mart 1918'de müfrezesi Şam'daki VII. Ordu emrine verildiği için yol üstünde bulunan Halep'te yine iki hafta geçirir. Moralsiz orduda kimse güneye inmek istemez. O da tanıdığı bir komutan vasıtasıyla memleketine tayin çıkarmaya çalışır: "Faruk Bey'le Halep'te görüştüm. Beni Bursa'ya getirmek için çok uğraştı ise de neticede muvaffak olamadım." Halep'ten Şam'a giden yolda (bugün Lübnan'da bulunan) bir hafta konakladıkları Rayak kasabasında üç arkadaşı firar eder.

Mayıs boyunca on muhabereci arkadaşıyla birlikte Şam Sabit Telsiz Telgraf İstasyonu'nda kaldıktan sonra istikamet Der'a kasabasıdır. Der'a, Şam'ın doksan kilometre güneyinde, aynı Rayak gibi Hicaz Demiryolu yapılıncaya şenlenen bir kavşak noktası ve Filistin'e giden demiryolların Hicaz Demiryolu'ndan ayrıldığı stratejik bir istasyondur. Genç asker tren ve otomobilden sonra uçakla da tanışacaktır burada: "Der'a'da Alman tayyare karargâhının sol tarafına İstasyon tesis ettik." Tehlikeli bir mevki, zira üç ay sonra, 1 Eylül'de, Kurban

⁶ Bursa'da milli mücadeleyi örgütleyenlerden ve cumhuriyette Malatya mebusu Selanikli Hafız Ali Bey oğlu Dr. Hilmi Oytaç. Güya Mustafa Kemal Paşa'yı başa geçirmek üzere Enver Paşa'yı öldürmeyi planlarken yakalanarak asılan Yakup Cemil'le irtibatı yüzünden idam korkusuyla Diyarbekir'e kaçmış, çocukluk ve Anafartalar'dan arkadaşı Mustafa Kemal Paşa'ya sığınmış, himayesinde II. Ordu Karargâh Tabibi olmuştur. Bkz. İsmet Görgülü, *Atatürk'ün Anıları* (İstanbul: Bilgi, 1997), 42, 174, 175. Yakup Cemil Olayı'yla ilgisi için, bkz. Hasan Ali Polat, *Yakup Cemil: Hayatı ve Divan-ı Harp Sorgu Tutanağı* (İstanbul: Ötüken, 2022).

⁷ Muhtemelen (sonra Prof.) Dr. Tevfik Recep Örensoy (1875-1951).

⁸ 3 Temmuz'da gelen telgraflardan biri, Mustafa Kemal Paşa'nın Yıldırım Ordular Grubu dahilinde İstanbul'da kurulmakta olup Halep'te konuşlanacak VII. Ordu'nun komutanı olmasını isteyen Enver Paşa'nındır. II. Ordu'nun yeni komutanı Fevzi (Çakmak) Paşa olacaktır.

“Bayramın[ın] birinci günü ikindi vakti altı düşman tayyaresi tarafından Der’a İstasyonu ve Tayyare Karargâhı’na bombalar atıldı. Artık bugünden itibaren sabah ve akşam bomba iki def’a istasyon ve civârı bombardıman ediliyordu. Bayramın üçüncü günü makinemizin Nord [kuzey] mahalline bomba isabet etmişti. Makinelerimiz gayet emin bir zeminlik içerisinde bulunuyordu. Efrâd için de yine ayrı bir zeminlik bulunuyordu. Tayyare korkusundan emin idik.”

Zeminlik dediği yer altı sığınakları sağlamsa da dışarıdan gelen ateş sesleri ve kara haberler kaygı ve korku veriyor. 18 Eylül kaydına göre

“Der’a hattı urban [bedeviler] tarafından basılarak tahrip edildi. Düşman tayyareleri de aynı zamanda bütün civarımızı saatlerce bombardıman etti. Nihayet hat ve köprüler tahrip edildi. Aynı zamanda düşman bütün kuvvetiyle makinemizi bulmak ve tahrip etmek için civarımıza bombalar yağdırıyordu. Bugünden itibaren aldığımız telgraflar da düşmanın Hayfa’dan asker çıkarıp ileri hareketi yaptığını anlıyorduk.”

Günlük sahibi, bölgedeki hemen tüm aşiretlerin katıldığı ve bazılarının gerçek “Arap İsyanı”nın başlangıç tarihi olarak gördüğü 16 Eylül 1918’de Faysal’ın çağrısıyla başlayan hareketin tam ortasında kalmıştı. İngiliz General Allenby, Nablus’tan saldırarak, Filistin’i tutmaya çalışan (IV., VII. ve VIII. Ordu’dan oluşan) Yıldırım Orduları Grubu’nu dağıtacağı 19 Eylül 1918’deki büyük taarruzundan evvel bu hareketi planlamıştı: Der’a demiryolu kavşağına saldırı Osmanlı ordusunun iletişim hatlarını kestiği gibi dikkatleri buraya çekip asıl taarruzun geleceği Akdeniz’den uzaklaştıracaktı.⁹ Tuncay Yılmaz, Amman-Der’a-Şam demiryolu hattına saldırı, IV. Ordu’nun gerilerine sızarak derinliğine ilerleyen ve ihtiyatların gelmesini sekteye uğratan Kuzey Arap Ordusu ve Bedevi savaşçıların Nablus Muharebesi öncesi oynadığı rolün Türk tarihçiliğinde yeterince vurgulanmadığını savunur. Bu kuvvetlerin Der’a etrafındaki istasyonlara yaptığı başarılı saldırılarla, Yıldırım ordularının en kuvvetli ihtiyatının daha ana saldırı başlamadan Der’a’ya gönderilmesi sağlanmıştı.¹⁰ Günlükte 19 Eylül kaydı şöyledir:

“Nasıra’ya düşman girmesiyle bütün ordu ve cephe bozulmuştu. Yıldırım Ordular Grup Kumandanı ve Alman kumandanları uykularından kalkıp firar etmişler. Sekiz gün mütemâdiyen gece gündüz telgraf yazmak ve almak ile meşgul bulunuyorduk. Artık gece uykuları bizim için haram olmuştu.”

Artık “Düşman Der’a’ya takarrüb etmekte idi. Cepheden ric’at eden asker Der’a’da tecemmu’ ediyordu [toplanıyordu].”

Filistin Ricati: “Bütün Ordu ile Birlikte Kaçtık”

Günlüğün yedinci sayfasına sığdırılan harp dehşetinin en yoğun yaşandığı hafta, Eylül’ün son haftasıdır.

“Tayyare geldiği zaman bütün etrafımızı dehşetli bir duman istila ediyordu. Tayyarelerden atılan mitralyöz ve bombaların sadalarıyla toplardan atılan mermi ve

⁹ Tuncay Yılmaz, “Armageddon Yolun Sonu, Yıldırım Orduları Kuzey Filistin’i Nasıl Terk Etti?”, *Filistin Araştırmaları Dergisi* 9 (2021): 45-46.

¹⁰ Yılmaz, “Armageddon Yolun Sonu”, 47, 50.

şarapneller infilâkı kulaklarımızı patlatıyordu. Artık sadık urban [çöl arapları] dahi isyan yolunu tutmuşlardı.”

Ricat hareketinde Der’a’da toplaşan asker 23 Eylül’de kuzeye, Şam’a doğru çekilmeye başladı. Amman’daki Telsiz Telgraf Merkezi’ni tahrip eden Osmanlı efrâdı bütün merkezle elveda dedikten sonra, Der’a istasyonu da IV. Ordu’ya ricat emrini yazdı.¹¹

27 Eylül’de düşman Der’a’ya yaklaştı:

“Artık top sesleri pek fazla işitiliyordu. İkinci vakti makinemizi tahrip ile ric’at emrimiz geldi. 3,30’da bütün merkezle elveda işaretini verdikten sonra bomba ile tahrip ettikten sonra benzin ile yaktık. Direği yakmak için pek müşkilât çektik. Yakıp parçaladık. Saat 4’te Der’a’dan ayrıldık. Gece yolu kaybettik. Nihayet bin müşkilât ile bulduk. Ertesi gün orduya yetiştik. Gece sabaha kadar hiçbir suya rast gelmedik ve susuzluktan pek fena birikmiş kokulu suları içtik.”

Yolda açlıktan ve susuzluktan ölen binlerce asker yanında düşman uçaklarından yağın bomba ve mitralyöz kurşunlarıyla şehit olanları görür, âsi bir urban köyünü ateş altına alarak geçtiklerini ve ayın son sabahı nihayet Şam’a vardıklarını belirtir.

Düşman uçaklarının şehre attıkları ve muhtemelen teslim olmalarını isteyen propaganda kağıtları altında bütün ordu, ikinci vakti Şam’ı da terk edecektir. Esir düşmeyi yeğleyenler vardır fakat 20 yaşındaki kahramanımız bunlardan değildir:

“Bizim kumandanımız Tevfik Receb Bey esir kalmasını ihtiyar [tercih] etti. Biz ise bütün ordu ile birlikte kaçtık. Rabova [Barada] Boğazını urban kesmiş, top ve mitralyöz ile boğazdan geçen askeri bombardıman ediyordu. O gün müthiş korku ile boğazdan çıktım. Gece dahi sabaha kadar susuz ve ekmezsiz ve uykusuz yürüdük. Ertesi gün dahi yine istirahat etmeden aynı şartla yürüyüşe devam ettik. Tayyareler yine geliyordu.”

Yazar duygularını açıkça yazmaktan, mesela korktuğunu belirtmekten çekinmez. 1 Ekim’de “Pek müthiş bir tayyare akını altında kaldık. Korku ile yine aç susuz ve istihatsız yürüyüşe devam ettim” diyor. Yağın dolu altında çamurda ayakkabısını kaybettikten sonra yalınayak Rayak’a vardığında mahşeri kalabalıkta, çift makineye bağlı uzun tren katarına binemeyeceğinden duyduğu endişe, bir arkadaşı sayesinde sevince dönüşecektir:

“Tren üzerinde eski arkadaşlarımdan birisini gördüm. Ve tren üzerinde bir yer bulacağını vaat ederek beni çağırdı. Fakat tren hınca hınç dolmuş, altı üstü asker idi. Burada bir yer bulmak katıyen mümkün değildi. Ben hemen yukarıdaki arkadaşımın yanına çıkmak için teşebbüs ettim ve neticede muvaffak oldum. Artık kendi kendime sevinliyordum. Sevincimden gözlerim hiçbir şey görmüyordu.”

Hasta, aç ve susuz halde zorlu tren yolculuğundan beş gün sonra Halep’e varınca iyileşecektir: “Oradan 3 adet asker ekmeği, biraz peynir verdiler, bir de karpuz aldım, güzelce yedim. Gözlerim açıldı.” Tarih 7 Ekim’dir. Halep Kızlar Sultânisi’nde Yıldırım Grubu

¹¹ Yilmazer, “Armageddon Yolun Sonu”, 58.

Telgraf Müfrezesi'ne dâhil olarak eski arkadaşlarıyla hatta Bursalı komşusuyla buluşur, Mikail ağabeyim dediği bir büyüğünden 1 Osmanlı Lirası alır: "Artık gözüm açıldı. Vücûdum kuvvet buluyordu." Yıldırım Grubu'ndan ayrılıp Şam Sabit Telgraf Merkezi'ne gitmek ister, Yıldırım Telgraf Müdür Muavini Mülâzim-i Evvel Osman Nuri Efendi'den müsaade alır. Lakin Şam düşmüştür. 16 Ekim'de Halep İstasyonu'ndan trene atlar, 15 gün boyunca hiç inmeden Pozantı'ya gelir, "Pozantı dağlarının soğuk tepelerinde yağmurlar altında açıkta" yatar: "Yedi gün sonra arkadaşımız geldi. Yine trenin üzerine bindik, yağmurda..." Neden yola ara verildi, dağlarda yatıldı, belirtmez. "Gece tren ve rüzgarın şiddetine rağmen soğuk elbiselerle buz gibi donmuştuk. Gece ve gündüz uymak mümkün olmuyordu."

29 Ekim'de bütün telsiz telgraf istasyonlarının buluşacağı Konya'ya ulaştı, Alaeddin Tepesi'ne yerleşti:

"Bizim zâbitimiz bütün merkez üzerine ve Alman-Avusturya merkezlerini teslim almaya memur edildi. Bütün telli ve telsiz telgraf merkezlerini teslim aldık. Eşyamızı bir camiye, bütün eşyaları ve makineleri yerleştirdik. Artık her gün için muntazaman vazife ile iştigâl ediyorduk. [1]310 tevellüde kadar olan efrâd terhis edilmişti. Ben matbah [mutfak] memuru idim. Ağabeyimden mektup aldım. Para aldım."

Resmi izin kağıdı geldikten sonra istirahat eder. Üç hafta sonra terhis edilen 1314 tevellüdlülerle beraber İstanbul trenine biner. 26 Ocak 1919'tan itibaren artık İstanbul'dadır.

Mütareke İstanbulu'nda: "Hayatım Geçen Şu Dört Sene Zarfında Tamamen Çürümüş"

İlginçtir ki, kendisinin de dahil olduğu 1313 doğumlu askerler terhis edilmemiştir.¹² 4 Kasım'da bu hayal kırıklığını en öfkeli bir üslupta dile getirecektir:

Sabahleyin ordu emirnâmesini okudum. Üç [yüz] on üç tevellüdlü efrâdın henüz bir sene asker olduklarını yani 1 Teşrin-i Evvel sene [1]334 senesinden itibaren duhûlümüzü sayıyorlar. Ah buna ne Allah razı olur ne de Peygamber ve ne de kul. Çünkü biz üç yüz on üç tevellüdlü askerler ordunun mühim bir zamanında vazîfe-i askeri-yemizi îfâ etmek üzere genç yaşımızda henüz sinn-i askerîye dâhil olmadan ve genç müstefid olan tahsillerimizi berbâd bir halde zîr-i zeber ederek üç yüz otuz iki senesi evâilinde taht-ı silaha alınarak cephe-i harplere sevk ettiler. Ordunun iki senelik cehennemî işleri, çekilmez zahmet ve meşakkatleri arasında inleyerek otuz dört senesi evâhirine değin ve son ordunun ric'atine kadar düşman karşılarında vezâif-i mânevîyemizi îfâ etmekle meşgul bulunuyorduk. Ve ordunun terhisi hiçbir zaman hâtır-ı hayâlimizden geçmiyordu. Çünkü o zaman bütün ordu hâl-i harpte herkes de bizim gibi cenk ile uğraşıyordu. Ben o zaman bütün hayât-ı mukaddesemin lezâizini

¹² 1313'lülerin terhisi, 1914'te ilan edilen seferberliğin Lozan Antlaşması'nı müteakiben 31 Ekim 1923'te TBMM'de kabul edilen bir yasayla sona erdirilmesiyle gerçekleşecektir. Nuray Ertürk Keskin vd. yay. haz., *Açıklamalı Yönetim Zamandizimi 1919-1928*, Cilt II (Ankara: AÜ SBF KAYAUM, 2012), 1378 ve 1383. Günlük sahibi Ankara'nın kontrolü altında olmayan bir yerde olduğundan, terhisinin daha evvel olması beklenirdi. Anlaşılan, İstanbul'daki askerî erkan orduyu terhis etmemek için 1313'lülerin iki yıllık askerliğini yok saymıştır. Bu bilgilere işaret edip yorumunu paylaşan değerli meslektaşım Mustafa Göleç'e teşekkür ederim.

o tatlı askerlikte buluyordum. Ve her zaman için de böyle askerlik yapmasını arzu ediyordum. Fakat hîn-i mütârekede ordunun sâbık vechile terhîsi başlamıştı. Biz de sıra ile terhîsimize intizârda iken bugün verilen bir ordu emirnâmesinde üç yüz on üç tevellüdlüler hakkındaki matbû evrâkı okurken bütün dünya başıma zindan oldu. Ne olduğumu şaşırdım. Çünkü dört senelik fecî bir harpten hayatımı kurtarabildikten sonra bugün de ikinci bir ölüme, bir uçuruma hazırlanıyoruz. Hayatım geçen şu dört sene zarfında tamamen çürümüş bir halde bulunuyor. Biz gençlerin esasen körpe iken belimizi büktüler, kemiklerimizi çürüttüler. Hiçbir ecnebî ordusunda emsâli nâ-mesbûk ezâ ve cefâlara zavallı biz gençler mâruz kaldık, "ölüm" diye haykırdık. Aç ve susuz inledik, soğuk ve sıcaklarda her türlü tehlikelere mâruz kaldık. Fakat kalbimde büyük bir cevher olduğu için bu gibi ahvâle karşı yalnız hayatımın mahvını düşünüyorum. Bu ise nazarımda hiçti. Çünkü benim hayatımla bütün ordu ve milletin saadeti nazar-ı itibâra alınıyordu. Bugün ise bunların hepsi hâk ile yeksân olmuştur. Bunun için biz millet, vatan kuzularının hakkı gasp ediliyor.

Sitayışten sonra eski Türklerin ve ordularının ne kadar mükemmel olduğunu betimler, haması ve nostaljik bir lisanla ideal bir eski ordu ve toplum düzeni çizer. Bugün ise, ona göre, düzen bozulmuştur:

"Ah zaman pek fena, ahlâk tamamen bozulmuş, namus kalkmış, hürmet kalmamış, binâenaleyh zamanında gayr-ı münâsîp harekât ve evsâfını hâiz olan bu gibi ordulara hizmet etmek nice pek ziyade hamâkattir. Çünkü pek kıymetdâr hizmetler mâ-fevkler nezdinde katıyen nazar-ı itibâra alınmadığı gibi vazifesinde suistimâl gösteren bazı şahıslar da muteber tutuluyorlar."

Günlüğün bu en uzun pasajı, idealleri yıkılan bir gencin zihniyet, fikir ve duygu dünyasını bütünüyle ele vermektedir. Özel ile kamunun harmanlanması, birçok savaş günlüğünün önemli bir özelliğidir.

Bu arada hemen Temmuz başında Bursa'ya gidip ailesini görmüş, askerde aldığı yarayla yatan ağabeyini İstanbul'a, Haydarpaşa Hastahanesi'ne getirmiştir. 14 Ağustos'ta ağabeyinin vefatı onu babasıyla birlikte ağlatacaktır: "Biz o gün akşama kadar me'yûs, mahzûn ağladık." Ertesi gün de: "Âh, âh zavallı bî-ruh yatıyordu. Hemen ağlamaya başladım. Ağladım ağladım, fena oldum. Hiçbir neticeye destres olamıyordum. Pederim de başında ağlıyordu." Ağabeyi kalabalık bir cenaze alayı ve etkileyici bir merasim ile Haydarpaşa'dan kaldırılıp Kadıköy'de kılınan cenaze namazını müteakiben Kuşdili Mezarlığı'na defnedilmiştir. Onu bazen rüyasında görecektir, kabrini ziyaret edecek, başında ağlayacaktır.

Askerliğinin devamında inzibat memuru olmak için verdiği dilekçe kabul görmemiş, 10 Temmuz 1919'da 25. Kolordu 30. Şube'de yazıcı olarak vazifeye başlamıştır. İki hafta sonra yine inzibat memuriyeti için teşebbüste bulunacak: "İnzibat olmak için tekrar İstanbul Muhâfızlığı'na istid'â verdim. Takibat icrâ edilmediği için hiçbir netice elde edilmedi." İnzibat olmak ister ama birçok kaydından o sınıfa mensup askerleri sevmediği de anlaşılıyor. Belki kendisine daha geniş bir hareket serbestliği sağlayacak bu sınıfa dahil olamadığı içindir? Bursa'daki bir arkadaşına gönderdiği mektupta 10 Nisan 1920 tarihinde tesadüf ettiği "sarhoş ve inzibatlıktan matrûd bir askerin hâl-i perişâniyyetini bir ibret-i müessire olmak üzere resmini derc eder ve bu gibi hâlâtdan bütün evlâd-ı vatan ile bilhâssa âilemin ferâgatini Cenâb-ı Hak'tan tazarru eylerim" der. Onlarla

tartıştığı olur, genellikle vapurda, zira inzibatlar askerlerin şehri izinsiz terk etmemesinden de sorumludur: "17 minh. [Ağustos 1919] Pederimi vapura götürdüm. O gün bir inzibat memuruyla da kavga ettim..." Bir keresinde Mudanya vapuruna bindiğinde "Hiç kimse arayıp sormuyordu. Yalnız bir inzibat 'Nereye gidiyorsun?' dedi. Ben de 'Hiçbir yere gitmiyorum, akrabamla görüşüyorum, birazdan çıkacağım.' dedim. Ondan sonra vapur hareket etti."¹³

30. Şube'deki görevi sadece iki ay sürecektir. 13 Eylül 1919'da İstanbul Muhafızlığı Mehâkim (Mahkemeler) Şubesi'ne becayişle nakledilecek, burada sekiz buçuk ay geçirecektir. İstanbul'un 16 Mart 1920'de resmen işgali işini etkileyecektir. Mesela, 1 Nisan'da "Bugün Erkân-ı Harp Reisi Mustafa İzzet Bey Muhâfız Ali Said Paşa'nın vekâletini deruhte ettiğinden bir haftadan beri tecemmu etmiş olan evrâkları imza ettirdiler. Hafız Cemal Bey müteferrikasını terk ederek vazifesini benim üzerime haml eyledi." Evrakın birikmesinin sebebi, Ali Sait Paşa'nın bir hafta önce tutuklanarak Malta'ya sürülmesidir.¹⁴ Zaten kısa süre sonra Muhafızlık da işgalcilerin kapatacağı kurumlardan biri olacaktır. Günlükte 29 Mayıs 1920'de "Şubemiz lağvediliyor. Kolordu emrine idhal ediliyordu,"¹⁵ diyor. Ertesi gün ilk defa bütün mesai kadrosunu bu sayede zikredecektir:

"Kolordu kumandanı Yaver-i Hazret-i Pâdişâhî Ahmed Hamdi Paşa idi. Müdür Zebik Bey, Müşâvir Bahri, Hüsameddin, Ahmed, Besim beyler, ketebelerden Şerif, üçüncü sınıf Muhafızlık Mehâkim Şubesi müstahdemini, ikinci sınıf ketebeden Cemal ve Hafız Cemal efendilerden mürekkebi idiler. Askerden Ahmed, Nuri, İsmail, Süleyman ve bir de Hüseyin var idi."

Yeni şubesinde de mesai arkadaşlarıyla sorunları, kavgaları var. "Arkadaşlarımız hâl-i bedeviyette bulundukları için hallerinden memnun olmuyorum. Sözden ve nasâyihden [nasihatlerden] katiyen bir şey anlamıyorlar." Laubalilikten hoşlanmaz. Sadece mesai arkadaşlarından değil, yemeklerden de şikayet eder. "8 Şubat sene [13]35, Pazartesi. Şâyân-ı zikir bir şey olmadı. Yemeği akşam gayet geç verdiler. Yatsı ezanı okunuyordu. Daha yemek gelmemişti. Ba'dehû yemek geldi fakat kabak suyu imiş. Heyhât vatan millet batıyor, mahvoluyor."

Siyasal ve toplumsal olaylara değindiği de olur. Bunları soğuk bir lisanla kişisel kayıtların arasına sıkıştırır. Mesela, 31 Ağustos 1919 gününde "Sabahleyin yemek almak için matbaha gittim. Akşamüstü dört Fransız neferi Sarayburnu cihetinde bir Türk Polisi tarafından vurulmuştur. Saatin camı kırıldı." Veya 13 Ocak 1920'de: "Bugün gayet büyük bir miting akdedildi. Sultanahmed Meydanı'nda halk tecemmu etmiş [topllanmış] nutukları dinliyorlardı. Hayriye ablamdan yedi yüz kuruş kıymetinde bir mektup al-

¹³ Yolculuğunun devamında Bursa'ya giden trende Bursa Valisi'nin bulunduğunu not eder. Bu sefer yolunun keşiştiği kişi, Bursa'da milli mücadeleyi teşkilatlandıranlardan ve 7 Nisan - 2 Mayıs 1920 arası valilik görevinde bulunan Albay Bekir Sami Bey'dir (1879-1934). Bkz. Orhan Hülagü, "Mondros Mütarekesi Sonrası Bursa Bölgesindeki Milli Mücadele Hazırlıkları Ve Kuva-yı Millîyenin Teşkili," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 14-41 (1998): 472.

¹⁴ Mirliva Ali Said Paşa (Akbaytogan, 1872-1950), 6 Ekim 1919'da "25. Kolordu Kumandanlığı inzımamıyla İstanbul Muhafızlığına tayin" edilmişti, BOA BEO 4593-344475.

¹⁵ Sadrazam, Harbiye Nazırı'nı daha 22 Mayıs'ta bilgilendirmiş: "İstanbul Muhafızlığı ilga edilerek vazaifi Yirmi Beşinci Kolordu Kumandanlığı'na merbut olmak üzere Merkez Kumandanlığı'na tevdi' ve Muhafızlık kadrosu... Merkez Kumandalık kadrosuna kalb edilerek," BOA BEO 4634-347534, (3 Ramazan 1338).

dım." 21 Mayıs'taki mitinge oruçlu haliyle ve daha o gün aldığı bisikletiyle katılacaktır. Sadece 31 Mart 1921 tarihli "Cephelerde ise harp lehimize devam etmektedir" notundan, hem Milli Mücadele'yi tuttuğu hem de onun gözünde Büyük Harb'in daha bitmediği anlaşılır.

En uzun betimlediği olay İstanbul'un 16 Mart 1920'deki resmi işgalidir. Şehzadebaşı Vakası'nda Kafkas Fırkası'ndan sekiz şehit var dedikten sonra Harbiye Nezareti'nin işgalini anlatır. Ahali çılgın gibi sokaklarda, fırınlar kapalı, beyannameler neşrediliyor. Bütün bu hercümerci anlatmamış gibi devamında iki cümle: "Bugün istihâmâm ettim [hamama gittim]. Çamaşırımı yıkadım." Hayat devam ediyor. Ertesi gün Kafkas fırka karargahındaki vukuatı tekrar beyan ederken bu sefer yedi şehit ve on bir yaralı vardır. Sonraki günlerde rutin hayatın cümlelerine dönecektir.

Pierre Loti hakkında "Muhibb-i Fazilet-kârımız Piyerloti Hazretlerine Şükran Borçları" başlığıyla, muhtemelen bir gazetede çıkan hatıraların yazarları ve hususen Tarık Mûmtaz'ın bir sözü not edilmiş. Bu kayıttan birkaç hafta sonra, 6 Nisan 1920'de, Tarık Mûmtaz'ın neşrettiği *Ümid Mecmuası*'nı alır. Aldığı nüsha 18 Mart'ta çıkan 6. Sayı olmalı. Zira dergi logosu "Onbeş günde bir neşrolunur mecmua-i edebiyedir" dese de, 7. Sayısı uzun bir aradan sonra ta 19 Ağustos'ta çıkacak. Aldığı sayıda Hayat-ı Zabitan, Müstakbel Muharabat-ı Bahriye Nasıl Olacaktır?, Sedyenin Ruhu, Kaçak, Kesik Kol gibi, askerlerin yazdığı makaleler var.¹⁶

Hastalıklar ve Hastaneler: "Sağlamsın, Bir Şeyin Yok"

Cephedeki kayıtlarda uzun boşluklar olmasına rağmen, Mütareke ve İşgal İstanbul'daki kayıtlarda her gün, velev ki alelâde ve olaysız geçsin, illa bir cümle yazar: Ehemmiyetli bir hadise zuhur etmemiştir, şâyân-ı ehemmiyet bir şey olmadı, şimdilik bir şey yoktur, bugün dahi alelâde geçmiştir, esaslı bir vak'a olmadı... İstanbul günlerinin en çok tekrar eden konusu ise sağlık sorunları. Hastalıklarla boğuşacak, aylarca sık sık boğaz ve baş ağrısından, göğsünden ve nefesinden, bazen ateşten ve kırgınlıktan, nadiren sol bileğinden ve ayaklarından, amelden, nezleden ve öksürükten şikayet edecek, kimi geceler uyuyamayacak, zaman zaman kabuslar görecek.

13 Ekim 1919'da Eyüp Sultan semtinde Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin işlettiği İplikhane Hastahanesi'ne yatırıldı. Hastaneden rahatsız olacak, ilk gece kaldığı karantina koğuşunda "iki asker müthiş surette esrar çekiyorlardı." Dahiliye koğuşuna geçince "hastahânenin hâlinde pek ziyade nefret ettim. Elimden gelse hemen çıkacağım," diyor. Kalp çarpıntısında artış tespiti edilmesine rağmen doktorun hastalığını küçümsemediğini vehmediyor: "Doktor, 'Sende bir şey yok' diyor idi. Hem de 'Darabân-ı kalbiyede tezâüd var' [kalp atışlarında artış var] diyordu." Hoşnutsuzluğu giderek artıyor:

"Hastahâne geçirdiğim şu üç günlük hayatımdan katiyen memnun olmadım. Gerçek nezâfetinde ve gerek tahâretinde katiyen muntazam bir hal takip edilmiyordu. Yemekler, pis kaplar, muhacir kadınların pis çömleklerine benziyor. Kaşıklar pas içerisinde, abdesthânedeki taaffün hepsinden fazla. Hastaların hepsinin muntazam kapları yok idi."

16 <https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=375192&dkymId=54011>

Dördüncü gün heyet tarafından ikinci defa muayene edildi: "Fransızca birkaç kelimenin tekellümünden sonra tebdil-i havâdan sarf-ı nazar ettiler. Me'yûs ve mahzun oldum. Sonra tabip muavini Karabet Efendi'ye söyledim. 'Sağlamsın, bir şeyin yok.' diyor ve gülüyordu." Hemen dilekçe verecek. İyi olmadığını düşünüyor, biraz evham var. İsteddiğini elde edecek, ertesi gün birkaç gün istirahat izni alarak taburcu olacak, Bursa'ya geçecek.

Dişleri ağrıdığından 28 Mart 1920'de gideceği Kadırga'daki Dişçi Mektebi'ni ise pek beğenecek, "mükemmel ve muntazam ve temiz" bulacak, tedavi uygulamasını ayrıntılandırarak. 30 Kasım 1920'den itibaren ağzındaki yaralardan dolayı on gün yattığı Yıldız Hastahanesi'ni de sevecek. Belki havalar sağlığını etkilediği için, ikinci sırada, en çok ve bazen sadece hava durumunu not alıyor. Mesela, "26 Kânûn-ı Sâni sene 35 Pazartesi. Sabahleyin hava iyiydi fakat pek çok soğuktu. Akşamüzeri tekrar bozuldu. 27 minh. Hava bulutlu ve soğuktu. 28 minh. Hava çok soğuk olmakla beraber bazen bulutlu bazen de güneşli idi."

Özel Hayat: "Hem-his Olarak Çarpması Bir An İki Kalbin"

Her gencin geçirdiği duygu durumlarını o da yaşadı. 20 Ekim 1919 tarihinde günlüğüne Cenap Şehabettin'in "Hem-his olarak çarpması bir an iki kalbin / Arzın budur ancak bize va'dettiği lezzet" diye başlayan Terâne-i Gârâm (Sevda Şarkısı) adlı şiirini kaydeder. "Yalnız (X) için biraz düşünüyorum," dediğinde, isim vermez. Birinci çoğul şahıs kullanımında dikkatlidir. 28 Kasım'da "Sabahleyin kalktım, sivil elbiselerimi giydım. Ayastefanos'a kadar trenle seyahat ettik. Güzel vakitler geçirdim. Akşam Ferah Tiyatrosu'nda idim. Geç vakit yattım." Birkaç gün sonra "Kandil-i şerif münasebetiyle Yıldız'a alayı temâşaya gitmiştik. Pek fena rezâletler oluyordu. Hiçbir şey gözük müyordu. Ne ise biraz seyrettikten sonra avdet ettik." Mektup geldiğinde kimin gönderdiğini, mektup yazdığında kime olduğunu muhakkak her zaman belirttiği halde, bir ara, 13 Aralık'ta, meçhul birinden beklediği mektup gelmediği için hüzünlenir: "Mektup alamadığım için son derece me'yûs ve mahzun oluyorum. Bakalım bugünlerde mektup ümit ediyorum. İki gün sonra tekrar "Mektup alamadığımdan endişe ediyorum. Emanetçiye gittim sordum." Nihayet 16'sında "Sabahleyin mektup aldım. Memnun idim," der.

"Deniz donu" alır, ertesi gün onu değiştirir. 20 Ağustos'tan itibaren 16 Eylül 1919'a kadar düzenli olarak "deniz banyosu" yapmaya başlar, belli ki tedavi maksatlı. Hamamlara da gider. İlaç alır ama geleneksel tedavi yöntemleri de kullanır: "Bu akşam ayaklarıma tuğla koyacağım. Koydum." 11 Eylül 1919'da akşam deniz banyosundan sonra tiyatroya, ertesi gün parka, sonra yine denize gider. 15 Eylül, 11 ve 28 Kasım'da tiyatronun adını verir; Ferah Tiyatrosu'dur gittiği. 9 Kasım'da sinemaya gitmiştir. Sinema adı ve film yorumu sadece 9 Ocak 1920'de var: "Akşam Azak Sineması'na gittim. Eski Türk filimlerini temâşâ ettim. Âdet-i kadîmede neler istimâl ettiklerini ve kıyâfetlerini ve büyüklere olan hürmeti birer birer nazardan geçirdim."

İşgal günlerinde resimle de uğraşır. Günlüğün bir sayfasına, rezalet çıkardığı için daireye getirip ayıltmaya çalıştıkları Fazıl adlı sarhoş bir askerin resmini çiziyor. 23 Nisan 1920'de "Sultan Fatih'in kağıt üzerine resmini yapmakla meşgul idim" diyerek başladığı resmi iki günde bitiriyor, fakat birkaç gün sonra

"Bugün Fatih'in resmini büyütmek için beş kuruşa bir resim kağıdı ile boya aldım. Akşam resmi büyük çizgilerle çizdim. Çizgiler iyi olmuştu." [27 Nisan'da ise] "Bugün çizgiler tamam olduğundan boyamak istedim. Fakat kağıt fena olduğu için kabardı ve bozuldu. Bunun üzerine ben de yırttım. Nuri görmek istedi, tabii canım sıkıldı-ğından vermedim."

Vazgeçmiyor, 1 Mayıs'ta: "Resim kağıdı ile Faber [marka] kalemi aldım. Fatih'in İstanbul'a duhûlündeki at üzere bulunduğu resmini çiziyorum." Kuru nostalji değil, General Franchet d'Esperey'in 8 Şubat 1919'deki İstanbul'a şaşalı giriş merasiminden fena etkilenmiş olmalıdır. Son olarak, Aralık 1920'de Yıldız Hastanesi'nde yattığı sırada "Yıldız'ın inzibat dairesinin resmini çıkardım. Kapının önünde de baş hemşire de var idi. Resmi görenler 'Aman ne kadar benzemiş.' diyorlardı." Resimlerinin takdir edilmesinden duyduğu hazzı belli ediyor.

Kederini, endişeli ruh halini defteriyle paylaşmaktan çekinmiyor. Mesela, 1335/1919 Kurban Bayramı'nda yalnızlık çekiyor: "Vapur iskelesine gelinceye kadar düşüncelerim ne kadar fazla bulunuyordu. Nihayet iskele mahalline geldim. Pederimden mektup aldım. Onların da bayramda garip kalacaklarından müteessir oldum." Aynı akşam Şehremini'de "biraz piyasadan sonra" yattığını belirtir.

Bisikletini ve saatini çok sever, bazı günler tek kayıt saatinin veya bisikletinin bozulması ve tamire verilmesiyle ilgilidir. 23 Mayıs 1920 Pazar Hristiyanların yortusunu izler, "Akşam üzeri velespit ile Edirnekapı civarına gittim. Hristiyanların günü olmak münasebetiyle sur harici gayetle kalabalık idi. Fransızlar musika çalıyorlardı. Ben de surun üzerine çıkarak bir müddet onların hâlini seyrettim."

Dindarlaşıma: "Havfullah Tesiriyle Ağladım"

İşgalden sonra Cuma namaz ve vaazlarından sık bahsetmeye başlıyor. 2 Nisan 1920'de Ayasofya'da dinlediği Cuma vaazında 60 yaşlarındaki Tatar hocanın söylediklerini "pek büyük ve güzel sözler" olarak nakleder:

"Amerikalılar Türkler'in en büyük düşmanıdır. Çünkü Amerikalılar Ermeni milletine top, tüfenk, cephan, erzak, kumandan, her şey verdiler. Bütün ecânibi aleyhimize tahrik ettiler. Nihayet sulhü lehimizde yaptırıp bugün İstanbul'dan tardıymızı talep ile aleyhimizde bulunuyorlar. Dostumuzu düşmanımızı bilmeliyiz."

9 Mayıs 1920'de hatim indirmeye niyetli. 22 Mayıs'ta "Oruç ve namazımı edâda devam ediyor. Akşamları da velespitte gezmeye gidiyorum" diyor. 2 Haziran'da "sabah namazını edâ edip geldikten sonra Peygamberimiz Muhammed Mustafa sallallahu teâlâ aleyhi ve sellem Efendimiz'i görmekliğimi Cenâb-ı Hak'dan istihâm ederek" yatıyor, sonuçta "Bazı rüyalar gördüm. Fakat istemiş olduğum esbâbı göremedim." Gördüğü rüyalar onu etkiliyor, hocalara tabir ettiriyor. 12 Haziran'da Bayezid Camii minaresine şimşek düştüğü gün namaz çıkışı Bayezid Parkı'nda dört şahsın idamına şahit olması onu çok etkiliyor: "Bu esnada pek çok ürperdim. Kalbim pek çok çarpıyordu. Geldim Yâsîn-i şerîfi okudum. Ba'dehû yattım. Rüyada biraderimin vefat ettiğini gördüm. Pek çok ağladım. Sabahleyin terler içinde saat 10,30'da uyandım." Ertesi gün "her namaz arkasından dört günlük kazâ namazlarımı ödemeye azm eyledi"ğini yazıyor. Herhalde fazla geldiğinden sonraki gün dördü ikiye indiriyor.

Dindarlaşma süreci sadece düşman işgali değil, hastalıklarına şifa arayışıyla da ilgili olmalı. 2 Temmuz'da Bayezid'de dinlediği Seydişehirli Abdulah Feyzi Efendi'nin vaazından aldığı not şöyledir: "Müslüman olan bir kimsenin alnı kıvrılmaz, beli kanbur olmaz, verem olmaz, nüzûl olmaz, velhâsıl hiçbir hastalık isabet etmeyeceğini kelâm-ı kadîmde beyân buyurulduğu üzere gayet vâzıh bir sûrette hadîs ile hikmet ile isbat ettiler." Düzenli devam ederek notlar aldığı vaazlar felaketleri dini hayatın bozulmasına bağlamaktadır. Kurtuluş dindedir: "Türkler'de ise din ve amel tamamen bozulmuştur. Böyle olursak elbet münkarız olacağız. Fakat geride kalan müslümanlar yine dinleri sayesinde az bir zaman zarfında teâlî ve terakki edeceklerdir."

Nihayette 16 Temmuz 1920 günü tarikate giriyor: "Bugün Cuma namazını Ayasofya Câmî-i şerîfinde edâ ettik. Ba'dehû ihvânlarla denize gittik. İkinci zamanı Nakşibendî Tekkesi'ne gittik. Orada ben de tarikate dâhil oldum." 20 Temmuz'da bir *Dua Mecmuası*, 11 Aralık'ta *Tefsir-i Tıbyan* alacaktır. Tefsir okumaya başladıktan sonra 5 Ocak 1921'de bir *Lugat-i Naci* edinecektir. Tefsir okumak saf ruhunu etkileyecektir:

"Sabaha mütâlâa etmekte *Tıbyân-ı Şerîf*'in tesîratlı olan emirlerine ve tecziyelere ve zamanımıza muvâfık olan bazı hallerden dolayı emr-i ilâhînin adem-i ifâsından dolayı son derece müteessir olarak pek çok ağladım. Tenha bir mahalde olsaydım daha ziyade ağlayacaktım. Çünkü kendimi zaptetmek mümkün olmuyordu. Nihayet ashâb-ı mürâcaatın mürâcaatlarına nazaran sükûta mecbur oldum."

21 Ekim 1921'de gittiği tekkede hasta olan şeyhefendiye sedyede görünce, "Yarım saat kadar havfullah [Allah korkusu] tesiriyle ağladım." 18 Kasım'da şeyhi Ömer Ziyaeddin Efendi vefat edecek ve o yine ağlayacaktır.

Bu arada, 1 Kasım'da Hulusi Efendi adlı bir hocadan Arapça dersine başlar. Günlüğün son kaydını yazdığında artık 25 yaşındadır: "Mart sene [13]38 tarihinden itibaren sakalım kestirmedim. Bi-iznillâhi teâlâ artık sünnet-i seniyyeye ittibâ ederek kestirmeyeceğim. Cenâb-ı Hak her hususta ahvâl-i harekâtımızı ve ahlâkımızı şeriat-ı garrâ-yı Muhammedî'den ayırmasın, âmîn."

Samimi Günlüğün Kıymeti

Dikkatleri savaş alanındaki generallerden sıradan askerlerin bakış açısına ve savaşın daha geniş sosyokültürel taraflarına kaydıran yeni askeri tarihçilik için böyle samimi günlükler pek kıymetli. Samimi bir günlüğü süreksiz olmasından, yani aniden bitivermesinden, boşluklar içermesinden, başkasına kapalı bir referans dünyasıyla anlaşılma-yan imalarda bulunmasından, gereksiz, ziyade ve mükerrer ifadeler barındırmasından, başka metinlerdeki gibi giriş, gelişme, sonuç inşa etmiyor olmasından tanırız.¹⁷ Metnin şeffaf ve saydamlığından adeta arkasındaki bozulmamış hayata dokunuruz. Elimizdeki gibi böyle günlükler hatıratından daha sahih ve sahici gelir. Gündelik dilde sığağı sığağına, müsveddesiz ve sanatsız yazılmıştır. Üzerinden yıllar geçtikten sonra değil, zamanında yazılmıştır. Süren bir hayatın kayıtlarıdır; hayatın bitmiş bir anlatısı değildir. Metnin yazımı hayata mündemiçtir, yaşayan öznenin uzantısı ve parçasıdır. Henüz meçhul bir

¹⁷ Lejeune, *On Diary*, 170.

geleceğin tornasından geçmediği için günlükteki iptidai düşünceler hatıratteki işlenmiş, hatta kurgulanmış olanlardan daha içtendir. Tabii ki bu, günlükte her cümle doğru olur demek değildir. Olsun, başka kaynaklarla sınıyarak bir günlüğü okumak yazıldığı zamana dokunma duygusu verir.

Özellikle cephede günlük tutmanın, dahası muhafaza etmenin, belki hayatta kalma-ya çalışmak kadar zor olduğu düşünüldüğünde, değeri daha da kıymetlenen bir metinle karşı karşıyayız. Hele ricatte ayakkabılarını çamurda kaybettiği halde, günlüğünü göğsünde saklayarak yaşattığı düşünüldüğünde. Mehmet Beşikçi, cephede günlük tutmanın zorluklarını güzelce sıralar: ¹⁸ Kırtasiye temini zor. Çetin coğrafya ve iklim şartlarında cepheden cepheye, siperden sipere intikallerde, her şeyin kaybedildiği o katotik bozgunlarda, ricatlerde cepte defteri kalemi muhafaza etmek daha da zor. Maddi zorluklar haricinde endişeler de var. Günlük tutmak yasak değil, fakat asker mektuplara uygulanan sansürden işkilli; mahrem bilgilerin başkaları tarafından bilinmesinden korkar, üstlerinin okumasından çekinir. Yakalandığında düşmana yarayacak bilgiler yazmak istemez, travmatik olayları yazarak yeniden yaşamak yükünden kaçınabilir. Bu günlükte değinilen birçok olayın ayrıntılarını o yüzden okuyamıyoruz.

Asker neden bu günlüğü tutmakta ve saklamakta ısrar etmiştir? Tanıdık yüzlerin kaybolduğu, silah arkadaşlarının bir bir düştüğü bir ortamda günlük vefakâr ortak, diğer insanlar gibi çekip gitmez. Ancak ölüm onları ayırabilir. Ölümün her an kol gezdiği cephede günlük tutmanın varoluşsal boyutuna değinen Mehmet Beşikçi'ye göre sıradan asker böylece meçhullüğe direnir, bir sonraki güne umutla baktığını teyit eder. ¹⁹ Savaş üniformalı eri meçhule indirger, orduda nefer her şeyden evvel bir sayıdır. Sırdaş bir günlük onu özel kılar.

Bu defter, hatırat sayısı ile kıyaslandığında Cihan Harbi'nden kalan günlük türündeki metin sayısının az olmasından dolayı da kıymetlidir. Özellikle de Filistin Cephesi için. Zira, yeni Türkiye'nin kimlik tasavvurunda Birinci Dünya Savaşı geri plana itilmiş, İstiklal Harbi'ne odaklanılmıştır. Dolayısıyla, Filistin Cephesi gibi yenilgi ve ricatle dolu bir cepheye ait günlük ve hatırat metinleri görmezden gelinmiş, paylaşılması tercih edilmemiştir. ²⁰ Son yirmi yıldır –belki bu kaygılar azaldığından– Çanakkale haricinde de er ve erbaşlara ait kişisel anlatılar daha çok basılır olmuştur. Beşikçi'nin 2019'da basılan büyük araştırmasından sonra yayınlananlar bile şimdiden bir düzineyi geçmiştir.

Biyografi-Günlük İlişkisi

Elimizdeki günlüğün kıymeti sahibi bilindiğinde artar mı eksilir mi? Biyografi açısından bu soru önemli. Yayımlanan birçok asker günlüğü hayatı bilinmeyen sıradan insanlara ait olduğu için biyografi inşasında işe yaramıyor. Bunlardan isimleri bilinmeyenler, hayatı verilemeden sadece günlükte geçen ismiyle, ismi de geçmiyorsa "meçhul" birinin

¹⁸ Mehmet Beşikçi, *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası* (İstanbul: İletişim, 2019), 103-109.

¹⁹ Beşikçi, *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak*, 145-146.

²⁰ Beşikçi'ye göre bunun tek istisnası harbin zafer cephesi Çanakkale'dir: "[E]ğer bir Birinci Dünya Savaşı gazisi Çanakkale'de savaşmamış ya da Milli Mücadele'de görev yapmamışsa, bu kimlik inşa sürecinde 'anlatmaya değer bir şeyi olmadığını' düşünmesi ya da 'sussam iyi olur' hissine kapılması gayet muhtemeldi." Beşikçi, *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak*, 112.

günlüğü olarak yayımlanıyor.²¹ Günlük, literatürde “büyük adam” denilen, hayatı bilinen insanlara ait olduğunda ise başka bir sorun ortaya çıkıyor: Genç yaşta yazılan günlük, sonradan büyük adam olacak şahsiyetin bilinen hayatının gölgesi altında okunuyor. Retrospektif teleoloji yoluyla büyük adamın büyüklüğünün delilleri gençlikte yazdıklarında ve yaptıklarında aranır. Yani artık hayat bir yere akmıştır ve gençlik günlüğü o akıntının kaynağını bulma arzusuyla okunur. Hayatının bir planı, bir ereği varmış da hayat oraya varmış; o halde bunun geriden gelen bir hikayesi olmalı. Bu okumada gençlik günlüğü şahsın sonradan geldiği nokta için bir vesikadan ibarettir, oradan bu süzme işlemi yapılır. Muhtemel diğer hayat yolları ayıklanır, yazgısal tek bir hayat yolu nihai noktaya bakarak seçilir. Yüzeydeki hakim algı biyografinin ilerleyeceği patikayı, yerleşeceği kalıbı hazırlamıştır. Kurgu oradadır, şablon hazırdır. Artık biyografi büyük adamı o çerçeveye oturtmaktan ve kalıpla kişi arasında kalan boşlukları doldurmaktan, ayrıntıları kronolojik olarak tasnif etmekten ibarettir. Halbuki kişi yüzeydeki o hikâyeden ibaret değildir. Biyografi bundan daha fazlası olmak zorundadır.

Büyük adamların hayat hikayelerine doyunluk ve hatta bu hikâyelerden gına geldiği noktadan itibaren, biyografi sıradan insanların hayatlarına yöneldi. Bu yöneliş büyük adamların hayat yazımına da yeni bakış açıları getirdi. Mesela bu kişilerin gençlik hayatlarına taze dikkatler kazandırdı. Biyografiler çoğu zaman büyük adamların büyük olduktan sonraki hayatlarına odaklanıyordu. Büyük adamın gençlik hayatı ihmal ediyor, genelde anılara dayalı kırık dökük efsanevi bilgi kırıntılarıyla idare ediliyordu. Biyografilerin farklı hayat evrelerine ayırdıkları fasıl hacimlerine bakıldığında, büyük adamlıklarına dair kısımların ağırlık teşkil ettiği görülüyordu.

Elli altı yıllık ömrünün kırk yılını bir Osmanlı vatandaşı olarak yaşayan Mustafa Kemal biyografilerinin genellikle bir cumhuriyet devri hikayesiyle tahdit edilmesi, iyi bir örnektir. Bu kalıbı kırmaya çalışan, askerlik hayatıyla sınırlı bir Genç Atatürk kitabı neşredildi.²² “Genç Filanca” veya “Filanca’nın Erken Yılları” başlıklı benzer eserler sadece Atatürk, Napoleon, Hitler, Stalin gibi devlet adamları²³ için yazılmadı. Goethe, Puşkin, Twain, Updike gibi edipler,²⁴ Durkheim, Popper, Schmoller gibi sosyal bilimciler²⁵ hakkında da bir gençlik biyografileri literatürü oluştu.

Elbette ünlülerin gençliği hakkındaki bu biyografiler de gelecekteki şöhretlerinin gölgesinde yazılıyor. Muhakkak ünleri olmasaydı gençlikleri de yazılmayacaktı. Yine de un-

21 Mesela, *Meçhul Bir Subayın Seydibeşir Esaret Kampı ve İstiklal Harbi Günlüğü*, yay. haz. Mustafa Fırat Gül (İstanbul: Bilge Kültür, 2020).

22 George Gawrych, *The Young Atatürk: From Ottoman Soldier to Statesman of Turkey* (London: Bloomsbury, 2013).

23 Mesela, Philip Dwyer, *Napoleon: The Path to Power, 1769-1799* (London: Bloomsbury, 2008); Paul Ham, *Young Hitler: The Making of the Führer* (New York: Pegasus Books, 2018); Simon Sebag Montefiore, *Young Stalin* (New York: Vintage, 2008).

24 Thorsten Valk, *Der junge Goethe: Epoche-Werk-Wirkung* (München: CH Beck, 2012); Yuri Tynianov, Anna K. Rush ve Christopher Rush, *Young Pushkin* (New York: Rookery Press, 2008); Michael J. Kiskis, *Mark Twain at Home: How Family Shaped Twain's Fiction* (Tuscaloosa: University of Alabama Press, 2016); Jack De Bellis, *John Updike's Early Years* (Bethlehem: Lehigh University Press, 2013).

25 Marcel Fournier ve Charles Kraemer, *Durkheim avant Durkheim: Une jeunesse vosgienne* (Paris: L'Harmattan, 2014); Malachi H. Hacohen, *Karl Popper: The Formative Years, 1902-1945* (Cambridge: Cambridge University, 2000); Jens Herold, *Der junge Gustav Schmoller* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2019).

tulmamalı ki, büyük adamlar o zaman henüz küçük adamlardı ve küçük adamın hayatını kurgulamak ve yazmak her halukarda daha zordur. Özellikle küçüklükten, gençlikten kalan benlik belgeleri yoksa. Türkiye’de hem henüz bu tarz biyografilerin olmamasının, hem özneye ait erken yılların kısa tutulmasının bir sebebi de zaten ben-anlatısı kıtlığıdır. Mesela, beş yüz sayfalık biyografisinde Avlonyalı Ferid Paşa’nın ilk otuz yılına dair sayfalar eserin onda birini bile teşkil etmez.²⁶ Ferid Paşa’nın yazdığı iddia edilen günlük veya hatırat ortaya çıksaydı hayatının dilimleri muhtemelen daha orantılı bölümlerde işlenecekti.

Günlük Mehmed Zahid Kotku’nun

Bazı biyografiler daha talihli. Özellikle bundan sonra yazılacak olanlar. Mesela, ünlü Nakşibendi şeyhi Mehmed Zahid Kotku (1897-1980)’nunki. Zira bu makalede bahsedilen 1916 ila 1922 yıllarına ait kayıtlar içeren günlüğün sahibi odur. Günlük, Kotku’nun damadı ve halifesi, Türk Dili ve Edebiyatı profesörü Mahmud Esad Coşan’ın (1938-2001) vefatından sonra metrukatında ortaya çıkmıştır.²⁷ Coşan, Kotku hakkındaki biyografilerinde askerliğinden, Kudüs’te Çanakkale’de bulunup siperlerde hastalanan subay ağabeyinin vefatından ve şeyhine bağlandığı günden bahsettiği yerlerde günlüğünden faydalanmıştır.²⁸

Coşan’ın titizlikle verdiği diğer bilgilere göre Mehmed Efendi, 1880’de Dağıstan’ın (bugünkü Azerbaycan’daki) Şeki kasabasından muhacir gelip Bursa kale içine yerleşen bir ebeveyninden 1897’de dünyaya gelmiş, üç yaşında annesini kaybetmiştir. Oruç Bey İbtidâisi’nde, Maksem’deki idâdîde okumuş, Bursa Sanat Mektebi’nde tahsil görürken 18 yaşında askere alınmış. Mağluben döndüğü Filistin cephesinden sonra Mütareke İstanbulu’nda süren askerliği sırasında bağlandığı ve vefatında gözyaşları döktüğü ilk şeyhi Şeyh Ömer Ziyâeddin Efendi’ye intisâb ettiği tekke, Vilayet binası önünde bulunup (1956-57’de yol açma gerekçesiyle yıktırılan) Fatma Sultan Camii’ne bitişik Gümüşhaneli Tekkesi’dir. Sonraki şeyhi Tekirdağlı Mustafa Feyzi Efendi’den 27 yaşında hilafetname alacak, hafızlığını tamamladıktan sonra muhtelif kasaba ve köylerde dini hizmetlerde bulunacaktır. Tekkelerin kapatılmasından sonra Bursa’ya dönüp evlenecek ve 1929’da vefat eden babasının yerini alıp Bursa ovasındaki İzvat Köyü’nde 16 sene imamlık edecektir. Ardından Üftade Camii imam-hatipliğine tayin edilerek şehirde hisar içindeki baba evine yerleşecektir (1945-1952). 1952 Aralığında Kazanlı Abdülaziz Bekkine’nin vefatı üzerine İstanbul’a nakille Gümüşhaneli Dergâhı postnişini ve Fatih’te Ümmügülsüm Mescidi’ne imam olacak, 1958’de naklolduğu İskenderpaşa Camii’nde 13 Kasım 1980’de vefatına kadar bu vazifede kalacaktır. Nakşibendîyye ta-

²⁶ Abdulhamit Kırmızı, *Avlonyalı Ferid Paşa: Bir Ömür Devlet* (İstanbul: Klasik, 2014).

²⁷ Yayımlayacağı günlüğün transkripsiyonunu göndererek bu makaleyi yazmamı sağlayan İstanbul İlahiyat Fakültesi’nin değerli hocalarından Necdet Yılmaz’a minnettarım.

²⁸ Günlükte adı geçmeyen ağabeyin Ahmed Şâkir (1308-1335) olduğunu öğreniyoruz: "(S)ubaylık yapmış, Kudüs’te Çanakkale’de bulunmuş, siperlerde hastalanmış ve 28 yaşlarında iken vefat edip Söğütlüçeşme’ye defn olunmuştur." Mahmud Esad Coşan, *Mehmed Zahid Kotku* (İstanbul: Server İletişim, 2012), 4.

"I. Dünya Savaşı sırasında on sekiz yaşlarında askere alınarak Suriye cephesine gönderildi. Ordunun Suriye’den çekilmesinin ardından İstanbul’a döndü. Temmuz 1919’dan itibaren askerlik şubesinde yazıcı olarak askerlik görevine devam etti. Hâtıra defterindeki kayıtlardan 1922 Mart’ında bu görevi sürdürdüğü anlaşılmaktadır." Mahmud Esad Coşan, "Kotku, Mehmed Zahid", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2002), 26: 227-228.

rikatının âdâb ve erkânı ile ahlâkî konulara dair beş ciltlik *opus magnumu Tasavvufi Ahlâk* (I-V, İstanbul 1979) haricinde *Cennet Yolları* (İstanbul 1985), *Ana Baba Hakları* (İstanbul 1991), *Ehl-i Sünnet Akaidi* (İstanbul 1992), *Nefs Terbiyesi* (İstanbul 1983), *Hadislerle Nasihatlar* (İstanbul 1991), *Müminlere Vaazlar* (I-II, İstanbul 1992), *Zikrullah'ın Faydaları* (İstanbul 1992) gibi eserler bırakmıştır.²⁹

Yaşarken onu samimi gönül adamı Bursalı Mehmed Efendi olarak manevi terakki yolunda bir mürşit gören kendisi gibi gözü yaşlı dervişleri dışındakiler, Kotku'yu siyasal hayata etkisiyle bilir. Ruşen Çakır'ın İslami hareketleri inceleyen meşhur *Ayet ve Slogan* kitabı "Türkiye Cumhuriyet tarihinin en etkili ve ünlü Nakşi şeyhlerinden olan Mehmed Zahid Kotku" ile başlar.³⁰ Eserlerinde siyaseti yerdiği halde, Korkut ve Turgut Özal'ın, Necmettin Erbakan'ın şeyhi olduğu, Milli Nizam ve ardından Milli Selamet Partisi'nin onun teşvik, destek ve onayıyla kurulduğu söylenir.³¹

Günlükte kaleme aldığı mevzular bize Mehmed Efendi'nin gençliği hakkında daha evvel bilinmeyen bir portre çiziyor. Şeyh efendi herkes gibi gençlik duyguları yaşamış, denize girmiş, bisiklet sürmüş, resim çizmiş, dergi almış, tiyatroya ve sinemaya gitmiş. Şeyh efendi her insan gibi içermiş, ağlamış, gülmüş, kızmış, ayıplamış, kavga etmiş, borç almış, sevdiklerinin öldüğünü görmüş, savaşta korkmuş. Bütün bu bilgiler ve duygular, yazılacak yeni bir Kotku biyografisini olağanüstü zenginleştirecektir.

Hayatlar tutarlı akamaz, çelişkiler içerir. İçeriden ve dışarıdan gelen etkilere göre kendini yeniden inşa eden benlik sürekli bir hareket içerisinde. Travmalar, felaketler, hastalıklar insanı dönüştürür.³² Gençlik günlüğü, Mehmed Efendi'nin değişen tecrübeleri ve tahavvülüyle bir insan olarak daha canlı bir tasvirini mümkün kılacaktır. Mesela, kitaplarında "sinemalar, tiyatrolar, televizyonlar, radyolar, gazete ve mecmualar, deniz ve kara banyoları" hakkında tecrübeleri ışığında gelişen fikirlerini de daha iyi anlamayı sağlayacaktır.³³

Kendisi ömrünce yazıcı veya imam olduğu halde Kotku sohbetlerinde memuriyeti zemedi. *Tasavvufi Ahlak*'ın Kanaat bahsinde iki tam sayfada tahsilin gayesinin memuriyet olmaması, memuriyetle milletin başına yük olmaması gerektiğinden, izzetin memuriyetlerde değil, Allah'a yapılan taatte olduğundan bahseder: "Hem de ne olacak memur olup da, nihayet muayyen bir maaş sahibi olacaksın. Halbuki ticaret ve sanayi, Hak kapısıdır... Bugün milletimizin hali malum, maaş alan memurlar hiç bir türlü kana-

²⁹ Coşan, "Kotku, Mehmed Zahid".

³⁰ Ruşen Çakır, *Ayet ve Slogan* (İstanbul: Metis, 1990), 17.

³¹ Çakır, *Ayet ve Slogan*, 22. Kotku eserlerinde naif ifadelerle particiliğe karşı çıkar: "Partiler, hiç de doğru olmayan bir teşkilâttır, Zira birinci zararları, memleketteki vahdeti, birliği bozmaktır." "Partiler ve Ayrılıklar" başlığı altında, Mehmed Zahid Kotku, *Tasavvufi Ahlak* (İstanbul: Seha, t.y.) 4/183. "Şimdi, şu parti, bu parti, acaba ne demektir? Biz, hep bir milletiz ve aynı dine mensubuz. Buna rağmen neden ayrılıklar yapıyoruz? Bunların zararı umum millete olduğunu hala anlamıyoruz" Kotku, *Tasavvufi Ahlak*, 3/165. Müslümanın "partilerle de alakası yoktur. Zaten bu particilik Müslümanlığa yakışan bir şey değildir. Müslümanlık bizden daima vahdet ve birlik ister" (4/215). "[Ç]eşitli partilere, ocaklara, gruplara bölünmek de katiiyen caiz değildir," Mehmed Zahid Kotku, *Cennet Yolları* (İstanbul: Server, 2014), 206.

³² Tutarlı özne yanılmasının eleştirisi için bkz. Abdulhamit Kırmızı, "Oto/Biyografik Vebal: Tutarlılık ve Kronoloji Sorunları", *Otur Baştan Yaz Beni*, yay. haz. Abdulhamit Kırmızı (İstanbul: Küre, 2013), 11-27.

³³ Kotku, *Tasavvufi Ahlak*, 3/56 ve 3/191| Kotku, *Cennet Yolları*, 116.

at edip yeter demiyorlar. Her sene zam, her sene zam."³⁴ Ona göre, "yetişen münevver tabakamızın gözlerinin hemen siyaset ve bilhassa memuriyette oluşu da çok hatalı bir gidişimizdir. Memuriyete göz dikmek" korkak ve aciz insanların işidir.³⁵ *Cennet Yolları*'nda ilim yolundakilere, idarecilerin kapılarına sokulmamayı, devlet kapılarında do-laşmamayı öğütler:

"En iyisi İmam-ı Azam Efendimiz gibi, bir ticarete sahip olup devlet memuriyetini kabul etmemektir. Velew sonunda ölüm olsa dahi... Çünkü zamane idarecileri her ne kadar iyi kimseler olsalar da, karakterleri itibarıyla istediklerini yaptırtmak isterler veya verdikleri kadar dininden alırlar."³⁶

Elbette başta kendisi de memuriyet düşünmemiş olabilir, nihayetinde Bursa Sanayi Mektebi'nde okurken askere çağrılıyor. Sonra babasının vefatıyla imamlık vazifesi kendisine geçiyor. Seve seve memuriyet yapmadığı günlüğünden de sezilebiliyor. Onun bu çelişkiyi gideren çarpıcı ölçüsü şudur: "Eğer bir memuriyeti, sen istemeden seni çağırıp verirlerse Allahu Teala senin her işinde sana yardımcı olur. Eğer kendin talip olursan, o işin üstesinden gelmen için seni kendi kendine bırakırlar."³⁷ Ruşen Çakır da "her türlü tarikat faaliyetinin yasaklandığı Türkiye Cumhuriyeti'nde, bir zamanlar bir milyona yakın müridi olduğu söylenen bir dergâhın varlığını" koruma ve sürdürme misyonunu ifa için Kotku'nun "kaderin garip bir cilvesi sonucu TC devletinin memuru olması gere-kecekti," der.³⁸

Er Mehmed Efendi'nin Şeyh Kotku'ya Söylettikleri

Günlükteki genç asker sonraki hayatında şeyh efendiyi nasıl etkilemiştir? Etkilerin en büyüğü harp tecrübesidir. Şeyh efendinin dünyasında Filistin cephesinde yaşadıkları-nın izlerini takip etmek, travma etkilerinin sürekliliğini görmek açısından ilginç ola-caktır. Coşan, "tekellüften, tasannûdan, tefennünden âzâde, samimi bir üslupla" akan *Tasavvufi Ahlak* eserini Kotku'nun masa başına otururken kaynakları karıştırarak derleyip yazmadığını söyler: "Daha ziyade, kıymeti müellifinin müşahadelerini, hayat tecrübelerini, engin irfanının meyvelerini aksettirir. Bahisler, hatıra düştükçe zaman zaman yazılmıştır." Kotku kitaplarını, tıpkı günlüğü gibi, "eserini büyük boy, çizgisiz, kalın, beyaz defterlere eski yazıyla yazardı."³⁹

Haddizatında 1897 doğumlular çilekeş bir nesildir. Yunan Harbi senesinde doğmuşlar, Trablusgarp harbiyle Kuzey Afrika'daki son toprakların, Balkan Harbi'yle Rumeli'nin ekser kısmının elden çıktığını gördükleri yetmezmiş gibi bizzat katıldıkları Cihan Har-bi'nde Osmanlı Devleti'nin yenilip tarumar olmasını tecrübe etmişlerdir. Harbin çokça elemini deneyimlemiş Şevket Süreyya'nın dediği gibi, "[ç]ağdaş insan harbin, şimdi da-imî olarak içinde yaşar."⁴⁰ Mehmed Efendi, "[H]arblerdeki zâyîât ve hattâ geçici hasta-

³⁴ Kotku, *Tasavvufi Ahlak*, 3/5-7.

³⁵ Kotku, *Tasavvufi Ahlak*, 4/202.

³⁶ Kotku, *Cennet Yolları*, 326

³⁷ Kotku, *Tasavvufi Ahlak* (İstanbul: Server, 2017) 5/140.

³⁸ Çakır, *Ayet ve Slogan*, 18.

³⁹ Kotku, *Tasavvufi Ahlak*, 1/21.

⁴⁰ Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, 5. Baskı (İstanbul: Remzi, 1974), 99.

lıklar sebebiyle vâkî olan zarar ve ziyanlar, bakıyorsunuz ki, az bir zaman sonra telâfi olmakta ve bunların hepsi unutulmaktadır"⁴¹ demiş olsa da, harbin ve işgalin acıklı hatıralarını daima içinde taşıdı ve sohbetlerinde içinden taşırdı. Savaş insan hayatında sonrasına da sirayet eden bir dönüm noktasıdır. Mehmed Efendi'nin tarikate intisapla başlayan mistik tecrübelerinin kendisine muhakkak daha kesif tesirleri olmuştur. Fakat kitap ve sohbetlerine bakılırsa, savaş yıllarının ruh halini yaşama devam etti.

Kotku eserlerinde hep bir harp çıkacağı beklentisi içindedir, hazırlıklı olmak gerektiğini vurgular. Bazen adeta günlüğünde değindiği Ayasofya vaazını tekrar eder. Ona göre düşmanları yenmenin yolu gene dine sarılmaktır:

"Bugün Türkiyemiz bahusus çok dar durumdadır. Din düşmanları, millet düşmanları, vatan düşmanlarının hep gözlerini bizim canım topraklarımıza dikmiş olduklarını artık bilmeyen yoktur zannederim. Lâkin buna karşılık bizim müdafaamız ne ile olacak? Evvela Allah'tan yardım olmadan muvaffak olmak mümkün değildir. Onun için ilk vazifemiz bir taraftan dinimizi iyi öğrenmek sonra da bilmeyenlere de iyice öğretmek."

Dini öğrendikten sonra sıra silah sanayi ve teknolojisini geliştirmeye gelir, zira "Yarın bir harp vukuunda düşmanlarımız bize silah mı satarlar. Daha ellerinden gelse ellerimizdekini de almağa çalışacaklarını bilmeyen yoktur. Sonra halimiz ne olur. Artık bugün dünyanın nasıl terakki edip ilerledikleri hepimizin gözleri önünde iken bu kadar uyku ve gaflet bizlere yakışır mı?"⁴²

Aynı görüş doğrultusunda, maneviyatsız asker olmaz: "Ölürsem şehid, kalırsam gâzî akidesini taşıyan askerle bu duygudan mahrum asker hiç bir olur mu? İslamın ilk devirlerindeki zaferlerinin başlıca sebeplerinden birisi de bu maneviyat idi. Maneviyat-sız asker çobansız koyun sürüsü gibidir."⁴³ Maneviyatın bir gereği Allah'a, resulüne ve ululemre itaat etmektir: "Söz dinlemeyen insana itaatkâr demezler. Askeri görmez misin, topun, tüfeğin ateşin altında emre nasıl inkıyad etmektedirler? Saadet selâmetin de bu itaatin altında olduğunu unutma."⁴⁴ O yüzden asker kaçaklarını sevmez. *Tasavvufi Ahlak*'ın III. cildinin sonundaki nasihatlerden biri "Muharebe meydanından kaçmayınız."⁴⁵ Toplumsal hayattan kendini tamamen çekip daimi bir uzlete çekilenleri aynı tabirle yerer. Böyleleri "hayat mücâdelesinden kaçan bir asker kaçığına benzer."⁴⁶ Kotku'nun doğrudan askeri politikalara ve askerin maneviyatına değinmesinden daha ilginç olan, tasavvufi kavramları açıklarken sık sık askerlik terimleri kullanması, askerlikten örnekler vermesi, asker hayatıyla benzerlikler kurmasıdır. Mesela, "sabır olmayan da kumandansız askere benzer."⁴⁷

Sükût ve Az Konuşma bahsinde açıkça cephe ismi verir:

⁴¹ *Tasavvufi Ahlak*, 4/96. Başka yerde ilmin önemini ve genelliğini anlatırken, "harpe ise ancak bazı mevzi ve mekanlarda olur. O da sınırlıdır. Harp bitince her şey biter," Kotku, *Cennet Yolları*, 276.

⁴² Mehmed Zahid Kotku, *Hadislerle Nasihatler*, II, 206. Ayrıca bkz. Kotku, *Tasavvufi Ahlak*, 4/196-197.

⁴³ Kotku, *Cennet Yolları*, 273.

⁴⁴ Kotku, *Cennet Yolları*, 125.

⁴⁵ Kotku, *Tasavvufi Ahlak*, 3/196.

⁴⁶ Kotku, *Tasavvufi Ahlak*, 3/190.

⁴⁷ Kotku, *Cennet Yolları*, 162.

“Maazallah, bir memleketi işgal eden bir devlet ve ordusu artık oradan kolayca, ‘alın memleketinizi’ deyip bırakıp gider mi? Herhalde eğer onu oradan çıkarmak istiyorsak, her hâl u kârda neye mâl olursa olsun, kanlı mücadelelerin neticesindeki zafere bağlı olduğunu hepimiz iyi biliriz. İşte Çanakkale, işte Anadolu, işte Filistin ve Kudüs! Bak gürültüye pabuç bırakan var mı?”⁴⁸

Sonraki ciltte, Çanakkale’den bahsettikten sonra, “Romanya, Galiçya, Kafkasya hudutlarında, bir yandan Filistin cephesinde, tam dört sene çarpışıldı. Fakat neticeyi maalesef alamadık. Bazı sebeplerden dolayı –ki tarih onları elbette bir gün yazacaktır- harbi kaybettik. Mağlup olduk.”⁴⁹ Öznesi devlet olan bir faaliyet için “biz” sigasını kullanması Mehmed Efendi’nin Güney Dağıstanlı bir muhacir çocuğu olması bakımından önemlidir. Beşikçi, muhacir topluluklarının göç ettikleri devlete askerlik hizmeti sunmalarının, kendi konumlarını devlet otoriteleriyle müzakere anlamına geldiğini belirtir.⁵⁰ Muhacirler sadakatlerini ispat etmek, harp halinde “isbat-ı vücut” ederek yerliler gibi yeni vatani savunduklarını göstermek ihtiyacı hisseder.

Sabır bahsinde nefsin, şehvetin, şeytanın esiri olmayı düşmana esir olmaktan beter bulur. Nefis mücadelesi “mücadele ve muharebelere alışmamış, bâhusus korkak ve menfaatperest insanların hiç de işi değildir. Bu ilk bülûğ yaşından itibaren muharebe ve mücadeleleri göze almış, yılmaz, korkmaz kimselere ve bitmez, tükenmez bir sabra muhtaçtır.” Yetmez, “insanın evvelâ düşmanını bilmesi lâzımdır. Dünyadaki düşmanlar görülür ve maddi imkânlarla çarpışılır, zafer bulursan ne mutlu, eğer mağlup olursan, esir olur veya şehid düşersin, yine cenneti hak edersin. Lâkin, bir düşman olan şeytan, ne görülür ne de tutulur.” Mehmed Efendi insan üstü bir mücadele vererek sabrı sayesinde 1918’de soğukta, yalın ayak, dağlarda yatarak, camları kırık vagonlarda hasta hasta önce Konya sonra İstanbul’a varmayı başarmıştı. Sabır başlığı altında sanki bu mücadelesini canlandırıyor:

Görüyoruz ki, dünyadaki muharebeler için milletler güçleri nisbetinde nasıl çalışıyor ve hazırlanıyorlar. Askerlik hizmeti diyerek paralı, parasız bir çok kuvvetleri ta’lim ve terbiye ile muharebe usulleri öğreterek, senelerce hürriyetlerinden mahrum ediyoruz. Eğer harb öyle kolay bir şey olsaydı, herkes evinde işiyle, gücüyle meşgul olur, şayet bir harb olursa silâhını alıp koşardı. Koşardı amma iş işten çoktan geçmiş olurdu.

Askerlik hizmeti nasıl mecburi ve lâzımsa, kumandanları ve harb malzemeleri de keza, hem de hiç eksiksiz olması gerekse; bunlardan bir kaçış olmadığı takdirde, mağlubiyeti göze almaktan başka çare kalmayacağı nasıl ma’lûmunsa, bu şeytan aleyhillerinin ve onun hizmetkârları olan şehvet ve nefsanîyetin karşısında da mânen seni destekliyecek, muktedir, şehvet ve nefislerine hakim, sâhib-i ilm ü irfan olan zevât-ı kirâmın da yardımlarına muhtaç olduğunu unutma!... Kumandansız muharebe nasıl mümkün değilse, mürşidsiz bu azgın düşmanların hakkından gelmek de öylece mümkün değildir dersem, sakın beni ayıplama!... Sen ne kadar sabırlı olursan ol, düşmana atacak silâhın, kurşunun olmazsa sabrın ne faydası olur?⁵¹

48 Kotku, *Tasavvufi Ahlak*, 3/151.

49 Kotku, *Tasavvufi Ahlak*, 4/205.

50 Mehmet Beşikçi, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Voluntarism and Resistance* (Leiden: Brill, 2012), 175-176.

51 Kotku, *Tasavvufi Ahlak*, 1, Sabır bölümü.

Asker benzetmelerini kıyafet üzerinden de kurar. Ulemanın sarıksız gezmemesi gerekir, yoksa üniformasız ve kılıçsız askere benzer:

“Askerî bir paşanın forma ve kılıçlarını hamil olduğu halde kisvesinin ordu ve halk nezdindeki itibarı ile formasız ve kılıçsız, sivil elbiseli itibarı arasında dağlar kadar fark vardır. Bunun gibi, ulemânın resmi kisvesiyle değil, alelade bir kisve ile görünmeleri bundan da mühimdir. Kaması alınmış bir top, bir silâh nasıl ise, ulemânın sarıkları alınıp, onu ancak câmiye hasretmeleri de böyledir.”⁵²

Günlükte anlattığı Şehzade Camii baskını Cennet Yolları’nda sömürgecilik bağlamında ele alır:

“Lâkin hürriyet sahibi olan ve bir de dininden bahseden Amerika ve Avrupa’nın çılgın, şımarık halkı da ister zengin ister fakir, nefislerinin esiridirler. Gayeleri harp, darp ve meşakkatlerle insanları ızdıraba düşürüp, top, tayyare, silah vesair malzeme-i harbiyeleri satıp, para kazanmağa ve bütün milletleri elleri altında iktisaden bunaltmak ve kendilerine pay çıkartmadır ... İstanbul’un işgali sırasında Şehzade Câmii şerifinde [karakolunda] uyku halinde bulunan askerlerimizi nasıl gaddarca katlettikleri de meydandadır. Medeniyet Avrupa’da değil, ancak İslâmiyet’tedir. Çünkü Müslüman ilmin ışığı altında dinine bağlı ve bütün hukuk kaidelerine riayetkârdır.”⁵³

Sonsöz

Günlük hafızanın düşmanıdır, geçmişin değişmesini engeller. Günlükleri yıllar sonra kararttıran, yaktıran, yırttıran, değişen kişinin kendi geçmişine duyduğu yabancılıktır. Mehmed Efendi de bazı yerleri sonradan karartmıştır. Çizimlerini ve yer yer cümle ve kelimeleri mürekkeple kapatmıştır. Fakat anlaşılan Kotku harbin ruh izlerini böyle silememiştir. Tarikate girdikten sonra günlük tutmayı bırakması ve yazdıklarını unutulma terk etmesi belki de bir şifa arayışıydı. Lejeune’e göre günlük tutmak zamanın amansız akışını kabullenmeyi, değiştiğinin kaçınılmazlığıyla yüz yüze olmayı sağlar. Günlük tutmak ucu açık bir yazma faaliyetidir, bir son olduğu fikrinden korur, hayatın kalanını gün gün yaşama cesareti verir. Sen öleceksin ama günlüğün ölmeyecek yanılmasını yaratır.⁵⁴ Defterin son sayfasında, muhtemelen muhabereci erin ölümüne yakın olduğu ricat günlerinde yazılan iki vasiyet cümlesi bu bakımdan çarpıcıdır: “Ey Kardeş. Ceketimin iç cebinde cüzdanımın içinde bir zarf içerisinde pederime yazılmış bir mektup vardır. Benim son dakikamda o mektubu postahâneye vermenizi rica ederim.” Er Mehmed ölse günlüğü yaşayacaktı.

Cephedeyken günlük tutmanın meçhullüğe direnmenin bir yolu olarak görüldüğü hatırlanacak olursa, artık denebilir ki Mehmed Efendi meçhullüğe direnmeyi bırakmıştır. Tarikate girmek istikbal ve ölüm dahil her türlü meçhule gülümsemeyi, kısaca ölmenden önce ölmeyi öğrenmektir. Farklı türlü düşünebilirdi. Nefsiyle mükâlemeyi günlük üzerinden sürdürebilirdi. Nitekim bunu yapan mürit ve mürşitler vardı.

⁵² Kotku, *Cennet Yolları*, 242

⁵³ Kotku, *Cennet Yolları*, 136.

⁵⁴ Lejeune, *On Diary*, 6.

Mehmed Efendi belki de tarikatte ölüm fikriyle başa çıkmanın daha tatminkâr bir yolunu bulduğu için günlük yazmayı bıraktı. Her an ölebileceği bilincine sulh zamanında da yaslanarak yaşamaya başlayan bir bireyin sonu olmayan bir yazma türünden vazgeçmesi tabii karşılanabilir. Başka bir açıklaması *tûl-i emel* kavramı olabilir. Neticede günlük kişinin gelecekteki kendine ya da bilinmeyen okuyucuya yazılır. Geleceğe dair bir bahis, bir iddia oynanır gibi. Gelecek daima ufukta, oraya doğru bir kaçıştır, geleceğe sığınmaktır, gelecekle temasa geçmektir günlük tutmak.⁵⁵ Halbuki tasavvufta gelecek kaygısı, emeli uzun tutmak yerilir. Derviş sadece bugünü yaşar, dün ve yarın gayptır. "İnsanın kendisini ve ömrünü üç günden fazlasıyla meşgul etmemesi esastır," der Kotku.⁵⁶ Başka bir ipucu ise Sükût ve Az Konuşma bahsinde bulunabilir: "Dert yanmak, içini dökmek, er kişiye yakışır birşey olmadığı gibi..."⁵⁷ Hakikaten günlük tutmanın fe-minen bir faaliyet olarak algılandığı zamanlar da olmuştur.

Sebebi ne olursa olsun, Mehmet Efendi bir anda, önemli bir kendini tanıma anında, 25 yaşında günlüğüne son verdi. Artık hayatının erlik devresi sona ermişti. Her halukarda geriye günlük tutma alışkanlığının bizde yaygın olmadığı iddiasını zayıflatan bir defter bırakmış oldu. Türkiye'nin ve dünyanın en kritik dönemlerinden birine dair, hassas ve henüz sıradan bir insanın hayatından neredeyse altı yıllık bir kesit sunan bir defter. Gelecekte cemiyetinin kaderine dokunacak bir zatın ülkede ve dünyada binlerce insanla eş zamanlı olarak günlük tutmuş olması ise daha da heyecan verici.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO)

Kitap, Makale ve Tezler

- Aydemir, Şevket Süreyya. *Suyu Arayan Adam*. 5. Baskı. İstanbul: Remzi, 1974.
- Beşikçi, Mehmet. *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası*. İstanbul: İletişim, 2019.
- _____. *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Voluntarism and Resistance*. Leiden: Brill, 2012.
- Cora, Yaşar Tolga. "Asker-Vatandaşlar ve Kahraman Erkekler: Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı Dönemlerinde Beden Terbiyesi Aracılığıyla İdeal Erkekliğin Kurgulanması", *Erkek Millet Asker Millet Türkiye'de Militarizm, Milliyetçilik, Erkek(lik)ler*, der. Nurseli Yeşim Sünbüloğlu, 45-72. İstanbul: İletişim, 2013.
- Coşan, Mahmud Esad. Kotku, *Mehmed Zahid*, TDV İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: TDV, 2002. 26: 227-228.
- _____. *Mehmed Zahid Kotku*, İstanbul: Server, 2012.
- Çakır, Ruşen. *Ayet ve Slogan*. İstanbul: Metis, 1990.
- Çırakman, Gazi İbrahim Tefik. *Gönderilmemiş Mektup: Bir Türk Subayının Birinci Dünya ve Kurtuluş Savaşı Anıları*. Yay. Haz. İ. Zeyd Gerçik. İstanbul: Büyüyenay, 2019

⁵⁵ Lejeune, On *Diary*, 24.

⁵⁶ *Tasavvufi Ahlâk*, 5/167, 170. Akşama kadar yaşayacağından veya sabaha çıkacağından emin olmamak ifadelerini içeren başka bir Uzun Emellerin Terki bahsi için, bkz. *Tasavvufi Ahlak*, 4/231-233 ve 259. *Hâtıraları Ref' ve Men Etmek* bahsi için, bkz. 4/244-246.

⁵⁷ *Tasavvufi Ahlak*, 3/160.

- De Bellis, Jack. *John Updike's Early Years*. Bethlehem: Lehigh University Press, 2013.
- Dwyer, Philip. *Napoleon: The Path to Power, 1769-1799*. London: Bloomsbury, 2008.
- Ege, Abidin. *Çanakkale, Irak ve İran Cephelelerinden Harp Günlükleri*. Yay. Haz. Celali Yılmaz. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2011.
- Fournier, Marcel ve Charles Kraemer. *Durkheim avant Durkheim: Une jeunesse vosgienn*. Paris: L'Harmattan, 2014.
- Gawrych, George. *The Young Atatürk: From Ottoman Soldier to Statesman of Turkey*. London: Bloomsbury, 2013.
- Genişol, Hüseyin Fehmi. *Çanakkale'den Bağdat'a, Esaretten Kurtuluş Savaşı'na: Cephede Sekiz Yıl Sekiz Ay (1914-1923)*. Yay. Haz. Mustafa Yeni. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Görgülü, İsmet. *Atatürk'ün Anıları*. İstanbul: Bilgi, 1997.
- Hacohen, Malachi H. *Karl Popper: The Formative Years, 1902-1945*, Cambridge: Cambridge University, 2000.
- Ham, Paul. *Young Hitler: The Making of the Führer*. New York: Pegasus Books, 2018.
- Herold, Jens. *Der junge Gustav Schmoller*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2019.
- Hülagü, Orhan. "Mondros Mütarekesi Sonrası Bursa Bölgesindeki Milli Mücadele Hazırlıkları Ve Kuva-yı Milliye'nin Teşkili". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 14-41 (1998), 450-476.
- Keskin, Nuray Ertürk et al. Yay. Haz.. *Açıklamalı Yönetim Zamandizimi 1919-1928*. Cilt II. Ankara: AÜ SBF KAYAUM, 2012.
- Kırmızı, Abdulhamit. "Oto/Biyografik Vebal: Tutarlılık ve Kronoloji Sorunları." *Otur Baştan Yaz Beni*. Yay. Haz. Abdulhamit Kırmızı, 11-27. İstanbul: Küre, 2013.
- _____. *Avlonyalı Ferid Paşa: Bir Ömür Devlet*, İstanbul: Klasik, 2014.
- Kiskis, Michael J. *Mark Twain at Home: How Family Shaped Twain's Fiction*. Tuscaloosa: University of Alabama Press, 2016.
- Kotku, Mehmed Zahid. *Cennet Yolları*. İstanbul: Server, 2014.
- _____. *Tasavvufi Ahlak*. İstanbul: Server, 2017.
- _____. *Hadislerle Nasihatler II*. 4. Baskı. İstanbul: Server, 2018.
- Lejeune, Philippe. *On Diary*. Yay. Haz. Jeremy Popkin & Julie Rak. Honolulu: University of Hawaii Press, 2009.
- Montefiore, Simon Sebag. *Young Stalin*. New York: Vintage, 2008.
- Polat, Hasan Ali. *Yakup Cemil: Hayatı ve Divan-ı Harp Sorgu Tutanağı*. İstanbul: Ötüken, 2022.
- Popkin, Jeremy. "Philippe Lejeune, Explorer of Diary", *On Diary*, yay. haz. Jeremy Popkin & Julie Rak, 1-15. Honolulu: University of Hawaii Press, 2009.
- Şanlı, Ayşe Sezer. "Kültür Çalışmaları ve Feminizm Bağlamında Erkeklik Çalışmalarına Dair Bir Literatür Analizi," *İmgelem* 3-5 (2019), 287-304.
- Tynianov, Yuri, Anna K. Rush ve Christopher Rush, *Young Pushkin*, New York: Rookery Press, 2008.
- Valk, Thorsten. *Der junge Goethe: Epoche-Werk-Wirkung*, Munchen: CH Beck, 2012.
- Yılmaz, Tunçay. "Armageddon Yolun Sonu, Yıldırım Orduları Kuzey Filistin'i Nasıl Terk Etti?". *Filistin Araştırmaları Dergisi* 9 (2021), 40-76.

Elektronik Kaynaklar

- Mümtaz, Târik. Ümîd. On Beş Günde Bir Defa Neşr Olunur Mecdûa-i Edebiyyedir, Sayı 1 (13 Rebülevvel 1337 / 6 Kânünevvel 1335 / 6 Aralık 1919) - Sayı 20 (17 Ramazan 1339 / 24 Mayıs 1337 / 24 Mayıs 1921), <https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=375192&dkymId=54011>
- Son Erişim Tarihi: 02.10.2022.

İhtilalci ve Tarih: Talât Aydemir'in Hatıratında Zaman ve Siyaset

BURAK ONARAN

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
burak.onaran@msgsu.edu.tr

ORCID: 0000-0001-8189-9684
Makale Gönderim Tarihi: 11 Ekim 2022
Makale Kabul Tarihi: 6 Kasım 2022

Özet

Talât Aydemir, 27 Mayıs'a giden süreçte ordu içindeki cunta örgütlenmelerinin en aktif isimlerinden birisi, 22 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963 başarısız darbe girişimlerinin lideridir. 27 Mayısçı subaylar tarafından yazılmış otobiyografik metinler kitaplığının ilk ve en önemli eserlerinden birisi olan hatıratı 5 Temmuz 1964'teki idamından sonra yayınlanır. Bu makalede öncelikle yaklaşık elli yıllık bir süre zarfında yazılmış ve yayınlanmış toplam yirmi üç adet 27 Mayısçı subay hatıratı zamansallık odaklı kriterlerle tasnif edilmiştir. Ardından olaylarla eş zamanlı olarak kaleme alınmış olmasıyla da diğerlerinden ayrılan Talât Aydemir'in hatıratına odaklanılmıştır. Aydemir'in hatıratında *tarih*, *tarihi*, *gelecek* ve *hız* nosyonlarının kullanımlarına dikkat çekilerek, onun yazı, eylem ve kararlarında zaman kavrayışının izleri sürüldükten sonra, bu izler modern tarihsellik düzeni genel çerçevesi, 27 Mayıs dönemi zaman perspektifi spesifik bağlamı içerisinde analiz edilmiştir. Makale böylece özel olarak 27 Mayıs dönemi politikalarının ve genel olarak Türkiye'nin siyasi kültürünün modern zaman perspektifiyle nasıl etkileşim içinde şekillendiğine dair bazı somut ipuçları sunmayı ve bir yandan da Osmanlı-Türkiye tarihçiliğinde benlik belgelerine yönelik alternatif okuma arayışlarına katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Anahtar kelimeler: Otobiyografi, Tarihsellik düzeni, Zamansallık, Kronopolitika, 27 Mayıs 1960 Darbesi

Abstract

Revolutionary and History: Time and Politics in Talât Aydemir's Memoir

Talât Aydemir is one of the most active protagonists of junta organizations in the army during the period leading up to the May 27 coup and the leader of the failed coup attempts on February 22, 1962, and May 21, 1963. His memoir was published posthumously after his execution on July 5, 1964. It is among the first and most noteworthy autobiographical texts written by the officers of the May 27 coup. The article first classifies the twenty-three memoirs written and published by the officers over a period of approximately fifty years with temporality-oriented criteria. Then it focuses on the memoir of Talât Aydemir, which stands out from the others as it was written simultaneously with the events. The article follows the traces of the perception of time in Aydemir's writings, actions, and decisions by drawing attention to the notions of *history*, *historic*, *future*, and *speed* in his memoir. Then, it analyzes these traces in the general framework of the modern regime of historicity and in the specific context of the time perspective of May 27. Thus, the article aims to provide concrete clues as to how Turkey's political culture was shaped in interaction with the modern time perspective, especially during the May 27 era, while contributing to the search for alternative readings of ego-documents in Ottoman-Turkish historiography.

Keywords: Autobiography, Regimes of historicity, Temporality, Chronopolitics, May 27 coup d'état of 1960

Teşekkürler: Bu makalenin kuramsal ve tematik nüveleri Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyoloji Bölümü lisans üstü programında verdiğim "Tarih ve Toplumsal Kuram" dersinin içinde şekillendi, gelişti. Dersi takip eden öğrencilere yorum ve katkıları için teşekkür borçluyum. Makalenin yazılma sürecindeki teşviki, sonrasındaki detaylı yorum ve önerileri için Ali Sipahi'ye müteşekkirim.

Giriş

Türkiye kamuoyu Talât Aydemir'in ismini ilk defa 22 Şubat 1962 gecesı başını çektiği darbe girişimiyle duydu. 24 Şubat'ta yol arkadaşı subaylarla beraber emekliye sevk edilen albay, ülke gündeminde kalmaya ve gazete sayfalarında görünmeye devam etti. Yaklaşık beş ay sonra, 8 Temmuz'da İsmet İnönü'ye cevaben verdiği bir beyanatta suç olan bir fiili (22 Şubat'ı) övdüğü için tevkif edildi. On gün kadar cezaevinde kalan Aydemir, tahliyesini müteakip, 22 Şubat'ı İstanbul'da tanıtmak ve özellikle 14'lerin kendi aleyhine propagandasına cevap vermek üzere yaptığı politik bir İstanbul ziyareti sırasında yine basının gündemindeydi. Bir gazetecinin cumhurbaşkanı ile görüşüp görüşmeyeceğine dair sorusuna, ordudan ihraç edilmiş olduğundan protokolde yeri bulunmadığını, dolayısıyla cumhurbaşkanı ile görüşmesini gerektiren bir durumun da olmadığını söyleyerek cevap verirken "O cumhurbaşkanı, ben ise asi bir albayım" ifadesini kullandı. Beyanı ertesi gün gazetelerin ilk sayfasında yer alırken, "asi bir albayım" ifadesi de haberin başlığına taşınmıştı.¹ Aydemir kendine yakıştırdığı bu namı yaklaşık on beş ay sonra, 21 Mayıs 1963'te bir defa daha ihtilale kalkışarak kuvvetlendirdi. Bu ikinci kalkışmanın ardından yargılandı ve en yakın dava arkadaşı Fethi Gürcan'la beraber idam cezasına mahkûm edildi. 5 Temmuz 1964'te Ankara Merkez Cezaevi'nde cezası infaz edildiğinde 47 yaşındaydı.

Asi albay ardında 1950'lerin ortasından itibaren ihtilalcilik serencamını anlattığı hatıratını bıraktı. Bu hatıratı dört yıla yayılan bir dönemde yazmış ve tüm bu süre boyunca içinde bulunduğu koşullar radikal biçimde değişmişti. 27 Mayıs (1960) askeri müdahalesinden dört gün sonra, 1 Haziran günü hatıratına başlamak üzere kalemi eline aldığı sırada Kore'de görevli bir kurmay binbaşydı. 27 Mayıs harekâtına uzaktan tanık olmanın onda yarattığı duyguları ve askeri müdahaleye giden süreçte ordu içindeki ihtilalci örgütlenmeleri anlattığı ilk bölümü bir buçuk ayda yazdı. Ağustos başında Türkiye'ye döndükten hemen sonra, albay rütbesine terfi etti. Bir ay sonra da Kara Harp Okulu Kumandanı olarak atandı. 25 Kasım'da eğitim için Bonn'da bulunduğu sırada hatıratının ikinci bölümünü yazmak üzere tekrar masa başına geçtiğinde artık odağında darbe sonrası dönemin olayları vardı. Milli Birlik Komitesi ve ordu içindeki güncel gelişmeleri yorumlarıyla kayıt altına aldığı bu bölümde, bir yandan da 22 Şubat 1962 darbe girişimine giden süreci anlattı. 22 Şubat'ta üniformasını kaybettikten sonra ne zaman yeniden yazmaya başladığına dair metinde kesin işaretler yoktur. Ancak mahkeme sürecine yaptığı göndermelere bakılırsa, 22 Şubat'ın sonuçlarını değerlendirdiği ve 21 Mayıs 1963'ün hazırlıklarını anlatıp, hareketin muhasebesini yaptığı üçüncü kısım büyük ölçüde cezaevinde, idamla yargılanan bir tutuklu olarak kaleme aldığını varsayabiliriz. 21 Mayıs kalkışması sonrasında cezaevine sevkini ve maruz kaldığını düşündüğü ihaneti anlattığı birkaç sayfa ve ardına eklenen 21 Mayıs iddianamesi, savunması, cezaevi sürecinde yazdığı notları ve bazı mektupları ise Aydemir'in yayınlanan hatıratının dördüncü ve son kısmını teşkil eder. Oğlu Metin Aydemir'e göre, hapishane döneminde yazdıkları gizlice ve parça parça dışarıya çıkartılırken hatıratın bir bölümü arama sırasında ele geçirilmiş, idamından evvel Ankara Merkez Cezaevi'ne sevki sonrasında yazdığı otuz sayfalık bir kısma ise el konulmuştur.² Bu kısımlar eğer imha edilmedilerse hâlâ kayıptır...

1 Talât Aydemir, *Hatıratım* (İstanbul: YKY, 2010), 131; *Tercüman*, 25 Temmuz 1962; *Akşam*, 25 Temmuz 1962.

2 Aydemir, *Hatıratım*, 13; Talât Aydemir, *Ve Talât Aydemir Konuşuyor* (İstanbul: May Yayınları, 1966), VIII.

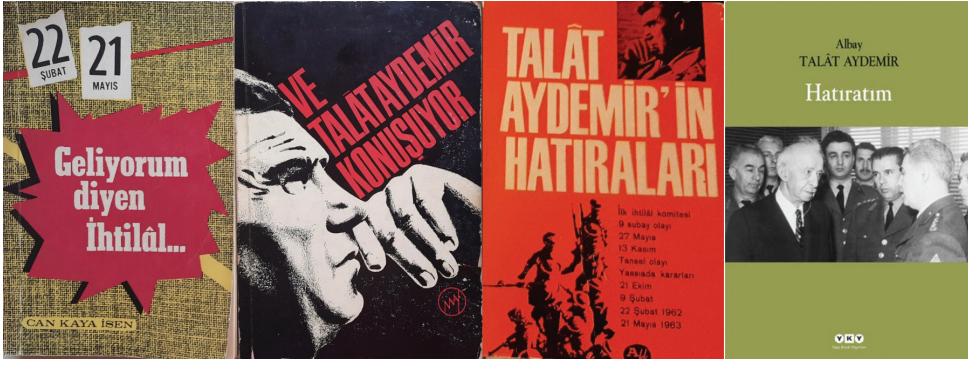
Aydemir'in savunması ilk defa 1964, hatıratı ise 1966 yılında yayınlandı.³ Yazdıkları gün yüzüne çıktığından beri 27 Mayıs dönemini veya doğrudan Aydemir'in darbe girişimlerini odağına alan gazeteci, siyaset bilimci ve tarihçilerce ilgili olayları, ilişkileri, kronolojiyi anlamak için bir kaynak olarak kullanılageldi.⁴ Öte yandan, sadece ve doğrudan hatıratı odaklanılmadı. Bunun Cumhuriyet dönemi tarih yazımının iki temel eğilimiyle uyumlu, şaşırtıcı olmayan bir durum olduğunu düşünüyorum. Öncelikle tarihçilerin *şimdiki zamana* yaklaşmak konusundaki genel çekingenliğinin bir neticesi olarak 27 Mayıs döneminin –politik sistemin yapısı üzerinde, özellikle 1961 Anayasası ile sahip olduğu ve on yıllarca devam eden etkisine, siyasi tartışmalarda, polemiklerde işgal ettiği yere kıyasla– tarih araştırmalarında hak ettiğiinden az ilgi görmüş olduğu söylenebilir.

3 Can Kaya İsen, *Geliyorum Diyen İhtilal: 22 Şubat-21 Mayıs* (İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası, 1964), 204-253; Aydemir, *Ve Talât Aydemir Konuşuyor*, (1966). Aydemir'in savunması ilk kez *Son Havadis* gazetesinde İsen'in yazı dizisi çerçevesinde basılır. İsen'in yazı dizisi Aydemir'in idamının üzerinden bir ay geçmeden (2 Ağustos 1964) başlar, savunması ise 16 Eylül 1964 - 24 Ekim 1964 tarihleri arasında yazı dizisinin içinde tefrika edilir. 31 Ekim 1964'e kadar yine "Aydemir'in Müdafaaası" başlığı altında yayınlanan kısımlar ise savunmadan sonra mahkemede yapılan sorgusudur. İsen yazı dizisini kitaplaştırdığında bu kısmı dahil etmediği gibi istintakname Aydemir'in farklı hatıratı edisyonlarında da yeniden yayınlanmaz.

4 Talât Aydemir'in hatıratına müracaat eden oldukça geniş bir literatür var. Burada doğrudan Aydemir'in darbe girişimlerine odaklanan, dolayısıyla hatıratın okumasına daha merkezi bir yer ayıran akademik çalışmaları zikretmekle yetineceğim: Nimet Sarıgül, "27 Mayıs ve Talât Aydemir'in Darbe Girişimleri (22 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963)" (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2001); Ayten Güler, "Albay Talât Aydemir'in Darbe Girişimleri" (Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, 2002); Diren Çakmak, "Türkiye'de Asker-Hükümet İlişkisi: Albay Talât Aydemir Örneği", *Gazi Akademik Bakış* 1 (2008): 35-68; Yeşim Demir, *Albay Talât Aydemir'in Darbe Girişimleri* (Ankara: Andaç Yayınları, 2017); Fatih Özen, "Hatıralar Işığında Talât Aydemir'in Darbe Girişimleri", *Uluslararası Darbe Sempozyumu Bildiri Kitabı I*, yay. haz. Mustafa Aslan vd. (Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, 2017), 449-464. Ayrıca, doğrudan Aydemir'in hatıratına odaklanmıyorsa da, Hakan Şahin'in askerler tarafından yazılmış 163 anı kitabını değerlendiren ve buradan hareketle bir zihniyet analizi sunan çalışmasını, Aydemir'in hatıratını yaşadığı döneme, aktardığı vakalara dair olgusal bilgi kaynağı olarak okumayan bildiğim tek çalışma olarak not etmek isterim: Bkz. Hakan Şahin, *Türkiye'de Asker, Toplum ve Siyaset: Askerlerin Yaşam Anlatıları Üzerinden Bir Okuma* (İstanbul: Beyoğlu Kitabevi, 2021).

Aydemir'in 22 Şubat girişiminden beş ay sonra yaptığı İstanbul ziyaretinin basındaki yankısına bir örnek (Akşam, 25 Temmuz 1962).

Talat Aydemir'in savunmasının ilk kez yayınlandığı Can Kaya İsen'in yazı dizisinin kitap olarak basılmış hali ve Aydemir'in hatıratının farklı edisyonları.

İkinci ve bu makale kapsamında esas vurgulanması gereken husus ise Osmanlı-Türkiye tarihçiliğinde, sadece Talât Aydemir'in hatıratının değil genel olarak otobiyografik metinlerin, yakın döneme kadar konu edindikleri olaylara dair salt olgusal bilgiler sağlama potansiyeli olan kayıtlar olarak görülmesidir. Bu durum otobiyografik kaynakların objektif olup olmadığına, aktardıkları bilgilerin güvenilirliğine dair uzmanlık tartışmalarını teşvik ederken, bu metinlerin doğrudan araştırma konusu olma ihtimalini zora sokmakta, alternatif okuma arayışlarını kısıtlamaktadır.⁵ Türkiye'de benlik belgeleri/anlatıları alanında sahipsiz tarihsel bilgi arayışı dışında, alternatif okuma imkânlarının varlığını ilk fark edenler ise tarihçiler değil, 1990'lardan itibaren bellek çalışmalarına yönelik antropologlar ve sosyologlar oldular.⁶ Ne var ki, bellek çalışmaları esas olarak sözlü tarih metodolojisi ekseninde geliştiğinden yayınlanmış otobiyografik metinlere ilgisi sınırlı kaldı. 2000'lerin başından itibaren ise Osmanlı-Türkiye tarihçiliğinde de otobiyografik metinler konusunda giderek kuvvetlenen historiyoğrafik dikkatin varlığını tespit edebiliriz. Bu değişim sosyal bilimlerin genelinde kökenini 1970'lere çekebileceğimiz biyografik dönemecin (*biographical turn*) giderek güçlenen etkisi ve Osmanlı-Türkiye tarihçiliğinin bu sahadaki eksiklerine dikkat çeken, benlik belgelerine dair kemikleşmiş metodolojik yaklaşımları eleştiren ve alternatif okuma imkânlarını tartışan çalışmalarının katkısıyla gerçekleşti.⁷ Talât Aydemir'in hatıratını, tarih ve zaman anlayışını merkeze alarak değerlendiren bu çalışmayı da Osmanlı-Türkiye tarihçiliğinde benlik belgelerine yönelik artan dikkatin ve alternatif okuma arayışlarının bir neticesi olarak konumlandırmak isterim.

⁵ Mehmet Beşikçi'nin Osmanlı tarihçiliği örneklerini göz önünde bulundurarak formüle ettiği bu eleştiri, Cumhuriyet dönemi tarihçiliği için de geçerlidir, bkz. Mehmet Beşikçi, *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası* (İstanbul: İletişim, 2019), 39-44.

⁶ Sözlü tarihten başlayarak bellek çalışmalarının Türkiye'deki gelişimine dair özet bir tarihsel değerlendirme için, bkz. Leyla Neyzi, "Giriş," *Nasıl Hatırlıyoruz: Türkiye'de Bellek Çalışmaları*, yay. haz. Leyla Neyzi (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 4-6.

⁷ Özellikle bkz. Derin Terzioğlu, "Tarihi İnsanlı Yazmak: Bir Tarih Anlatı Türü Olarak Biyografi ve Osmanlı Tarihçiliği," *Cogito* 29 (2001): 284-296; Özgür Türesay, "Tarihçiyiz ve 'Biyografinin Dönüşü'," *Halil İnalcık Armağanı - I. Tarih Araştırmaları* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2009), 329-349; Abdulhamit Kırmızı, "Oto/biyografik Vebal: Tutarlılık ve Kronoloji Sorunları," *Otur Baştan Yaz Beni: Oto/Biyografiye Taze Bakışlar*, yay. haz. Abdulhamit Kırmızı (İstanbul: Küre Yayınları, 2013), 11-28; Beşikçi, *Cihan Harbi'ni Yaşamak*, 33-80.

Aşağıda, önce 27 Mayısçı subay hatıratlarını zamansallık odaklı kriterlerle tasnif edip, değerlendirerek Talât Aydemir'in anılarının bu külliyyatın içerisindeki yerini ve diğerlerinden bazı temel farklarını tespit edeceğim. Ardından, Aydemir'in yazdıklarında *tarih*, *tarihî*, *gelecek* ve *hız* nosyonlarını kullanım biçimlerini ön plana çıkartarak, onun zaman kavrayışının yazı, eylem ve kararlarına yansıyan izlerini tespit edecek ve bu izleri modern tarihsellik düzeni (*le régime moderne d'historicité*)⁸ genel çerçevesi ve 27 Mayıs döneminde zaman perspektifi ve siyaset ilişkisi (27 Mayıs dönemi *kronopolitikası*)⁹ özel bağlamı içinde değerlendireceğim.

Zaman İçinde 27 Mayıs Hatıratları & 27 Mayıs Hatıratları İçinde Zaman

27 Mayıs, otobiyografik anlatılarının kesreti bakımından Cumhuriyet tarihinin en zengin siyasi olaylarından biri, muhtemelen birincisidir. Gazetecilerle ve başta Demokrat Partililer olmak üzere siyasetçilerle genişletilmemiş, sadece darbeye önyak olan aktörlerin, yani 27 Mayısçı subayların yazdıklarından oluşan kitaplıkta yayınlanmış yirmi üç hatırat bulunur.¹⁰ Bu anılar yaklaşık elli yıllık bir dönemde kaleme alınmıştır. Hatıratlardan –Talât Aydemir'in de dahil olmak üzere– altısı 1960'larda,¹¹ üçü 1970'lerde yayınlanmıştır.¹² Hürriyet ve Anayasa Bayramı'nın artık resmi bayramlar arasında bulunmadığı 1980'ler ise daha sessizdir. Bu on yıl boyunca 27 Mayıs'tan bahseden tek

8 Tarihsellik düzenleri (*régimes d'historicité*) François Hartog'un, zaman deneyimi ve kavrayışındaki dönüşümün tarihini analiz ettiği kitabının temel kavramdır: Bkz. François Hartog, *Régimes d'historicité: Présentisme et expériences du temps* (Paris: Éditions du Seuil, 2003). Hartog kitabında üç temporal kategorinin, yani geçmiş, şimdi ve gelecek zamanların tarih boyunca değişen eklemleme biçimlerini sorgulayarak zaman kavrayışındaki dönüşümleri dönemlendirir. Bizi burada asıl olarak ilgilendiren *modern tarihsellik düzeni* kavramını ise Fransız Devrimi'yle başlayan ve 1989'a kadar devam eden dönemin zaman kavrayışını tanımlamak üzere kullanır. Hartog'a göre bu dönemde yaşanan hızlı politik, kültürel, toplumsal ve teknolojik değişime bağlı olarak geçmişle şimdi arasındaki makas açılmış, ilerleme ile ulaşılacak olan ve artık geçmiş deneyimle kavranamayacağı düşünülen gelecek asıl referans noktası haline gelmiştir.

9 Kronopolitika (*chronopolitics*) kavramı ortaya çıkışı itibarıyla bireylerin, grupların politik davranışlarıyla, kararlarıyla zaman perspektifleri ve değişimin doğasına dair kabulleri arasındaki ilişkiye işaret eder: Bkz. George W. Wallis, "Chronopolitics: The Impact of Time Perspectives on the Dynamics of Change", *Social Forces* 49-1 (1970): 102-108. Ben burada kavramı zamanı yönetmeye, zamansal düzene müdahaleye yönelik politika ve politik arayışlara açılan kullanımlarını da gözeterek zikrediyorum. Bkz. Christopher Clark, *Time and Power* (Princeton: Princeton University Press, 2019); Daniel Innerarity, *The Future and its Enemies: In Defense of Political Hope* (California: Stanford University Press, 2012), 77-89.

10 27 Mayıs dönemine dair subayların otobiyografik tanıklıklarını içeren çalışmalarla bu sayı daha da artırılabilir. Bu çerçevede özellikle Mehmet Ali Birand ve ekibinin hazırladıkları 12 Eylül ve 12 Mart belgesellerini ve kamuoyunda kısaca "Darbeler Komisyonu" olarak bilinen TBMM Araştırma Komisyonu'nun 2012 tarihli raporunu zikretmek isterim.

11 Avni Elevli, *Hürriyet İçin: 27 Mayıs 1960 Devrimi* (Ankara: Yeni Desen Matbaası, 1960); Alparslan Türkeş, Rıfat Baykal, Muzafer Özdağ, *Bazı Gerçekler (Savunmalar)* (İstanbul: Anıl Yayınları, 1964); Dündar Seyhan, *Gölgedeki Adam* (İstanbul: Nurettin Uyan Matbaası, 1966); M. Emin Aytekin, *İhtilal Çıkmazı* (İstanbul: Dünya Matbaası, 1967); Sıtkı Ulay, *Harbiye Silah Başına* (İstanbul: Kitapçılık Limited Şirketi, 1968). Harp Okulu 3. Tabur Kumandanı olan Avni Elevli'nin ihtilalin olduğu yıl yayınlanan kitabı esas olarak 27 Mayıs propaganda kitaplığına dahil olmakla beraber, anı niteliğini haiz geniş bölümler içerir. Türkeş, Baykal ve Özdağ'ın, kitabı Talât Aydemir'in 21 Mayıs darbe girişimi davasında yargılandıkları sırada yaptıkları savunmalarıdır. Cemal Madanoğlu'yla yapılan bir basın toplantısına dayanan kitapçığı ise hatıratlar arasında saymıyorum: Bkz. Cevat Oktay, *Cemal Madanoğlu İnkılabı Anlatıyor* (Ankara: Ülkü Matbaası, 1962).

12 Orhan Erkanlı, *Anılar, Sorunlar, Sorumlular* (İstanbul: Baha Matbaası, 1972); Alparslan Türkeş, *27 Mayıs, 13 Kasım 21 Mayıs ve Gerçekler* (İstanbul: Dokuz Işık Yayınevi, 1977); Sadı Koçaş, *Atatürk'ten 12 Mart'a Anılar* (İstanbul: Doğu Matbaası, 1977).

asker hatıratı Muhsin Batur'un, ana eksenini 12 Mart dönemi anılarının teşkil ettiği kitabıdır.¹³ 1990'da Suphi Karaman'ın anıları *Cumhuriyet* gazetesinde, inkılabın 30. yıl-dönümü haftasında tefrika edilmeye başlanır.¹⁴ 1990'ların ortasından itibaren ise hatıratların sayısı artmaya başlar. 1996'da yayınlanan iki hatıratı, 2010'a uzanan on dört yıllık süreçte basılan sekiz anı kitabı takip eder.¹⁵ Son olarak, 2017'de hayatını kaybeden Mustafa Kaplan ve Bahtiyar Yalta'nın hatıratları ise 2019 ve 2020'de yayınlanır.¹⁶

27 Mayıs anılarını 1990'ların ortasında yeniden gündeme getiren bazı etkenleri teşhis etmek mümkündür. Evvela genel olarak bireyleri hatıralarını yazmaya teşvik eden yaygın psikolojik dürtüler arasında sayılan edebi ölümsüzlük arayışını, dolayısıyla ilgili aktörlerin yaşlarını, biyolojik saatlerini temel bir *temporal* etken olarak not edebiliriz. Bu dönemde anılarını yayınlayanlar arasında 70 yaşının altında kimse yoktur. Sıtkı Ulay'ın 1996'da yayınladığı ikinci anı kitabına münasip gördüğü *Giderayak* başlığı bile belki tek başına biyolojik saatin etkisine tanıklık edebilir. Öte yandan, burada ilgilendiğimiz hatıratların kuvvetli siyasi nitelikleri olduğunu mutlaka hesaba katmak gerekir. Dolayısıyla 1990'ların ortasından itibaren 27 Mayısçı subay otobiyografilerin sayısının artmasında ülkenin içinden geçtiği politik gündemlerin olası etkilerini de sorgulayabiliriz. 1990'larda siyasal İslam ve Kürt hareketinin ivme kazanması karşısında yükselen sivil/neo-Kemalist dalga, 28 Şubat süreci, asker siyaset ilişkisine, demokrasinin tanımına yönelik yoğunlaşan tartışmalar 27 Mayısçı subayları anılarını yayınlamaya teşvik eden faktörler arasında sayılabilir. Erken Cumhuriyet döneminde çocukluğunu yaşamış

13 Muhsin Batur, *Anılar ve Görüşler* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1985). 27 Mayıs'ın örgütlenme sürecine dahil olmayan Batur'un kitabında döneme, Aydemir'in isyan girişimlerine dair anılarına ayırdığı kısım oldukça kısıdır. Hatta 21 Şubat'ı kendisi anlatmak yerine Metin Tokar'ın yayınlanmış bir çalışmasından ilgili kısmı doğrudan alıntılamaı tercih etmiştir. Cemal Madanoğlu'nun anıları ise 1 Şubat 1982'den başlayarak *Cumhuriyet* gazetesinde tefrika edilir. Ancak hatırat, muhtemelen politik konjonktür nedeniyle 27 Mayıs'a gelmeden nihayete erer ve bu haliyle aynı yıl kitap olarak basılır. 27 Mayıs üzerine Madanoğlu ile yapılan kısa bir röportaj da 1988 yılında 2000'e *Doğru* dergisinde yayınlanır. Röportaj ve anılar daha sonra bir arada kitap olarak basılmıştır: Bkz. Korgeneral Madanoğlu'nun *Anıları* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2019).

14 Suphi Karaman, "30 Yıl Sonra 27 Mayıs", *Cumhuriyet*, 20 Mayıs - 5 Haziran 1990. Tefrika edilen bölümlerin bir kısmı, Karaman'ın 27 Mayıs sonrasındaki süreçte aldığı bazı mektuplar ve yayınlanmış yazılarının bulunduğu bir kitap içerisinde tekrar basılmıştır, bkz. Suphi Karaman, *14'lerden Suphi Karaman'a İhtilal Mektupları* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006).

15 Haydar Tunçkanat, *27 Mayıs 1960 Devrimi (Diktadan Demokrasiye)* (İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1996); Sıtkı Ulay, *Giderayak* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1996); Ahmet Yıldız, *İhtilalin İçinden: Anılar, Değerlendirmeler* (İstanbul: Alan, 2001); Talât Turhan, *27 Mayıs 1960'tan 28 Şubat 1997'ye... Devrimci Bir Kurmay Subayın Etkinlikleri* (İstanbul: Sorun Yayınları, 2001) (Talât Turhan'ın bu kitabı kelimelerin ilk anlamıyla bir anı kitabı değildir. Ancak anılarını aktardığı yayınlanmış yazı ve röportajları ile bir kısmı yayınlanmamış yazışmalarını içerir); Ahmet Er, *Hatırlarım*, (İstanbul: Alternatif, 2003); Numan Esin, *Devrim ve Demokrasi: Bir 27 Mayısçının Anıları* (İstanbul: Doğan Kitap, 2005); Kâmil Karavelioğlu, *Bir Devrim İki Darbe: 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül* (İstanbul: Gürer Yayınları, 2007); Salih Acael, *Yassıada'dan Cudi'ye: Yakın Tarihimize Samimi Bir Derkenar* (İstanbul: İğüs Yayınları, 2007) (Diğerlerinden farklı olarak Acael ne MBK üyesidir, ne de 27 Mayıs'ın örgütlenme sürecine aktif olarak katılmıştır. Sadece genç bir subay olarak 27 Mayıs ve dönemine ordu içinden tanıklık etmiştir); Sami Küçük, *Rumeli'den 27 Mayıs'a İhtilalin Kaderini Belirleyen Köşk Harekâtı* (İstanbul: Mikado yayınları, 2008); Adnan Çelikoğlu, *Bir Darbeci Subayın Anıları* (İstanbul: YKY, 2010).

16 Mustafa Kaplan, *Milli Birlik Komitesi Üyesi, 14'lerden Kurmay Yarbay Mustafa Kaplan'ın Devrim Anıları*, yay. haz. Vecdi Çıracıoğlu (İstanbul: Scala Yayıncılık, 2019); Bahtiyar Yalta, *Bir Darbeci Subayın Hatıraları: 27 Mayıs 1960 - 22 Şubat 1962 - 21 Mayıs 1963* (İstanbul: Kronik Kitap, 2020). Bu iki hatırat yazar olarak ismi görünen 27 Mayısçı subaylarla yapılan görüşmelere ve onların tuttuğu notlara dayanılarak editörler tarafından hazırlanmıştır. İkisinin de hazırlıklarının uzun döneme yayıldığı anlaşıyor olmakla beraber metinlerde notların ve görüşmelerin tam olarak ne zamana ait olduğuna dair bir bilgi yoktur.

Kemalist (ve daha çok da kadın) entelektüellerin de aynı iklimde ve benzer saiklerle anılarını yayınladığını bu bağlamda bir karşılaştırma unsuru olarak hatırlayabiliriz.¹⁷ Kemalizme bağlılığın azaldığı düşüncesini ve bununla beraber hissedilen kaygıyı,¹⁸ Kemalist hareketin sivilleşmesine (neo-Kemalizm) bağlı olarak erken cumhuriyet dönemi ve 27 Mayıs hatıralarına yönelik artan kamuoyu ilgisini her iki grubun ortak motivasyonları arasında düşünebiliriz. 28 Şubat'ın darbe hatıralarını çağıran ve 27 Mayıs'ı 12 Mart ve 12 Eylül'den farklı bir şekilde konumlandırmanın politik meşruiyetine katkı sağlayan iklimini ise subayları ihtilal dönemi anılarını yazmaya, yayınlamaya teşvik eden bir ek faktör olarak düşünmek gerekiyor. Son olarak, bir diğer ek faktör de Mehmet Ali Birand ve ekibinin hazırladığı *Demirkırat* belgeselidir. 1991 yılında yayınlandığında bir hayli ilgi gören belgeselin 27 Mayıs'ı tartışmaya açan ve dönem hatıralarını çağıran bir etkisi olduğunu varsayabiliriz.

Burton Pike "Otobiyografide Zaman" başlıklı denemesinde otobiyografi yazarlarında "kendisini geçmiş şeylere duyulan bir hayranlıkmış gibi gösteren, şimdiki zamana karşı bir hayranlık" tespit eder.¹⁹ Pike'ın iddiasını biraz fazla kuvvetli bulabilir, onun *şimdiki zamanın* etkisini abarttığını düşünebiliriz. Öte yandan, özellikle politik ve toplumsal bağları güçlü anılar söz konusu olduğunda, ilgili olaya/döneme dair kolektif hafızaların, yayınların, kamuoyundaki tartışmaların, yaygın politik yargıların hafızayı çağıran, şekillendiren ve sınırlayan etkileri ihmal edilemez.²⁰ 1990'ların ortasında başlayan 27 Mayısçı hatıratları dalgası da bu subayların geçmişi hatırlarken ve anlatırken içinde bulundukları *şimdiki zamanla* sıkı bir ilişki halinde olduklarını göz önünde bulundurmamız gerekliliğine işaret ediyor.

27 Mayısçı subayların hatıratları, anlatının zamansal yapısı açısından tipik sayılabilecek metinlerdir.²¹ Zamanın kronolojik seyrine dikkat eden lineer bir anlatı pek çok otobiyografide olduğu gibi bunlarda da temeldir.²² Kronolojik akışa riayet konusundaki dikkat hatıralarını kendi doğumlarından itibaren yazanlar, hatta daha da geriye giderek

¹⁷ Bu otobiyografilerle ilgili bir değerlendirme için bkz. Nazan Aksoy, *Kurgulanmış Benlikler: Otobiyografi, Kadın, Cumhuriyet* (İstanbul: İletişim, 2009), 159-208.

¹⁸ Nazan Aksoy bu kaygıyı dönemin en çok ilgi gören otobiyografilerden olan Nermin Abadan Unat'ın hatıratının yazılma saikleri arasında özellikle vurgular, bkz. Aksoy, *Kurgulanmış Benlikler*, 172; Nermin Abadan Unat, *Kum Saatini İzlerken* (İstanbul: İletişim, 1996).

¹⁹ Burton Pike, "Time in Autobiography", *Comparative Literature* 28-4 (1976): 338-339.

²⁰ 27 Mayısçı subay hatıratları ve benzer örneklerde Halbwachs'ın zaten ilişki halinde olduklarına işaret ettiği otobiyografik (*mémoire autobiographique*) ve tarihsel hafıza (*mémoire historique*) kategorileri arasındaki geçişliliğin iyice arttığını düşünebiliriz. Bkz. Maurice Halbwachs, *La Mémoire Collective* (Paris: Presses universitaires de France, 1968), 35-79. Görüşmeci olarak sözlü tarihinin de hafızanın açığa çıkması sürecine müdahil olmasından ötürü olsa gerek, sözlü tarih çalışmaları hafızaya etki eden (yoksa onu var eden mi demeli?) faktörler, bireysel ve kolektif hafıza arasındaki etkileşim süreçleri konusunda genel olarak daha dikkatli. Alistair Thomson'ın Anzac askerlerine dair Avustralya kamuoyundaki kahraman asker imgelerinin, savaş anlatılarının ve resmi anımların zaman içerisindeki dönüşümünün askerlerin kişisel savaş anıları üzerindeki etkilerini sorguladığı çalışmalarını bu çerçevede, 27 Mayısçıların hatıratlarını değerlendirirken ilham aldığım örnekler olarak zikretmek isterim: Bkz. Alistair Thomson, "Anzac Memories: Putting Popular Memory Theory into Practice in Australia", *Oral History* 18-1 (Bahar, 1990): 25-31; Alistair Thomson, "Anzac Memories Revisited: Trauma, Memory and Oral History", *The Oral History Review* 42-1 (2015): 1-29.

²¹ Ahmet Er'in kendisine başrol atfettiği modern menkıbeleriyle, otobiyografiden ziyade –tabiri caizse– bir tür oto-mitolojiye meyleden hatıratını bir istisna olarak not edebiliriz, bkz. Er, *Hatıralarım*.

²² Pike, "Time in", 327.

aile tarihlerinden başlayıp metni kaleme aldıkları *şimdiki zamana* kadar gelenler için olduğu gibi, salt 27 Mayıs dönemiyle sınırlı kalanlar için de geçerlidir. Ayrıca, hemen tüm 27 Mayısçı subay hatıratları hikâye ettikleri süreyi kapsayan tutarlı bir benlik öyküsü sunarlar. 27 Mayıs 1960 da kitapların başlıklarında ve içeriklerinde bu inşanın en önemli basamaklarından biri olarak öne çıkarılır.

Yazarları açısından otobiyografinin esas fonksiyonlarından biri de kendi deneyimlerini, varlıklarını geçen zamana kaydetmek; böylece gelecek zamana taşımaktır. 27 Mayısçı subayların metinlerinde ihtilal ve dönemi ile kurdukları bağın bu işlevi de yerine getirdiğini göz önünde bulundurmak gerekir. Yani, anlatılan 27 Mayıs tanıklıkları sadece geçmişle alakalı değildir. Yazdıkları aynı zamanda bu subayların geleceğe bırakmak istediği miraslarıdır. Hatıratları onların nasıl anılmak istediklerine dair işaretlerle yüklüdür. Geçmiş konu alan her hatırat gibi 27 Mayısçı subaylarınkiler de yoğun bir şekilde yazıldıkları *şimdiki zamanın* izlerini taşırlar ve geleceğe kalmak üzere tasavvur edilmişlerdir.

27 Mayısçı askerlerin hatıratlarının pek çoğu tek tek ele alınmaya değer benlik belgeleri olarak görülebilir. Ancak bunun ötesinde, elimizde aynı politik olayı/dönemi bizzat başta gelen aktörleri tarafından anlatan ve elli yılı aşkın bir süre boyunca, değişik dönemlerde kayda geçirilmiş, yayınlanmış metinler olduğunu gözden kaçırmamamız gerektiğini düşünüyorum. Hatıralar yaşanmış olaylardan farklı olarak deneyim alanıyla sınırlı değildir; kendinden önce ve sonra yaşanan her şey için anahtardır diye yazar Walter Benjamin.²³ Bu sözü tam burada, 27 Mayısçı subay hatıratlarının aktardıkları olayların ötesindeki zamanlarla olan bağlarına dikkat etmek için hatırdı tutmakta fayda var. Ülkenin zaman içindeki değişiminin, gündemlerinin, dönüşen zaman perspektiflerinin, gelecek projeksiyonlarının, kolektif hafızasının izlerini (ve tabii 27 Mayısçıların grup ve alt gruplar olarak kolektif hafızalarındaki değişimleri) bu hatıraların yardımıyla sürmek mümkündür.

27 Mayısçı subayların hatıratlarını yayınladıkları dönem ve buna bağlı olarak yansıttıkları zamanı tarih kavrayışları açısından karşılaştırsak, Aydemir'in anılarının bazı kendine özgü nitelikleriyle ayrıştığını söyleyebiliriz. İlk olarak, Aydemir'in hatıratının 1960'larda basılan altı anı kitabından birisi olduğunu hatırlayarak başlayabiliriz. Aydemir'in hatıratı Avni Elevli'nin propaganda kitabı, Türkeş, Baykal ve Özdağ'ın savunmaları hariç, 27 Mayısçıların anılarını içeren diğer tüm kitaplardan evvel yayınlanır. Yazılma sürecini göz önüne alırsak, ilk sayfalarının 27 Mayıs'tan sadece birkaç gün sonra, ve elimizdeki tüm 27 Mayısçı hatıratlarından evvel kaleme alındığını not edebiliriz. Bu hatıratın kronolojik olarak önce yazılmaya başlanmış ve çoğundan evvel yayınlanmış olmasının iki bakımdan önemli olduğunu düşünüyorum. Birincisi, Halbwachs'ın "hiçbir bireysel hafıza tamamen yalıtılmış ve kapalı değildir" uyarısını aklımızda tutarak,²⁴ 27 Mayıs'a dair hatıralarını yazan subayların da geçmişi tek başlarına hatırlamadıkları

²³ Bu alıntıyı Alessandro Portelli'nin hafızada zamanla yaşanan değişimlerin "yanlış hatırlama" peşin hükmüne sığınmadan nasıl okunabileceğini gösteren makalesinden aldım: Alessandro Portelli, "The Death of Luigi Trastulli: Memory and the Event", *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories: Form and Meaning in Oral History* (New York: State University of New York Press, 1991), 1-26; karşılaştırınız: W. Benjamin, *Son Bakışta Aşk*, yay. haz. Nurdan Gürbilek (İstanbul: Metis Yayınları, 1991), 102.

²⁴ Halbwachs, *La Mémoire*, 36.

rını; birbirleriyle konuştuklarını, diğer hatıratları okuduklarını veya en azından çarpıcı kısımları hakkında bilgi sahibi olduklarını göz önünde bulundurmamız gerekiyor. Bu da onların bazı olayları, anıları, vurguları, temaları diğerlerinden devralma veya onlar sayesinde hatırlama, anlatılarını diğer hatıratlara cevap verecek biçimde şekillendirme olasılıklarını beraberinde getiriyor veya en azından kendilerinden önce yazılanlardan bir şekilde etkilenmelerine neden oluyor. Bu bakımdan Aydemir'in hatıratının kendinden sonraki tüm 27 Mayıs anıları için teyit edilecek veya sorgulanacak referans metinlerden biri haline geldiğini, yazdıklarının grubun kolektif hafızasında belirgin bir iz bıraktığını söyleyebiliriz. Aydemir'in yazdıklarına mukabele etme çabası özellikle daha erken tarihte yayınlanan hatıratlarda ve asi albayla beraber 22 Şubat ve 21 Mayıs'a katılan subayların hatıratlarında (Dündar Seyhan [1966], Orhan Erkanlı [1972], Adnan Çelikoğlu [2010], Bahtiyar Yalta [2020]) daha belirgindir.

İkincisi, 1960'lardakiler de dahil olmak üzere, tüm 27 Mayısçı hatıratlarından farklı olarak, Aydemir'in metninde olaylarla neredeyse eş zamanlı kaleme alınmış düşünce ve duygularla sık sık karşılaşırız. Metin ilk sayfalarından itibaren tarz olarak günlükle hatırat arasında salınır. Aydemir hatıratını olayların süregiden *şimdiki zamanı* içinde yazar. Bu da metnin temporal karakterini olaylardan yıllar, hatta on yıllar sonra kaleme alınan ve geçmiş *şimdiki zamana hayranlıkla yazan* diğer 27 Mayısçıların hatıratlarından farklılaştırır. 27 Mayısçıların hatıratlarının hepsi için ihtilal ve dönemi kurucu niteliği haizdir elbette. Ama özellikle ileri yaşlarda anılarını kaleme alanlarda, bu olay/dönem hayatlarının geçmiş cüzlerinden birisidir; en önemlilerinden biri, hatta en önemlisi olsa da... Aydemir'in hatıratının tüm konusu ise içinde yaşadığı, 27 Mayıs'la açılan ve yeni ihtilal hazırlıklarıyla devam eden *şimdiki zamandır*. Çoğu 27 Mayısçı hatıratından farklı olarak aile tarihi bahsine girmez; çocukluğunu anlatmaz. Hatıratta geçmişe en çok uzandığı yer 1950 seçimleridir, ki o da cuntacılık macerasının arka planına bir girizgâhtan ibarettir. Demokrat Parti'nin seçimi kazanmasıyla umutlandığını, ama hevesinin iki sene içinde kırıldığını kısaca belirttikten sonra, 1954'ten itibaren ordu içerisinde kendisi gibi düşünen yoldaşlar bulmaya yönelik arayışlarını ve başlangıcını 1956'ya tarihlendirdiği cunta örgütlenmesini anlatmaya koyulur. Hatıratın diğer bölümlerinde ise örgütlenme için yaptığı girişimleri, toplantıları, 22 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963 kalkışmalarında olayların seyrini, mahkeme sürecini ve tüm bu gelişmeler hakkındaki değerlendirmelerini anlatır.

Aydemir'in Hatıratı

"Şimdiye kadar hatırat yazmadım. Çünkü babam hayatta iken bana 'Hiçbir surette bu gibi şeylere heves etme!' Demişti. İlk defa bana söylemiş olduğu bu sözlerden ayrılıyorum. Beni zorlayan bu amilin ne olduğunu bilmiyor ve bu satırları yazmaya koyuluyorum".²⁵

Tarihî bir şimdiki zamanı kayda geçirmek

Aydemir'in yukarıdaki epigrafta alıntılanan çarpıcı ifadesi hatıratının ilk cümleleridir. Bu ilk cümlelere uygun olarak, ilk sayfalarda kendisini babasının sözünden çıkaran amilleri adeta yazarken düşünür. Aslında en önemli işaret, ilk amil daha içeriğe geçme-

25 Aydemir, *Hatıratım*, 17.

den, bölüm başlığının hemen altına attığı tarihtedir: 1 Haziran 1960. Aydemir Kore’de-
dir ve ihtilalin ardından dört gün geçmiştir. Hatıralarını kâğıda geçirmek konusunda
(yazdığı ilk bölümü sesli olarak da kaydedecektir) onu harekete geçiren ilk amiller tarihî
bir şimdiki zamana tanık olmanın heyecanı, şimdiki zamana hayranlığı ve bu tarihî
şimdiyi var eden başlıca aktörlerden biri olduğuna dair kuvvetli inancıdır.

27 Mayıs’ın tarihî bir olay olduğu kanaati en başından itibaren yaygındır ve Milli Birlik
Komitesi propagandasıyla da kuvvetle desteklenir. Millî Eğitim Bakanlığı 27 Mayıs’ı
hızla resmi tarihin içine alır; tarih ders kitaplarına yönelik kılavuzlar ve ekler yayınlar,
okullarda ihtilalin nasıl öğretileceğine ilişkin genel ilkeleri de yeni öğretim yılı başla-
madan ilan eder.²⁶ Basında ve propaganda neşriyatında ise 27 Mayıs için tarihî sıfatı
–beklenebileceği üzere– sıklıkla kullanılır. Elbette bu yaygın kullanım salt 27 Mayıs’a
özgü değildir. Victor Klemperer *LTI: Nasyonal Sosyalizmin Dili* kitabında Nazice ilk üç
kelime arasında saydığı bu sığa yönelik otoriter rejimin kuvvetli bir meyli olduğunu
teşhis eder. Rejimin en sıradan eylemlerini dahi tarihî olarak sınıflandırdığını anlatır-
ken “Üçüncü Reich (...) tuzsuz kalan bir beden olümcül hastalığı gibi her bir gününü
tarihsel sayar” diye yazar.²⁷ 27 Mayıs’ta ise tarihî/tarihî sıfatı sıradan faaliyetler için
değil, olağanüstülüğü meşrulaştırmak için kullanılır. İhtilal pek tabii başlı başına tarihî
bir olaydır, Demokrat Partililerin yargılamaları da öyle... Tarihî sıfatı içinde yaşanan
şimdinin olağanüstülüğünü vurgulamak için de kullanılır. “Tarihî günler yaşadık, hala
da yaşamaktayız” diye yazar Yaşar Nabi ihtilalden iki hafta sonra.²⁸ Cümle başka za-
manlardan kulaklarımıza tanıdık gelse de rejimin ve içinde yaşanan zamanın olağ-
nüstülüğüne dair yerleşik kanının ve inancın net bir ifadesidir.

Olağanüstü ve tarihî bir zamanın tanığı olmak heyecanı darbenin ardından gazeteci-
lerin, yazarların, şairlerin, halk ozanlarının, öğretmenlerin kalemlerine davranması-
nın bir nedenidir.²⁹ 27 Mayıs’ın tarihî önemine tamamen kani olan Aydemir’i Kore’de,
üçüncü şube müdürlüğünde görevliyken yakalayan da muhtemelen benzer bir ruh hali-
dir. O da hemen heyecanını ve tanıklığını kaydetmeye girişir. Dahası Aydemir kendisini
27 Mayıs’ı icra eden askeri örgütlenmenin öncülerinden ve Demokrat Parti’ye karşı bir
askeri müdahale fikrini ilk ortaya atanlardan biri olarak görmektedir. 1956’dan itibaren
ordu içinde doğrudan DP karşıtlığıyla oluşan ve birbiri içine geçerek gelişen cuntacı
teşkilatlanmalarda faal bir biçimde yer almıştır. Ne var ki 27 Mayıs onsuz başarılmış,
Milli Birlik Komitesi onsuz teşekkül etmiştir. Dahası ihtilalin ardından arkadaşlarından
beklediği hızla haber de alamamıştır. 1 Haziran’da yazdığı ilk sayfalarda unutulmuş ol-
maya dair endişesini açıkça dile getirmez, ama günler geçtikçe bunu kâğıda geçirmekte,
hatta vurgulamakta beis görmeyecektir. 15 Haziran günü hatıratına 27 Mayıs’ı öğrenir

26 T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi 23-1119 (19.09.1960), 93; Okullarda 27 Mayıs (Ankara: DSİ Matbaası, 1961); Enver Ziya Karal, *27 Mayıs İnkılabının Sebepleri ve Oluşu* (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Basımevi, 1960); Selahattin Tansel, *27 Mayıs İnkılabını Hazırlayan Sebepler* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1960); Ali Ekrem İnal ve Rakım Çalapala, *İlkokul 5. Sınıf Tarih Kitabına Ek: 27 Mayıs İnkılabı* (Ankara: Atlas Yayınevi, 1960); Mehmet Ö. Alkan, “27 Mayıs, Resmi Tarih ve Resmi İdeoloji”, *Birikim* 326-327 (2016): 208-216.

27 Victor Klemperer, *LTI: Nasyonal Sosyalizmin Dili*, çev. Tanıl Bora (İstanbul: İletişim, 2013), 58, 247.

28 Yaşar Nabi [Nayır], “Büyük Temizlik”, *Varlık*, 15 Haziran 1960.

29 Tabii 27 Mayıs’ı coşkuyla destekleyen bu yayınların hızla çoğalmasında rejimin propaganda ihtiyacının, 27 Mayıs İnkılabını Yayma ve Tanıtma Komisyonu’nun ve taşrada kurulan 27 Mayıs İnkılabını Yayma ve Yaşatma Cemiyetleri’nin katkısı inkâr edilemez.

öğrenmez Alparslan Türkeş'e ve Sezai Okan'a mektup gönderdiğini, ama henüz kimse-
den cevap alamadığını yazar. Uğrunda yıllardır çabaladığı, hayalini kurduğu ihtilal ni-
hayet gerçekleşmiş, ama kendisi sahnenin dışında kalmıştır. "Bu işin başlangıcı Mayıs
1960 mıdır?" diye sorar. "Komiteye ilk günden beri sadakatle hizmet edenler üzerine [...] sün-
ger" çekileceğine dair kuvvetli şüphesini kayda geçirir (s. 47).³⁰

Tarih

Aydemir arkadaşları tarafından unutulduğundan kuşkulaniyor olsa da 27 Mayıs'taki rolünün gelecekte teslim edileceğine kanidir. Bu itimadın kaynağı geleceğe ve tarihe mutlak inancındadır. Arkadaşlarına sitemini açık ettiği pasajlardan birinde "[t]arih sayfaları bir gün gelecek hakikatlerle dolacak, buna eminim" (s. 47) diye yazar. Bir yandan 27 Mayıs öncesi dönemdeki örgütlenme sürecine dair anılarını, diğer yandan ise kendisini hatırat yazmaya sevk eden amilleri anlattığı ilk bölümde Aydemir'i en çok meşgul eden konu gelecekte yazılacak olan 27 Mayıs tarihidir. "İleride Türk tarihi bu kurtuluş ve inkılap hareketini tetkik etmeden geçmeyecektir" (s. 44) der. Kendisinin "[h]iç olmazsa hadiselerin silinmesini önlem[ek]" amacıyla, "izlerinin kaybolmaması için" yazdığını ısrarla belirtir (s. 44-45). Bu kısımda yazıklarının ise anı değil "komitenin tarihçesi" olarak adlandırır.

Hatıratının bir belge olarak nasıl değerlendirilmesi gerektiğini de Kore'de yazdığı kısımda açıklar. Bu pasajlarda işlenen ana fikir tanıklığının sahih kaynak olduğunun tescilini sağlamak gerekliliğidir. Kore'den döndüğü zaman, Ankara'da eski komite arkadaşlarını görecektik, onlardan yazmış olduğu hatıratı tetkik etmek ve eksiklerini tamamlamak üzere bir heyet kurulmasını talep edecektir. 1956'da kendisinin dahil olduğu komiteyle birleşen diğer komitenin tarihçesinin ve halihazırda "işbaşında olan arkadaşlarının" yazması gerektiğini düşündüğü ihtilalin nasıl tasavvur edildiği, hazırlandığı ve hayata geçirildiğine dair olan kısımların tamamlanması gerektiğini de not eder (ss. 45-46). "Türk Siyasî İnkılap Tarihi, Dünya Tarihi bu ihtilâli inkılap hareketini tetkik etmeyecek midir? Tarih sayfalarımız bunlara yer ayırmayacak mıdır? Vakanivüsler [sic] bunları tarihe mal ederken gazete havadisleri, radyo neşriyatları ile mi [çalışacaktır] veya MBK adına beyanat veren şahısların sözlerini mi esas alacaktır?" diye sorar (s. 46). Resmi propaganda metinleri, konuşmaları, gündelik amaçlarla üretilen ve nafile olduğuna kani olduğu belge kalabalığının karşısına başta kendisi olmak üzere olayları yaşayanların yazdığı bir tarihçeyi koymaktır amacı. Yapılacak tarih araştırmalarına ve onların neticesinde yazılacağına kani olduğu nihai tarihe en sağlam birincil kaynak olarak, doğruluğu tartışılmayacak şekilde tescil edilecek olan bu tarihçeyi bırakmayı hedefler. Türkiye'de "ince fikir yürütmeye zaman ayır[ılamayan]" (s.46) hürriyet heyecanında, ihtilalle hızlanan şimdiki zamanının telaşında komitenin tarihi gibi kendisinin de ihmal edildiğini düşünen kurmay binbaşı 27 Mayıs'ın gelecekte mutlaka açığa çıkacağına kani olduğu tarihsel hakikatini tayin etmeye taliptir. "Bir gün gelecek, zaman geçecek, tazelik kaybolacak, o zaman da bugünler için yine kalemler oynamaya başlayacak (...). Mümkün olduğu kadar az hata yapılsın ve fâlsolu sesler az duyulsun, tarih hiçbir şeyi affetmez çünkü." diye yazar (s. 46).

³⁰ Bu ve takip eden sayfalardaki parantez içi sayfa numaraları Talât Aydemir'in hatıratının 2010 yılındaki edisyonuna verilen referanslardır.

Aydemir 8 Ağustos'ta Türkiye'ye döner. Dönmeden Sezai Okan'dan serzenişlerine mahcubiyet bildirerek cevap veren bir mektup almış; yurda dönüşünde limanda Okan tarafından şahsen, Alparslan Türkeş tarafından ise bir telgrafla karşılanmıştır. Ağustos ayı sonunda albay rütbesine terfi eder ve eylül başında da Kara Harp Okulu Komutanlığı'na atanır. Aydemir'in unutulmuş olduğuna dair şüphesi bu sıralarda teskin edilmiştir yani. Arkadaşları ona kıymet vermektedir vermesine, ancak komitenin tarihindeki yeri ne olacaktır? Dönüşü sonrasında hatıratının Kore'de yazdığı kısımlarını arkadaşlarına okuttu mu; metni tetkik ve tasdik edecek bir komite kurulmasına dair fikirlerinden onlara bahsetti mi bilmiyoruz. Kasım ayı sonlarında yazmaya başladığı ikinci kısımdaki bir anekdot komitenin tarihine dair dikkatinin sürdüğüne, kendi versiyonunu en azından sözlü olarak çevresine aktardığına ve "falsolu sesler" in duyulmasına dair endişesinin kuvvetlendiğine delalet eder. Ağustos ayı içerisinde Alparslan Türkeş'le Başvekalet Müsteşarlığı makamında görüştüğü sırada kendi komite tarihçesini anlatırken, odada bulunan Muzaffer Özdağ'ın rahatsız olduğunu hisseder. Komitenin kuruluş tarihi olarak 1956 yılını zikrettiğinde Özdağ "bizler daha evvel komite kurmuştuk" diyerek 1952 yılına işaret eder. Bunun üzerine Aydemir Milli Birlik Komitesi'nin en genç üyesi olan Özdağ'a (o tarihte henüz 27'sindedir), yaşını açığa çıkarmak istercesine o zamanki rütbesini sorar. 1952'de Özdağ henüz Harp Okulu'nda öğrencidir. Ardından, "1952 yılı Türkiye'de demokrasinin altın devri" olduğu halde, "o senelerde sizi ihtilale sürükleyen ne sebepler vardı?" sorusunu yöneltir ve cevap beklemeksizin eklediği son sözlerini de hatıratına şöyle not eder: "Komitenin tarihini geriye götüreceğim diye çok tehlikeli bir yola saptığını, bundan çeşitli manalar çıkarılabileceğini ve bir daha bu hususu bu şekilde hiçbir yerde açmamasını" kendisine gayet samimi söyledim" (s. 52).

Özdağ'ın kastettiği komite Numan Esin'le çekirdeğini oluşturdukları, Türkçülük fikrini esas alan arkadaş gruplarına dayanıyor olmalıdır. Muzaffer Özdağ, on yıllar sonra oğlu Ümit Özdağ'ın 27 Mayıs üzerine olan kitabı kapsamında yaptığı görüşmelerde ihtilal fikrinin en başından beri bu grupta bulunduğu delalet edecek iddialarda bulunmuştur.³¹ Ama Numan Esin'in anıları bunu teyit etmez. O aksine ihtilal fikrine karşı olduğunu, ihtilalin bahsini ilk defa 1958'de Türkeş'ten duyduğunu not eder.³² Anılarda ortaya çıkan başka örgütlenmeler ve farklı kuruluş tarihleri de mevcuttur.³³ Bu grupların hedefleri, fikirleri, üyelerinin örgüt hiyerarşisindeki, tarihindeki yerleri konusunda da hatıratlarda birbiriyle uyumsuz bilgiler nadir değildir. Bu durum Aydemir'in anılarında

31 Ümit Özdağ, ihtilal hazırlığı için 10 yıllık bir devre öngördüklerini ama işlerin hızlandığını yazar, bkz. Ümit Özdağ, *Menderes Döneminde Ordu Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali* (İstanbul: Boyut Kitapları, 2004), 87.

32 Esin, *Devrim ve Demokrasi*, 55-56, 95. Bazı subay / askeri öğrenci gruplarının, örgütlenmelerinin başından itibaren ihtilal hedefiyle oluşmamış olma ihtimallerini destekleyen, ordu içindeki çeşitli rahatsızlıkları ilk ve asıl motivasyon olarak işaret eden başka anlatılar da vardır. Aydemir de kendi teşkilatlanmasının ilk hedefinin "ordunun gidişatının düzeltilmesi" olduğunu not eder (s. 20). II. Dünya Savaşı sırasında emeklilik yaşının ötelenmesi ile üst kadroların şişmesi, 1950'den sonra kurmaylık eğitimi süresinin kısaltılmasıyla terfi veya önemli mevkilerde görev alma imkânı bulamayan yeni kurmay sayısındaki artış genç subayların rahatsızlıklarının ana sebepleridir. Ümit Özdağ orduda artan Amerikan etkisini de ordudaki bir başka rahatsızlık sebebi olarak zikreder (Özdağ, *Menderes Döneminde*, 38-41). Ancak bu gençler için o kadar geçerli olmayabilir. Aydemir'e göre Amerikan sisteminde eğitilmiş kendisi gibi genç subaylar asıl olarak eskimiş Alman usulü eğitimden geçmiş "evet efendimci" subay kuşağının baskı ve hasetinden dertlidir (s. 18-20).

33 Ümit Özdağ birbiri içine geçen ve kesişerek ilerleyen yedi cunta örgüt/grup tanımlar (Özdağ, *Menderes Döneminde*, 75-87).

kendisine açık bir biçimde liderlik pozisyonu atfettiği 22 Şubat ve 21 Mayıs kalkışmaları için bile geçerlidir. Mesela Orhan Erkanlı 22 Şubat'ın asıl güçlü kanadının 14'ler olduğunu anlatır. "22 Şubat'ın hakiki lideri Talât Aydemir değil, Dündar Seyhan'dır" diye açıkça yazar. Seyhan hareketin içinde 14'lerin baş temsilcisidir. Erkanlı'ya göre "Talât harb okulu talebeleri tarafından çok sevildiği için önde tutulmuş ve gösterilmiştir."³⁴ Bu makale çerçevesinde meselemiz Muzaffer Özdağ'ın kronolojisinin, Numan Esin'in hatıralarının veya Orhan Erkanlı'nın iddialarının doğru olup olmadıklarını sorgulamak değil. Bu örnekleri Aydemir'in tartışılmaz, tek bir kronoloji, hatta detaylı bir tarihçe inşa edilmesi yönündeki beklentisine karşın ortaya çıkmış olan anlatı çoğulluğuna işaret etmek için zikrediyorum. Özdağ ile yaşadığı diyalog ise Aydemir'in zihnindeki tarihçeyle çelişen iddialarla neredeyse Türkiye'ye döner dönmez karşılaştığını gösterdiğinden ayrıca kıymetli bir anekdot. Aydemir 1960 yılı kasım ayı sonuna doğru hatıratının ikinci bölümünü yazmaya başladığında, bu karşılaşmanın yanı sıra, Milli Birlik Komitesi içindeki çekişmeleri görmüş, 14'lerin tasfiyesi sürecine tanık olmuş ve böylece herkesin üzerinde uzlaşacağı bir "komite tarihçesi" ortaya çıkarmanın somut zorluklarının farkına varmış olmalıdır.

Anılarının geri kalanında komitenin ve 27 Mayıs'ın tarihinin nasıl yazılması gerektiği meselesine bir daha temas etmez. Belki düşündüğü gibi bir tarih yazma sürecinin imkânsız olduğunu sezdiğinden, belki tarihsel gerçeğin nasıl inşa edileceğinin çerçevesini baştan vazettiğini düşündüğünden, belki de Kore'deyken Türkiye'dekiler için yazdığı gibi, dönünce o da "ince fikir yürütmeye zaman ayır[amaz]" hale geldiğinden... Yine Kore'deyken hatıratına not ettiği "tazelik kaybol[madan]" yazma prensibine ise döndükten sonra ancak kısmen riayet eder. 1961 yılı sonuna kadar aralıklarla gelişmeleri hatıratına yazar, ama sonrasında yaşananları –metindeki ipuçlarına bakılırsa– 21 Mayıs 1963 sonrasında, yani ancak hapishane döneminde kaleme alır. Bu dönemde bir yandan da savunmasını hazırlar ve gündeme dair notlar, kendine, davasına ihanet ettiğini düşündüğü eski arkadaşlarına ve eşine, dostlarına mektuplar yazar. Bu metinlerde tarih kelimesi ve tarihî sıfatı hatıratın geneline kıyasla çok daha sık karşımıza çıkar.

Yargı sürecini anlatırken sıklıkla tarihî nitelemesini kullanır Aydemir. Mahkemedeki son sözü için yazdığı taslakta konuşmasına "Tarihî Mahkeme Heyeti" diye seslenerek başlamayı dahi düşünür; ama sonra Yüksek Mahkeme Heyeti'nde karar kılar (s. 307). Bu tarihî heyet tarihî bir vazife ifa etmekte ve tarihî bir sorumluluk taşımaktadır; idam kararları için oylama yapılan meclis ve katılan vekiller de öyle... Nihayet mahkemenin aldığı kararlar adalet tarihimizde bir kara lekedir. Politik baskı altında kaldığını düşündüğü temyiz mahkemesi başkanına yazdığı bir mektupta baskıya direnemiyorduysa istifa edebilme şansı bulunduğunu hatırlatırken "istifa müessesesi acaba neden ihdas edilmiştir" diye sorar. Cevabı ise meslek ahlakıyla, adalet ilkesine riayetle değil, tarih nezdinde sorumlu tutulmak gerekçesiyle verir: "Büyük hadiselerin tarihî sorumluluğunu haksız yere üstünüze almamak için" (s. 352).

Aydemir'in 22 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963'e dair anılarına bakılırsa, eylemlerinin tarihî sorumluluğunu taşımak fikri her iki girişimde de kritik kararlarını tayin eden başlıca etken olmuştur. Ordu içinde ihtilale karşı bir direniş belirlediğinde silahlı çatışmadan kaçınmak önceliğiyle hareket ettiğini yazar. Ne en yakınındakiler ne muarızları ihtilale

³⁴ Erkanlı, *Anılar, Sorunlar*, 189.

kalkışmış bir lidere bu tavrı yakıştırmazlar. Adnan Çelikoğlu, hatıratında 22 Şubat için "Aydemir anılarında harekâtın durdurulması hakkındaki görüşlerini maddeler halinde sıralıyor, bana kalırsa ihtilalci bir subayın bunların hiçbirini düşünmeden harekât yapması mümkündü. (...) Memlekette ona karşı koyacak güç yoktu o zaman" diye yazar.³⁵ 21 Mayıs günü yakınında bulunan isimlerden olan Harp Okulu öğrencisi Zihni Çetiner yaklaşık otuz yıl sonra Albay'ın ihtilal günü yaptığı hamleleri değerlendirirken "İyi bir örgütçü, iyi bir komutan, iyi bir eğitimciydi ama iyi bir ihtilalci değildi. İyi bir ihtilalci acımasız olur" der.³⁶ Metin Toker İsmet İnönü'nün 22 Şubat gecesi Genelkurmay'daki konuşması sırasında, Aydemir'in harekâtına taviz vermeden direnmekten yana olduğunu vurgularken "Sabahtan beri harekât olduğunu söylüyorsunuz. Ne biçim harekât bu? Kim bir küçük kesik aldı?" diye sorduğunu anlatır.³⁷

22 Şubat'ta Aydemir ve onunla hareket edenler Ankara'da askeri üstünlüğü ellerinde bulundurdıklarına, hakimiyeti ele geçirecek kuvvete sahip olduklarına emindirler. Genelkurmay'ın destek için Ankara'nın çevre ilçelerinden çağırdığı kınaların bazılarının Aydemir'in emrine girmesiyle ihtilalcilerin güçleri iyice artar. Anılarında, en yakın dava arkadaşlarından biri olan Binbaşı Fethi Gürcan'ın Süvari Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı'nın komutasını eline geçirdikten sonra kendisini arayıp "Albayım, şimdi burada kuvvet kumandanları, İnönü dahil bütün kabine köşkte toplantı halindeler... Şimdi hepsini enterne edeyim mi? Hesaplarını göreyim mi?" diye sorduğunu, kendisinin ise "Hayır, serbest bırakacaksınız. Çıkacaklar." cevabını verdiğini anlatır (s. 103). Buradan ayrılan İsmet İnönü ihtilale karşı harekâtın başına geçer ve tavizsiz, çatışma riskini göze alan bir strateji izler. Aydemir'in giderek sertliği azalan taleplerini ısrarla reddeden İnönü, 22 Şubatçılara harekâtı durdurmaları halinde yargılanmayacaklarını, ama emekliye sevk edileceklerini tebliğ eder. Artan çatışma riski Aydemir'in tereddütlerini elindeki askeri gücün büyüklüğüne rağmen artırır. Anılarında 22 Şubat'ta ordunun bütünlüğünü korumasına imkân kalmadığını, iktidarı elde edecek kuvvete sahip olduğundan şüphe duymuyorsa da bunu ancak kanlı çatışmaları göze alarak başarabileceğini düşündüğünü aktarır. Böylesi bir yolu kendisini diktatörlüğe, ülkeyi ise iç savaşa sürükleyeceği için tercih etmediğini yazar. 22 Şubat'ta kontrolden çıkan ihtilal harekâtının doğurabileceğini düşündüğü tüm riskleri not ettikten sonra sözlerini şöyle bağlar: "Eğer hareket yapılmış olsa idi, bu şartlar altında meydana gelebilirdi. Tarihte böyle bir sorumluluk altına girmeye gönlüm razı olmadı..." (s. 107).

21 Mayıs koşulları itibarıyla 22 Şubat'tan farklıdır. Başta Aydemir olmak üzere 22 Şubatçılar emekliye sevk edilmiş olduğundan ordu üzerindeki etkileri ve kontrollerindeki askeri kuvvet bir önceki kalkışmaya kıyasla daha zayıftır. Dahası ordu içerisinde karşılarına çıkan cephe hem daha geniştir hem daha hızlı harekete geçer. Öte yandan kalkışmanın seyri esas olarak 22 Şubat'a çok benzer. Aydemir'in anılarına bakılırsa, yine tüm ordunun onunla hareket edeceğini, kayda değer bir direniş olmayacağını umarak başlamış, bunu başaramadığını gördüğünde ise ordu içinde çatışma ihtimalinden olabildikince kaçınmaya gayret etmiştir. Emrindekilere "iyi niyetli ve medeni ihtilalciler" (s. 276) olduklarını vazeden Aydemir, genç subayların "Albayım ihtilal kansız olmaz"

35 Çelikoğlu, *Bir Darbeci*, 188

36 Mehmet Ali Birand, Can Dündar, Bülent Çaplı, *12 Mart: İhtilalin Pençesinde Demokrasi* (Ankara: İmge Kitabevi, 1994), 91.

37 Metin Toker, *İsmet Paşayla 10 yıl: 1960-1961* (İstanbul: Burçak Yayınları, 1969), 57.

itirazlarına rağmen, sadece nefsi müdafaa koşuluyla ateş edilmesi emrini verdiğini anlatır. Oysa, Aydemir'e göre muarızları Mürtet'ten havalandırdıkları iki F-86 savaş uçağı ile hiç gerek yokken üzerlerine ateş açmış, Kara Harp Okulu'nu havadan taramışlardır. Asi albay kendisini nasıl tarih ile bağı görüyor ise, Korgeneral İrfan Tansel'in inisiyatifıyla yapıldığına işaret ettiği Hava Kuvvetleri'nin bu taarruzunun da yine tarih nezdinde mahkûm olacağına iddia eder: "tarih boyunca bu lekeyi silmelerine imkân yoktur" (s. 276).

Gelecek

Aydemir'in anılarını diğer 27 Mayısçı subay hatıratlarıyla kıyaslarken, yazmakta olduğu zamanı anlatıyor olmasıyla ekseriyetten ayrıştığına işaret etmiştim. Öte yandan Aydemir'in hatıratında duygularının ve yargılarının referansı şimdiki zamanda olmadığı gibi, hatıratını yazmasına neden olan da kendini içinde yaşadığı zamana, kamuoyuna izah etmek arayışı değildir. Onun referansı gelecek zamandadır; zihnindeki ideal okur da gelecektir. Hedefi ileride berraklaşacağına, nihai formunu alacağına kani olduğu tarihî hakikatin şekillenmesine yardımcı olmaktır. Sözlerinin esas muhatabı ve eylemlerini, kararlarını yargılayacak esas merci olarak da gelecekte yazılacak olan tarihi işaret eder. Savunmasında 21 Mayıs'ın harekât planını anlatmaya da mahkeme heyetini değil, gelecekte bu meseleyle ilgilenilecek tarihçileri muhatap alarak başlar: "Bunu açıklamaktan maksat, bu mahkeme Türk tarihine intikal edecektir. Bütün teferruatıyla doğru olarak bilinmesi gerekir. İlerde nasıl olsa tarihçiler kritiğini yapacaklardır" (s. 272). 21 Mayıs bahsinde, asıl hükmün gelecekte tarih tarafından verileceğine olan inancını da çeşitli biçimlerde ifade eder: "Vak'a çok tazedir (...) zaman ilerledikçe hakikatler daha çok meydana çıkar, hadiseler daha iyi anlaşılır" (s. 277); "Hizmetimizi tarih sayfaları ya takdir eder, ya lanetler"; "Hükmü tarih sayfalarına bırakıyoruz" (s. 278).

Tarihî bir olay olacak bu ihtilalin gününe de tarihsel göndermelerini incelikle hesap ederek karar verir Aydemir. İlk olarak 19 Mayıs'a niyet eder. Aydemir'in gelecek tahayyülünün de işareti olan bu tarih tercihinin, 19 Mayıs'ın 27 Mayıs döneminde ne anlama geldiğini göz önünde bulundurarak değerlendirebilmek için genişçe bir parantez açmak gerekiyor. 19 Mayıs, 27 Mayıs'la beraber en çok hatırlanan ve cunta dönemi boyunca da propaganda materyallerinin en çok zikrettiği, referans verdiği tarihtir. Bunun ilk nedeni 1960 yılı başından beri Demokrat Parti aleyhine yapılan ve Nisan ayından itibaren giderek yoğunlaşan gösterilerde üniversite gençlerinin başrolde olması ve özellikle 5 Mayıs akşamı Kızılay'da yapılan nümayişin (555K) de etkisiyle, iktidarın o yıl 19 Mayıs kutlamalarını yasaklamasıdır. 27 Mayıs 1960 böylece 19 Mayıs 1919'un hatırasını muhafaza eden bir ihtilal hüviyetini neredeyse kendiliğinden kazanır. 27 Mayıs döneminde 19 Mayıs göndermeleri aynı anda hem Kurtuluş Savaşı'yla özdeşlik kurmaya hem ihtilalin Atatürkçülüğü ihya iddialarına destek olmaya yaradığı için de şevkle benimsebilir. Basında ve resmi beyanlarda Menderes dönemine son verilmesini Atatürkçülüğün yeniden dirilişi ve ikinci bir kurtuluş vakası olarak çerçeveleyen sözler nadir değildir. "Mayıs ayı yirminci asırda kırk bir yıl ara ile iki kere kurtuluşun başlangıcı olmuştur" diye yazar mesela Milli Eğitim Bakanı Fehmi Yavuz.³⁸

38 T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi 23-1108 (04. 07. 1960): 69.

1961 yılında, 27 Mayıs'ın ilk yıldönümü için basılan bir posta pulu.

Modern zamanlarda devrimler sadece dünyayı değil, aynı zamanda ve hatta öncelikle zamanı değiştirmek iddia ve ihtiyacıyla malulardır.³⁹ Yeni bir başlangıç, yeni bir tarih, yeni bir gelecek vaadi, Fransız Devrimi'nde olduğu gibi büsbütün yeni bir takvim veya daha yaygın olduğu usulle takvime kaydolacak yeni ulusal günlerin icadı sadece zamanla ilgili sembolere, araçlara yapılan müdahaleler değil, doğrudan zaman kavrayışını değiştirmeye, zamana ve sonsuzluğa hükmetmeye yönelik girişimlerdir.⁴⁰ Döneminde kuvvetli bir vurguyla devrim sıfatı atfedilen 27 Mayıs da bu kudrete sahip olduğu izlenimini uyandırmıştır: "Hürriyetin yastığında başımız / Ellerimiz zamanın yakasında" diye yazar bir şair mesele.⁴¹ Öte yandan bu devrim yakasından tuttuğu zamanı büsbütün sarsıp, yeni bir başlangıç, yeni bir ufuk çizgisi açmayı vaat etmez. Onun takdir edilen asıl zamansal başarısı tarihsel zamanın akışındaki hatayı gidermiş olmaktır. 27 Mayıs, Ahmed Hamdi Tanpınar'ın tabiriyle

bir nevi "atavizm ile bugüne sıçramış"⁴² bulunan, yani aslında geçmişe ait olan bir iktidarı devirmiş ve böylece bozulmuş, geriye dönmüş olan tarihsel zamanın seyrini düzeltmiş olmasıyla övülür. Yassıada mahkemesi için hazırlanan bir broşürde tarif edildiği üzere Demokrat Partililer "1950'den başlayıp, 19 Mayıs 1919 a [sic] kadar geri gitmek isteyenler"dir.⁴³ 27 Mayıs Atatürk'ün 19 Mayıs'la açtığı, ancak Demokrat Parti iktidarı döneminde karartılmış olan gelecek ufkunu yeniden açığa çıkarmış; o ufka ilerlemeyi yeniden mümkün kılmıştır. İşaret edilen ufuk/gelecek, geçmişte tahayyül edilmiş olandır ve 19 Mayıs bu gelecek ufkunun doğduğu zamandır. Propagandanın 27 Mayıs'ın zaman politikasına dair en temel mesajı ihtilalin tarihsel zamanı rayına oturtarak, bir hatayı düzeltmiş ve böylece geçmişte işaret edilmiş geleceğe doğru ilerleme imkânını yeniden yaratmış olduğudur. 27 Mayıs 1960'ın ilk yıl dönümünde basılan bir posta pulu

³⁹ "Özgün bir devrimin ilk görevi sadece 'dünyayı değiştirmek' değil, aynı zamanda (ve öncelikli olarak) 'zamanı değiştirmektir'" diye yazar Giorgio Agamben, bkz. *Çocukluk ve Tarih: Deneyimin Yıkımı Üzerine Bir Deneme*, çev. Betül Parlak (İstanbul: Alfa, 2019), 131. Burada kastı esas olarak zaman anlayışıdır. Öte yandan, devrimler her zaman kendilerine has bir zamansallık düzeni vazetmeseler de zamanın ritmine müdahale ederler ve geçmiş-şimdi ve gelecek zamanlar arasındaki bağları yeniden düzenlemeye girişirler.

⁴⁰ Fransız Devrim takviminin "iyleştirilmesi", yani bazı hatalarının düzeltilmesi için binlerce yıla uzanan bir süreçte yapılması gereken düzenlemelerin konuşulduğu komisyonda bir üye kendilerinden bekleneni "sonsuzluğa kararname çıkarmak" olarak tanımlar. Aslında siyasi iktidarlara yapılan her takvim düzenlemesi, yeni bir milli bayramın takvime işlenmesi dahi bir bakıma sonsuzluğa hükmetme arayışının parçası olarak düşünülebilir. Bkz. Bronislaw Bacsko, "Le calendrier républicain: Décréter l'éternité", *Les lieux de mémoire I*, yay. haz. Pierre Nora (Paris: Quatro-Gallimard, 1997), 67-106.

⁴¹ Halil Soyuer, "27 Mayıs Sabahı", *Seçkin Devrim 1960: Millî İnkılâbın İlim ve Sanat Yönünden İzahı*, Devrimleri Koruma ve Yayma Derneği Yayını n.1 (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1960), 146.

⁴² Ahmed Hamdi Tanpınar, "Suçüstü", *Cumhuriyet*, 14 Haziran 1960.

⁴³ *Yassıada Broşürü* (İstanbul: Milli Birlik Komitesi, 1960), 21.

bu ana fikri mükemmel bir şekilde betimler. Pulun üzerindeki resimde, kurucu liderin heykeli bilim, teknoloji ve kalkınma sembolleriyle dolu, etrafında güneş ışınları olan ve üzerinde 27 Mayıs yazılı bir ufuk çizgisini işaret eder. Ufukla lider arasındaki yolda ise kol kola yürüyen asker ve üniversiteli gençleri görürüz.

Aydemir'in yazdıklarına dönersek; ihtilal için seçtiği 19 Mayıs günü Atatürk'e, Kurtuluş Savaşı'na, Atatürkçülüğü ihya iddiasıyla ortaya çıkan 27 Mayıs'a, kurucu önderin işaret ettiği ve 27 Mayıs ihtilalinin yeniden dirilttiğini iddia ettiği geleceğe, beklenti ufkuna aynı anda göz kırabilecek kudrette bir tarihtir yani. Ne var ki, "önder ATATÜRK'e [ki daima büyük harfle yazar] özenmiş olurum diye tenkit edilirim" (s. 282) vehmiyle bu düşüncesinden vazgeçer. "27 Mayıs devrim hareketi"nin yarım kaldığını, ihanete uğradığını sıklıkla ifade eden Aydemir için o mirasa sahip çıktığını göstermek esastır. 21 Mayıs'ı, 27 Mayıs hareketinin fiilen başladığı olay olarak işaret ettiği, "Türk gençliğinin silahlı kuvvetlerdeki mızrakını [sic] teşkil eden Harp Okulu" öğrencilerinin Ankara'daki sessiz yürüyüşlerine "hürmet etmek" üzere seçer. Gençlik göndermesi esastır ve bu sayede 19 Mayıs da zımnen zikredilmiş olur. Böylece birbiri içine geçirilmiş olan iki kurtuluş hareketi imgesine referans vermeye devam edebilecektir. İhtilalin tarihte hangi güne kaydolacağını belirleyerek tasarladığı tarihsel göndermeyi yapmak Aydemir için o kadar önemlidir ki "harekât 21 Mayıs 963 olarak anılsın" diye "[r]adyo anonsunun da saat 24.00 'ten sonra okunmasını" istediğini anlatır (s. 282).

Hız

Demokrat Parti iktidarıyla tersine dönmüş olan zamanın seyrini düzene koymak 27 Mayıs'ın tarihsel zamanı düzeltmek iddiasının bir boyutuysa, diğeri de ülkeyi zamanda hızla ileriye taşımaktır. 27 Mayıs'ta siyasi düzen ani bir şekilde değişmiş, ülkeyi geri götürdüğü iddia edilen hükümet yıkılmış ve tarihsel zamanın hızlandığı hissi yaygınlaşmıştır. SBF'li öğrenciler tarafından hazırlanan ve haziran ayı sonu veya temmuz başında yayınlandığı anlaşılan *Milli İnkılap Nasıl Oldu* kitabındaki bir resim altı yazısı bu hissi gayet iyi özetler: "27 Mayıs'tan evvelki zaman çok eski bir tarih oldu artık".⁴⁴ Reinhard Koselleck'in tespit ettiği üzere 1789'dan beri devrimin en temel karakteristiklerinden biri bu hızlanma deneyimidir⁴⁵ ve yarattığı ani değişimle 27 Mayıs bu karakteristiği taşır. Tarihsel zamanın ihtilalden sonra da hızlı akmaya devam edeceği beklentisi ihtilal yanlısı yayınlardan takip edilebilir. Metin Toker'in ihtilalden üç gün sonra yayınlanan yazısında ifade ettiği gibi eğer birlik olunursa "birkaç ay içinde bir asırlık mesafe(nin)"⁴⁶ katedilmesi mümkün görünür. Tarihsel zamanın daha hızlı veya daha yavaş ilerleyebileceği kabulüne dayanan benzer ifadeler resmi beyanlarda, propaganda materyallerinde ve ihtilal yanlısı gazetecilerin yazılarında yaygın bir şekilde yer alır. Bu durum elbette ne 27 Mayıs dönemine ne Türkiye'deki siyasi kültüre özgüdür. Ölçülebilir, doğal zamandan farklı, insanların politik ve toplumsal eylemleriyle ilişki içinde kendi ritmi olan subjektif bir tarihsel zaman kavrayışı modernitenin ürünüdür.⁴⁷ Reinhart Koselleck'in çağdaş olmayanın çağdaşlığı (*Gleichzeitigkeit der Ungleichzeiti-*

⁴⁴ Erdoğan Alkan, Ergun Barlas vd. *Milli İnkılap Nasıl Oldu* (Ankara: Balkanoğlu Matbaacılık, 1960), 61.

⁴⁵ Reinhard Koselleck, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, çev. K. Tribe (New York: Columbia University Press, 2004), 50.

⁴⁶ Metin Toker, "Bugünkü Vazifemiz", *Akis*, 30 Mayıs 1960, 5.

⁴⁷ Reinhart Koselleck, *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*, çev. T. Samuel Presner vd. (Stanford & California: Stanford University Press, 2002), 100-130.

gen / contemporaneity of the noncontemporaneous), Johannes Fabian'ın zamandaşlığın inkârı (*denial of coevalness*) ve allokronizm (*allochronism*) kavramlarıyla farklı açılardan tanımladıkları ve modern tarihsellik düzeninin belirleyici bir parçası olan anlayışa göre⁴⁸ dünya üzerinde eş zamanlı olarak var olan uluslar, ilerleyen tarihin farklı dönemlerinde, ayrı tarihsel çağlarda ve çizgisel zamanı esas alan bir zamansal hiyerarşi içinde görülürler. Tarihsel zaman adeta haritaya, uzama yayılmıştır. Türkiye'nin bu zaman hiyerarşisinin zirvesinde olmadığına, geride kaldığına dair cumhuriyetin başından beri (ve kökleri ülkenin kuruluşundan önceye uzanan) güçlü bir kabul vardır. Devrim olma iddiasındaki 27 Mayıs da zamanda hızlanarak muasır medeniyetlerle aradaki tarihsel uçurumu kapatmayı vaat eder.

Bu zaman perspektifi Talât Aydemir'in hatıratındaki siyasi tahlillerinde ve liderliğini yaptığı 22 Şubat ve 21 Mayıs hareketlerinin temel hedeflerine dair açıklamalarında da kolaylıkla görülebilir. Zihnindeki *allokronik* zaman haritasını en açık haliyle ortaya koyan ifadeler son günlerinde okuduğu ve oğlundan hatıratı arasında saklamasını istediği Fransız Devrimi önderlerinden Gracchus Babeuf'ün *Devrim Yazıları* kitabı üzerine aldığı notlar arasındadır. Türkiye ile Fransa arasında paralellikler kurarken Türkiye'nin zamanda geri kaldığını birden fazla kez tespit eder ve her defasında hayıflanır: "Zavallı Türkiye 1791 Fransasını yaşıyor (1964) de ne acıdır".⁴⁹ İhtilal girişimlerinin amaçlarından bahsederken tarihsel zamanda geri kalmışlığa son verilmesi hedefini her defasında vurgular. 22 Şubat'ın ardından bir gazeteciyle yaptığı röportajda, Mustafa Kemal'in meşhur mottosuna nazireyle "Ana hedef memleketimizi muasır medeniyetlerin seviyesine ulaştırmaktır" der (s. 133). Savunmasında 21 Mayıs ihtilalini hazırlayan sosyal nedenleri tahlil ederken, hareketin gerekçeleri arasına "Önder ATATÜRK'ün muasır medeniyet seviyesine ulaşmasını emrettiği devrimci Türkiye profesyonel oyuncu politikacıların elinde tekrar hastalanmıştı" tespitini koyar (s. 269). 27 Mayıs ihtilali gibi Aydemir'in kalkışmalarının da gelecek vaadi geçmişte kurucu lider tarafından tayin edilmiş olandır ve işaret edilen ufuk çağdaş uygarlığın şimdiki zamanıdır. En önemli politik hedef ise Türkiye'nin içine sıkıştığı *allokronik* zamanı hızlanarak aşmasını ve böylece çağdaş dünya ile senkronik hale gelmesini sağlamaktır.

21 Mayıs hazırlıkları sırasında arkadaşlarıyla doktrinlerini detaylı olarak tarif etmeleri gerektiğine karar verirler. Doktrinleri Kemalizm, sosyal görüşlerinin başta gelen vurgusu da "medeni gelişmeyi süratlendirmek"tir (s. 123).⁵⁰ 21 Mayıs'ın radyoda okunan ihtilal tebliğinde hedefler arasında "refah, huzur ve güvenlik" vaadiyle beraber "Türk milletinin çağdaş uygarlık seviyesine yükselmesi" birbirine benzer cümlelerle iki kez zikredilir. İkinci tekrarda ifadeye "hız" vurgusu da eklenir; ki bu vurgu –refah, huzur ve güvenliğin sağlanmasına değil– münhasıran "çağdaş uygarlık seviyesine yükselme"ye

48 Koselleck, *Futures Past*, 244-246; Johannes Fabian, *Zaman ve Öteki: Antropoloji Nesnesini Nasıl Kurar*, çev. Selçuk Budak (İstanbul: Bilim ve Sanat, 1999).

49 Kitap üzerindeki notlarda yukarıdakine benzer başka ifadeler de bulunur: "Ne yazık ki Türkiyemiz henüz bu devri yaşıyor" veya Babeuf'ün Fransız varlık vergisini eleştirdiği pasajların yanına aldığı "1791 nerede, 1942-43 Türkiye'si nerede imiş" notu gibi (bkz. Kaya İsen, *Geliyorum Diyen*, 195-200, 307-315). Tabii Aydemir'in 1797'de giyotine gönderilen Babeuf'ün savunmasını kendi idam kararının iptalini beklediği günlerde okumuş olması böylesi paralellikler kurma eğilimini arttırmış olsa gerekir. Sadece Türkiye ve devrim sonrası dönemin Fransası'nı değil, Babeuf'ün düşüncesini, devrimciliğini ve kaderini kendisinininkiyle benzeten notları da vardır.

50 Aydemir bu doktrin tarifi için yazılan metnin müellifleri olarak dava arkadaşları Emin Arat ve Bahtiyar Yalta'yı işaret eder.

dairdir (s. 172). Çağdışı olanın muasır medeniyeti yakalamasının ancak kendi tarihsel zamanını hızlandırmasıyla mümkün olacağı inancı, yeterince hızlı olmayan bir ilerlemenin tarihsel zamanda geride kalmak anlamına geleceği kanaatiyle, Aydemir cuntanın iktidarı erken devrettiğini düşünür ve idarenin partilerin eline bırakılmasını bir hata olarak görür. Çünkü bu politikacıların elinde yeterince hızlı ilerlemenin imkânı yoktur. "CHP hiçbir zaman zorla iktidarda kalsa veya zorla iktidara gelmek istese ve gelse de Türk Milletini idare edip feraha kavuşturup muasır medeniyetler seviyesine çıkartamaz." diye yazar. Tek tek partileri değerlendirirken, CHP ve AP, yani iktidar olabilecek iki parti hakkındaki nihai kanaatini aynı ifadeyle belirtir: Türkiye'nin "ilerlemesinde zaman kaybindan başka bir şey sağlamaz" (s. 498-499). Siyasetin hızını arttırmak ve böylece ilerlemede zaman kaybına mâni olmak Aydemir'in ihtilal girişimlerinin ana emelidir.

Sonuç Yerine: Tarih(İ)le Bağlı Bir İhtilalci

"İhtilalci ve Tarih" üst başlığıyla başlamıştık. Başlıkta tarih kelimesini vurgulamak istememin nedeni Aydemir'in, yukarıda da örneklerini gördüğümüz gibi bu kelimeyi hem sıklıkla ve çok katmanlı göndermeler içeren bir şekilde kullanması, hem de tarihin onun hatıratındaki *kronopolitik* boyutları en iyi gösteren kavram olmasıdır. Tarihin ileride vereceği hükümlerden, yapacağı muhasebeden, takdirinden, affından, lanetinden, tarihte sorumluluk altına girmekten (tarih boyunca taşınacak lekeden), tarih önünde/huzurunda bulunmaktan, tarihe ışık tutmaktan bahseden çeşitli ifadeleri –başkaları için kullandığında bile– Aydemir'in tarihe duyduğu bağlılığa işaret eder. Bu bağlılık hatıratında onun eylemlerinin (bizzat ihtilalciliğinin) ve yazılarının (bizzat hatırat yazmak gibi şeylere heves etmiş) olmasının) başlıca motivasyonu olarak öne çıkar.

Tüm bu yukarıdaki kullanımlarında tarih kavramının son derece belirgin zamansal göndermeleri de vardır. Özellikle tarihe hakemlik rolü atfeden, olup bitenlerle ve girişimleriyle ilgili hakikatlerin tarihçilerce ileride ortaya çıkarılacağına dair beklentisini ortaya koyan ifadelerinde tarih gelecek ve ilerleme nosyonlarıyla kuvvetle ilişkili, hatta yer yer neredeyse eş anlamlıdır. *Zaman kaybı* ile bile olsa mutlaka ilerleyen tarih/zaman, gelecekte şimdi gözükmeyen hakikatleri gösterecektir. Aydemir bu kanaatle hem yaptıklarının ileride anlaşılacağını hem de hatıratının, savunmasının gelecekte tarihî hakikatin ortaya çıkmasını sağlayacağını düşünür. Asi albay tarihe bağlıdır... Bu güvenin temelinde mutlak hakikatin açıkça görüleceği o idealize edilmiş geleceğin kendi ilkeleriyle uyumlu bir biçimde şekilleneceğine dair inancı vardır. Ya da daha doğrusu, ilerlemeyi hızlandırmaya talip bir devrimci olarak gelecekte hâkim olacak değerlerle kendisinininkiler arasında gayet tabii bir paralellik (hatta aynılık) varsayar.⁵¹ İç savaş ihtimalinden, çarpışarak, kan dökerek iktidara gelmekten geri durduğunu anlatırken, bu kararlarını sadece kendi prensipleriyle değil, aynı zamanda tarihin onu gelecekte nasıl anacağına dair kaygısıyla, tarih nezdine sorumlu tutulmak endişesiyle, tarihin hakemli-

51 Aydemir'in bu ön kabulünü Enzo Traverso'nun Marksist devrimciliğin belleğini analiz ederken "gelecek odaklı bellek", "geleceğin belleği", "geleceği hatırlamak" kavramsallaştırmalarıyla betimlediği, Sovyetlerdeki Yeni İnsan mitini beslediğini de tespit ettiği eğilimlerle aynı çerçevede düşünebiliriz: Bkz. Enzo Traverso, *Solun Melankolisi, Marksizm, Tarih ve Bellek*, çev. Elif Ersavcı (İstanbul: İletişim, 2018), 98-119.

Marksizmin zaman perspektifi açısından modern tarihsellik düzeninden ayrılmadığını göz önünde bulundurursak (ki Agamben bunu özellikle ve eleştirerek vurgular, Agamben, *Çocukluk ve Tarih*, 131-132), Traverso'nun bu bağlamdaki tespitlerinin Marxist devrimciliğin ötesinde, genel olarak devrimcilik iddiasıyla örtüşmesi şaşırtıcı değildir.

ğine duyduğu güvenle çerçeveler. Anılarına bakılırsa Aydemir iktidarı ne pahasına olursa olsun elde etmek ve nasıl anılacağını tarihe dikte etmek seçeneğini hiç düşünmemiş gibidir. Bu bakımdan yapacağı devrimin meta-tarihsel bir sabit olacağını bilen ve onun sağlayacağı meşruiyete duyduğu inançla her yolu mübah gören devrimci modelinden ayrılır.⁵² Bunun bir nedeni, özellikle ordu içerisinde geç Osmanlı'dan beri izini kolaylıkla sürebileceğimiz, devletin birliğini sarsmaktan çekinen ve devlet aklıyla düşünen ihtilalcilik geleneği olabilir. Veya 1908'e ve 27 Mayıs'a atfedilen kansız ve dolayısıyla medeni ihtilal unvanlarının politik meşruiyetinin kendisini "merhametli ve medeni bir ihtilâlcı" (s. 287-288) olarak tanımlayan Aydemir'in ihtilalcilik anlayışını beslediğini de varsayabiliriz. Sonuçta tarihin nihai yargısının onun ihtilalcilik anlayışından yana olacağına kanidir. Tek ve tartışılmaz hakikati benimsediği ilkelerle uyumlu bir biçimde ve kendiliğinden açığa çıkartacak olan ilerleyen tarih/zaman "medeni ihtilal"den yana olmalıdır. Asi albay kararlarında tarihe bağlı olduğu kadar, tarihle bağlıdır da...

Ne içinde tarih geçen yukarıdaki sözlerin ne de betimlemeye çalıştığım tarih ve zaman perspektifinin sadece Aydemir'e özgü olduğu iddia ediyorum. Zikrettiğim ve bir kısmı klişe sayılabilecek ifadelerine berrak bir biçimde yansıyan alametler esas olarak modern tarihsellik düzenine aittir. On sekizinci yüzyıl sonlarından itibaren merkez Avrupa'dan başlayarak teknolojik, politik ve toplumsal değişimin hızlanması deneyim alanı ve beklenti ufku arasındaki makasın açılmasına; tanrıda başlayıp tanrıda biten döngüsel *eskatolojik* zaman anlayışının kırılmasına ve çizgisel olarak ilerleyen evrensel tek bir tarih/zaman perspektifinin egemen olmasına yol açar.⁵³ Tevarih (tarihler) veya tek tek olaylar değil, tek bir tarih vardır artık. Zamansallaşan (*temporalized*) ve bir süreç olarak görülen bu tarihe bütünsel anlamını da ilerleme fikri verir. Hızla değişen ve ilerlediği kabul edilen dünyada şimdinin ve geleceğin geçmişten gelen deneyimle kavranamayacağı düşüncesi hâkimdir. Bu modern tarihsellik düzeninde baskın zamansal kategori gelecektir. Ütopyaları, gelecekte öğrenen, geleceği şimdide var etmeyi vaat eden devrimcileri ortaya çıkaran bu zaman perspektifinde tarih kelimesi –Aydemir'in dağarcığında olduğu gibi– gelecek ve ilerleme nosyonlarıyla iç içe geçer.⁵⁴ Devrimcilik iddiasıyla ilerlemeyi kutsayan rejimlerde ise bu örtüşme özellikle çarpıcı bir hal alır; tarih ve ilerleme eş anlamlı hale gelir.⁵⁵

Peki, kavramsal olarak tarif edilmiş ve Aydemir'e özgü olmadığı aleni olan bu zaman perspektifini bir kez de onun yazılarında, politik eylem ve kararlarında tespit etmenin kuramı teyit etmek dışında bir anlamı var mı? Öncelikle, baskın zaman perspektifinin herkesi, her dönemde aynı politik eylem ve kararlara yöneltmediği aşikâr sanıyorum.

⁵² Koselleck, *Futures Past*, 56.

⁵³ *Eskatolojik* zaman perspektifinin hakimiyetini kaybetmesi pek tabii 18. yüzyılda birdenbire gerçekleşmez. Jacques Le Goff doğal zamana bağımlılığın azalmasına neden olan teknoloji, denizcilik ve ticaretteki (mekanik saatler, pusula, dümen yekesi gibi) gelişmelerin etkilerinden hareketle zamanın rasyonelleşmesi, laikleşmesi, dolayısıyla eskatolojik zaman hakimiyetinin kırılmaya başlaması sürecini Avrupa tarihi için 14. yüzyıla kadar götürür: Bkz. Jacques Le Goff, "Au Moyen Âge: temps de l'Église et temps du marchand", *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 15-3 (1960): 417-433; Jacques Le Goff, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, çev. H. Güven ve U. Güven (İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 1999), 126-150.

⁵⁴ Bu sıkıştırılmış modern tarihsellik düzeni özeti esas olarak François Hartog'un kitabına dayanmaktadır (Hartog, *Regimes d'historicité*, özellikle 19-42, 141-148). Ayrıca tarihin ve ütopyanın zamansallaşması, kolektif tekil bir tarih kavrayışının yerleşmesi göndermeleriyle, "deneyim alanı" ve "beklenti ufku" kavramları için, bkz. Koselleck, *The Practice*; Koselleck, *Futures Past*.

⁵⁵ Clark, *Time and Power*, 188.

Dolayısıyla, zaman perspektifiyle politik karar ve eylemler arasındaki ilişkiyi tekil örnekler üzerinden ve onların zamansal ve mekânsal bağlamlarıyla beraber düşünmeye ihtiyacımız var. Aydemir'in hatıratındaki *kronopolitik* izleri açığa çıkarmanın da öncelikle bu bakımdan işlevsel olduğunu düşünüyorum. Bu somut işlevinin dışında, bu makalenin betimleyici anlatı ve çözümlemeleriyle 27 Mayıs dönemi politikalarının ve Türkiye'nin siyasi kültürünün modern zaman perspektifiyle nasıl etkileşim içinde şekillendiğine dair de ipuçları sağlamış olduğunu umuyorum.

KAYNAKÇA

Gazeteler:

Son Havadis (1964)
Cumhuriyet (1960, 1982, 1990)
Varlık (1960)
Akis (1960)

Kitap, makale ve tezler:

Acarel, Salih. *Yassıada'dan Cudi'ye: Yakın Tarihimize Samimi Bir Derkenar*. İstanbul: İğüs Yayınları, 2007.

Agamben, Giorgio. *Çocukluk ve Tarih: Deneyimin Yıkımı Üzerine Bir Deneme*. Çev. Betül Parlak. İstanbul: Alfa, 2019.

Aksoy, Nazan. *Kurgulanmış Benlikler: Otobiyografi, Kadın, Cumhuriyet*. İstanbul: İletişim, 2009.

Alkan, Erdoğan, Ergun Barlas vd. *Milli İnkılap Nasıl Oldu*. Ankara: Balkanoğlu Matbaacılık, 1960.

Alkan, Mehmet Ö. "27 Mayıs, Resmî Tarih ve Resmî İdeoloji". *Birikim* 326-327 (2016): 208-216.

Aydemir, Talât. *Ve Talât Aydemir Konuşuyor*. İstanbul: May Yayınları, 1966.

_____. *Hatıratım*. İstanbul: YKY, 2010.

Aytekin, M. Emin. *İhtilal Çıkmazı*. İstanbul: Dünya Matbaası, 1967.

Baczko, Bronislaw. "Le calendrier républicain: Décréter l'éternité," *Les lieux de mémoire* I. Yay. Haz. Pierre Nora, 67-106. Paris: Quatro-Gallimard, 1997.

Batur, Muhsin. *Anılar ve Görüşler*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1985.

Benjamin, Walter. *Son Bakışta Aşk*, Yay. Haz. Nurdan Gürbilek. İstanbul: Metis Yayınları, 1991.

Beşikçi, Mehmet. *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası*. İstanbul: İletişim, 2019.

Birand, Mehmet Ali, Can Dündar ve Bülent Çaplı. *12 Mart: İhtilalin Pençesinde Demokrasi*. Ankara: İmge Kitabevi, 1994.

Clark, Christopher. *Time and Power*. Princeton: Princeton University Press, 2019.

Çakmak, Diren. "Türkiye'de Asker-Hükümet İlişkisi: Albay Talât Aydemir Örneği". *Gazi Akademik Bakış* 1 (2008): 35-68.

Çelikoğlu, Adnan. *Bir Darbeci Subayın Anıları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.

Demir, Yeşim. *Albay Talât Aydemir'in Darbe Girişimleri*. Ankara: Andaç Yayınları, 2017.

Elevli, Avni. *Hürriyet İçin: 27 Mayıs 1960 Devrimi*. Ankara: Yeni Desen Matbaası, 1960.

Er, Ahmet. *Hatırlarım*. İstanbul: Alternatif, 2003.

Erkanlı, Orhan. *Anılar, Sorunlar, Sorumlular*. İstanbul: Baha Matbaası, 1972.

Esin, Numan. *Devrim ve Demokrasi: Bir 27 Mayısçının Anıları*. İstanbul: Doğan Kitap, 2005.

Fabian, Johannes. *Zaman ve Öteki: Antropoloji Nesnesini Nasıl Kurar*. Çev. Selçuk Budak. İstanbul: Bilim ve Sanat, 1999.

Güler, Ayten. "Albay Talât Aydemir'in Darbe Girişimleri". Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, 2002.

Halbwachs, Maurice. *La Mémoire Collective*. Paris: Presses universitaires de France, 1968.

Hartog, François. *Régimes d'historicité: Présentisme et expériences du temps*. Paris: Éditions du Seuil, 2003.

İnal, Ali Ekrem ve Rakım Çalapala. *İlkokul 5. Sınıf Tarih Kitabına Ek: 27 Mayıs İnkılabı*. Ankara: Atlas Yayınevi, 1960.

Innerarity, Daniel. *The Future and its Enemies: In Defense of Political Hope*. California: Stanford University Press, 2012.

İsen, Can Kaya. *Geliyorum Diyen İhtilal: 22 Şubat-21 Mayıs*. İstanbul: Tan Gazetesi ve Matbaası, 1964.

Kaplan, Mustafa. *Milli Birlik Komitesi Üyesi, 14'lerden Kurmay Yarbay Mustafa Kaplan'ın Devrim Anıları*. Yay. Haz. Vecdi Çiracıoğlu. İstanbul: Scala Yayıncılık, 2019.

Karal, Enver Ziya. *27 Mayıs İnkılabının Sebepleri ve Oluşu*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Basımevi, 1960.

- Karaman, Suphi. *14'lerden Suphi Karaman'a İhtilal Mektupları*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006.
- Karavelioğlu, Kâmil. *Bir Devrim İki Darbe: 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül*. İstanbul: Güner Yayınları, 2007.
- Kırmızı, Abdülhamit. "Oto/biyografik Vebal: Tutarlılık ve Kronoloji Sorunları," *Otur Baştan Yaz Beni: Oto/Biyografiye Taze Bakışlar*. Yay. Haz. Abdülhamit Kırmızı, 11-28. İstanbul: Küre Yayınları, 2013.
- Klemperer, Victor. *LTI: Nasyonal Sosyalizmin Dili*. Çev. Tanıl Bora. İstanbul: İletişim, 2013.
- Koçaş, Sadi. *Atatürk'ten 12 Mart'a Anılar*. 4 cilt. İstanbul: Doğu Matbaası, 1977.
- Koselleck, Reinhart. *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts*. Çev. T. Samuel Presner vd. California: Stanford University Press, 2002.
- _____. *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. Çev. K. Tribe. New York: Columbia University Press, 2004.
- Küçük, Sami. *Rumeli'den 27 Mayıs'a İhtilalin Kaderini Belirleyen Köşk Harekâtı*. İstanbul: Mikado Yayınları, 2008.
- Le Goff, Jacques. "Au Moyen Âge: temps de l'Église et temps du marchand". *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 15-3 (1960): 417-433.
- _____. *Ortaçağ Batı Uygarlığı*. Çev. H. Güven ve U. Güven. İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 1999.
- Madanoğlu Cemal. *Korgeneral Madanoğlu'nun Anıları*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2019.
- Neyzi, Leyla. "Giriş". *Nasıl Hatırlıyoruz: Türkiye'de Bellek Çalışmaları*. Yay. Haz. Leyla Neyzi, 1-11. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Oktay, Cevat. *Cemal Madanoğlu İnkılabı Anlatıyor*. Ankara: Ülkü Matbaası, 1962.
- Okullarda 27 Mayıs. Ankara: DSİ Matbaası, 1961.
- Özdağ, Ümit. *Menderes Döneminde Ordu Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali*. İstanbul: Boyut Kitapları, 2004.
- Özen, Fatih. "Hatıralar Işığında Talât Aydemir'in Darbe Girişimleri". *Uluslararası Darbe Sempozyumu Bildiri Kitabı I*. Yay. Haz. Mustafa Aslan vd., 449-464. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Pike, Burton. "Time in Autobiography". *Comparative Literature* 28-4, (1976): 338-339.
- Portelli, Alessandro. "The Death of Luigi Trastulli: Memory and the Event", *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories: Form and Meaning in Oral History*, 1-26. New York: State University of New York Press, 1991.
- Sarıgül, Nimet. "27 Mayıs ve Talât Aydemir'in darbe girişimleri (22 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963)". Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2001.
- Seyhan, Dündar. *Gölgedeki Adam*. İstanbul: Nurettin Uycan Matbaası, 1966.
- Soyuer, Halil. "27 Mayıs Sabahı." Yay. Haz. Yalçın Günel, Seçkin Devrim 1960: Milli İnkılabın İlim ve Sanat Yönünden İzahı, 146. Devrimleri Koruma ve Yayma Derneği Yayını n.1. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1960.
- Şahin, Hakan. *Türkiye'de Asker, Toplum ve Siyaset: Askerlerin Yaşam Anlatıları Üzerinden Bir Okuma*. İstanbul: Beyoğlu Kitabevi, 2021.
- Tansel, Selahattin. *27 Mayıs İnkılabını Hazırlayan Sebepler*. İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1960.
- Terzioğlu, Derin. "Tarihi İnsanlı Yazmak: Bir Tarih Anlatı Türü Olarak Biyografi ve Osmanlı Tarihçiliği". *Cogito* 29 (2001): 284-296.
- Thomson, Alistair. "Anzac Memories: Putting Popular Memory Theory into Practice in Australia". *Oral History* 18-1 (1990): 25-31.
- _____. "Anzac Memories Revisited: Trauma, Memory and Oral History". *The Oral History Review* 42-1 (2015): 1-29.
- Toker, Metin. *İsmet Paşayla 10 yıl: 1960-1961*. İstanbul: Burçak Yayınları, 1969.
- Traverzo, Enzo. *Solun Melankolisi: Marksizm, Tarih ve Bellek*. Çev. E. Ersavcı. İstanbul: İletişim, 2018.
- Tunçkanat, Haydar. *27 Mayıs 1960 Devrimi (Diktadan Demokrasiye)*. İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1996.
- Turhan, Talât. *27 Mayıs 1960'tan 28 Şubat 1997'ye... Devrimci Bir Kurmay Subayın Etkinlikleri*. İstanbul: Sorun Yayınları, 2001.
- Türesay, Özgür. "Tarih yazımı ve 'Biyografinin Dönüşü'". *Halil İncalcık Armağanı-I. Tarih Araştırmaları*, 329-349. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2009.
- Türkeş, Alparslan, Rifat Baykal ve Muzaffer Özdağ. *Bazı Gerçekler (Savunmalar)*. İstanbul: Anıl Yayınları, 1964.
- _____. *27 Mayıs, 13 Kasım 21 Mayıs ve Gerçekler*. İstanbul: Dokuz Işık Yayınevi, 1977.
- Ulay, Sıtkı. *Harbiye Silah Başına*. İstanbul: Kitapçılık Limited Şirketi, 1968.
- _____. *Giderayak*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1996.
- Wallis, George W. "Chronopolitics: The Impact of Time Perspectives on the Dynamics of Change". *Social Forces* 49-1 (1970): 102-108.
- Yalta, Bahtiyar. *Bir Darbeci Subayın Hatıraları: 27 Mayıs 1960-22 Şubat 1962-21 Mayıs 1963*. İstanbul: Kronik Kitap, 2020.
- Yassıda Broşürü. İstanbul: Milli Birlik Komitesi, 1960.
- Yıldız, Ahmet. *İhtilalin İçinden: Anılar, Değerlendirmeler*. İstanbul: Alan, 2001.

Karadeniz'in Kesişen Kültürleri: İvan Konstantinoviç Ayvazovski ve Osmanlı Dünyası

FATMA COŞKUNER

Medipol Üniversitesi, Güzel Sanatlar, Mimarlık ve
Tasarım Fakültesi
fcoskuner@ku.edu.tr

ORCID: 0000-0002-2632-1182
Makale Gönderim Tarihi: 11 Kasım 2022
Makale Kabul Tarihi: 13 Aralık 2022

Özet

İvan Konstantinoviç Ayvazovski (1817–1900) milliyetçi tarih yazımının köşeli çerçeveleri içerisinde incelenmiş ve bu anlayışın dışına çıkmayan yüzeysel araştırmalara konu olduğu ölçüde sanat tarihi yazımı içerisinde yer almıştır. Bir taraftan Rus donanmasının baş ressamı, diğer taraftan prestijli St. Petersburg Güzel Sanatlar Akademisi mezunu ve sonrasında aynı kurumda profesör olmayı başarak kazanmış olduğu görünürlük, bu itibarlı konumunun verdiği ayrıcalık ile, onu resmi tarih anlatısının içine hapsedmiştir. Oysa, İvan Konstantinoviç Ayvazovski'yi görsel sanatlar ile kimlik ve mekân algısının tahayyülü ve inşası arasındaki organik bağ, kültürlerarası bir iletişim ağı içinde incelemek, sanatçıyı çok katmanlı bir düşünsel zenginlikle ele almayı mümkün kılar. On dokuzuncu yüzyılın sanat ortamı bağlamında Ayvazovski'nin sanatının nasıl kullanıldığının aydınlatılması, aynı zamanda, on dokuzuncu yüzyıl sanat dünyasının daha net bir biçimde anlaşılmasını ve o yüzyılın politik ortamının temelini oluşturan belirli ulusal kimliklerin nasıl ortaya çıktığının kavranmasını da kolaylaştıracaktır. Rus ve Osmanlı bağlamlarında Ayvazovski'nin çalışmalarını kesişen kimliklerinin (Rus, Rus-Ermeni ve Ermeni) etkisi altında incelemek, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve Avrupa arasında on dokuzuncu yüzyıla ait bir görsel kültür ve kültür diplomasisi anlayışını yaratmaktadır. Ayvazovski böylece sadece Rus, Ermeni ve Osmanlı/Türk sanat tarihinin en önemli figürlerinden biri değil, aynı zamanda bu ulusal geleneklerin kesiştiği bir anın somut bir göstergesi konumuna da gelmiştir. Bu çalışma, aynı zamanda, çok uluslu bir karaktere sahip ressam ve vatandaş olarak Ayvazovski'ye odaklanarak ulusal sınırların ötesinde daha geniş bir coğrafya olarak tanımlayabileceğimiz "Karadeniz" bağlamıyla kesişecek ve birleşecektir.

Anahtar Kelimeler: İvan K. Ayvazovski, Karadeniz, on dokuzuncu yüzyıl sanat tarihi, Rus resmi, Osmanlı resim sanatı, manzara resmi, deniz tasvirleri

Abstract

The Intersected Cultures of the Black Sea: Ivan Konstantinovich Aivazovsky and the Ottoman World
Art historical scholarship of Ivan Konstantinovich Aivazovsky has become so entrenched in nationalist historiography that it is difficult to find a work that moves beyond debates surrounding cultural ownership. The visibility Aivazovsky acquired as the chief painter of the Russian navy, on the one hand, and as a graduate of the prestigious Academy of Fine Arts, on the other, and later as a professor at the same institution, have tended to trap him within the official historical narrative and leave little room for alternate narratives.

However, examining Ivan Konstantinovich Aivazovsky within a cross-cultural network of meaning makes possible to introduce a multi-layered intellectual richness in dealing with the artist. Clarifying how Aivazovsky's art was used in the context of the nineteenth-century artistic milieu also facilitates a clearer understanding of the nineteenth-century art world and how certain national identities emerged that underpinned that century's political landscape.

Examining Aivazovsky's work in Russian and Ottoman contexts under the influence of his intersecting identities (Russian, Russian-Armenian, and Armenian) facilitates a more nuanced understanding of nineteenth-century visual culture and cultural diplomacy involving Russia, the Ottoman Empire, and Europe. By showing Aivazovsky as a 'romantic seascape painter who evades classification, operating' 'in between' and 'across' identities/cultures/boundaries rather than as deeply imbedded in 'the nation' (or empire), this study revises our understanding of his influence. This article focuses on the artist's function in respect to the histories, cultures, and politics of the peoples around the Black Sea, recalling an older, more deeply rooted, artistic, intellectual, and cultural mapping of this region.

Keywords: Ivan K. Ayvazovski, the Black Sea, nineteenth-century art history and historiography, Russian painting, Ottoman painting, landscape, seascape

Giriş

Az sayıda ressam, deniz manzaralarının tasvirinde Rus-Ermeni (aslen Kırımlo¹) sanatçı İvan Konstantinoviç Ayvazovski kadar başarılı, ikna edici ve kalıcı olmayı başarmıştır. Çizimlerinde gösterdiği üstün yeteneği, onu doğduğu topraklarda yaşanan olanaksızlıkların üstesinden gelerek Avrupa kültür sahnesinin merkezine taşımıştır. On dokuzuncu yüzyılın neredeyse tamamını kapsayan yaşamı boyunca hamileri arasında dört Rus çarı, iki Osmanlı sultanı² ve Papayı saymak mümkündür. Bununla birlikte, doğumunun iki yüzüncü yıl dönümü münasebetiyle tüm dünyada çeşitli seviyelerde konferans, toplantı veya sergi gibi aktiviteler düzenlenmesine rağmen yaratıcı yaşamının büyük bir kısmı hala tam olarak gün yüzüne çıkarılmamıştır. Bugün bile, adı Rusya, Ermenistan ve Türkiye arasındaki dostluk ve kültürel karşılaşma kavramlarını çağrışırsa da Rus ve Osmanlı algılarını ya da bu algıların politik olarak kesiştiği noktaları araştıran hiçbir detaylı çalışma bulunmamaktadır.³ Aktif sanat hayatında Rusya İmparatorluğu'nun son dört çarının⁴ himayesinde sanat faaliyetlerini sürdüren, Rus donanmasının baş ressamlığına⁵ getirilen Ayvazovski Sultan Abdülmecid (1839-1861), Sultan Abdülaziz (1867-1876) ve Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) dönemlerinde de birçok kez İstanbul'u ziyaret etmiş; Osmanlı sarayının ve toplumunun sosyal ve kültürel hayatında oldukça önemli izler bırakmıştır. Ayvazovski'nin geç dönem Osmanlı sanat tarihine damga vuran "yabancı ressamlar" konusunda⁶ en belirgin ve muhtemelen

1 Ayvazovski Osmanlılar zamanında ismi Kefe olan, daha sonra Rusların hakimiyetine girmesiyle Theodosia ya da Feodosia olarak anılan ve Karadeniz'in kıyısında bulunan şehirde doğmuş ve hayatının büyük bir kısmını oradaki evinde geçirmiştir. Mezarı da yine aynı şehirdedir. Bugün Ayvazovski Sanat Galerisi adıyla bilinen evinde sanatçının çok sayıda resmi ve kişisel eşyası sergilenmektedir. Gianni Caffiero ve İvan Samarine, *Light, Water and Sky: The Paintings of Aivazovsky* (London: Alexandria Press, 2012), 17.

2 Ayvazovski'nin İstanbul'a ilk seyahatinden (1845) itibaren gerçekleştirmiş olduğu ziyaretler süresinde Osmanlı İmparatorluğu'nda dört sultan görev yapmıştır: Sultan Abdülmecid (1839-1861), Sultan Abdülaziz (1861-1876), V. Murad (1876) ve II. Abdülhamid (1876-1909). Ancak Ayvazovski'nin hamileri arasında ise iki sultanın, Sultan Abdülaziz'in ve Sultan II. Abdülhamid'in ismini saymak daha doğru olacaktır.

3 Sanatçı üzerine ağırlıklı olarak kısa bir biyografisini de içeren sergi katalogları hazırlanmıştır. Bunun yanı sıra özellikle Ermenistan ve Rusya yazın dünyasından çıkan monografi örneklerine rastlamak mümkündür. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Minas Sargsyan, G. Artunian vd. *Ayvazovskiy: Dokument i Materiali* (Erivan: Aistan, 1967); Minas Sargsyan, *Jizn' Velikogo Marinista: İvan Konstantinoviç Ayvazovskiy* (Feodosia ve Moskova: Koktebel, 2010); Caffiero ve Samarine, *Light, Water and Sky*; Shahan Khachatryan, *Aivazovsky: Well-Known and Unknown* (Samara: Agni, 2000); Nikolay Barsamov, *Ayvazovskiy* (Moskova, 1962); Shahan Khachatryan, *Ayvazovskiy: Jivopis'* (Moskova, 1989); Nikolay Kuzmin, *Plennik Morya: Vstreç'i s Ayvazovskim* (Moskova, 2017); Nikolay Novouspenskiy, *Velikiye Mastera Jivopisi: İvan Ayvazovskiy* (St. Petersburg: Avrora, 2010).

4 Ayvazovski aktif sanat hayatı boyunca Çar I. Nikolay (1825-1855), Çar II. Aleksandr (1855-1881), Çar III. Aleksandr (1881-1894) ve Çar II. Nikolay'a (1894-1917) hizmet etmiştir. Ancak ilk iki çar döneminde daha aktif ve talep edilen biri ressam olduğunu söylemek daha gerçekçi olacaktır. Rus resim sanatında dönemin siyaseti doğrultusunda yaşanan değişimler göz önüne alındığında Ayvazovski kendine özgü sanat anlayışıyla farklı bir yerde durmayı tercih etmiştir.

5 1844 yılında Rus donanması başressamlığı unvanı ile ödüllendirilen Ayvazovski aynı zamanda Rus Donanma Bakanlığı resmi üniformasını da taşımaya hak kazanmıştır. Bilgi için bkz. Rus Devlet Donanma Arşivleri [РГА ВМФ-Российский государственный архив военно-морского флота], no. 3712, 16 Eylül 1844.

6 On dokuzuncu yüzyıl İstanbul sanat ortamı ve özellikle "Oryantalist" yabancı ressamlar için, bkz. Semra Germaner ve Zeynep İnankur, *Constantinople and the Orientalists* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2002); son dönemlerde yazılmış eserlerden yabancı ressamları kültürel karşılaşmalar bağlamında ele alan çalışmalardan biri için, bkz. Mary Roberts, *Istanbul Exchanges: Ottomans, Orientalists, and Nineteenth Century Visual Culture* (California: University of California Press, 2015).

de hakkında en çok bilgi sahibi olunan simalardan birisi olması, hayatının ve kariyerinin bazı dönemleri konusunda hala eksik ve kısmen de yanlış bilgiye sahip olduğumuz gerçeğinin üstünü örtmeye yetmemektedir. Son dönemlerde yapılan bazı çalışmalar bu açılıma katkı sağlasa da⁷ sanatçı üzerine (özellikle Türkiye’de) yapılan çalışmalar klasik biyografi tarzının ötesine geçmemektedir.⁸ Kendi içerisinde “çelişki” gibi gözükten bu durumu izah etmek bazı açılardan mümkündür ve Türk [sanat] tarihinin yazımındaki zaaflar öne çıkmaktadır. Bu kısır döngüdeki kırılmayı ancak daha gerçekçi ve geniş bir bakış açısıyla ve milliyetçi tarih yazımından sıyrılarak gerçekleştirmek mümkündür.

Ayvazovski 1845’ten itibaren yarım yüzyıl boyunca İstanbul’u sık sık ziyaret etmiş, bazı ziyaretlerinde Rus İmparatorluğu’nu resmi görevle temsil etmiş⁹ ve bazılarında özel ziyaretlerde bulunmuş, sarayın dikkatini çekmeyi başararak, sultanların takdirini kazanmış, nişan ve madalyalarla ödüllendirilmiştir. Özellikle Sultan Abdülaziz döneminde daha aktif bir şekilde Osmanlı sanat hayatının içerisinde olduğu ve bizzat Sultan’ın da dahil olduğu¹⁰ sipariş projelerinin görüldüğünü söyleyebiliriz. Rus arşivleri ve kaynakları ile kıyaslandığında (Devlet arşivleri, Donanma Arşivi, Güzel Sanatlar Arşivi,

7 2021 yılında tamamladığım doktora tezimde Ayvazovski üzerine bugüne kadar yapılmış klasik biyografi örneklerinin dışına çıkarak daha kapsamlı ve sanatçıya farklı perspektiflerden bakmayı amaçlayan bir çalışma ortaya koymaya çalıştım. Bugüne kadar ortaya çıkmayan bazı bilgi ve belgelerden yeni bir zemin oluşturma gayretiyle sanatçıyı, günümüzde hâlâ tekrarlanan basma kalıp ve milliyetçi bir söylem ağının içinden çıkarıp yeni bir yöntem ve kuram açısından değerlendirdim: Fatma Coşkun, “On the Threshold of the Black Sea: Intersecting Discourses of Empire and Identity in the Paintings of İvan Konstantinovich Aivazovsky” (Doktora Tezi, Koç Üniversitesi, 2021). Ayvazovski’nin özellikle Türkiye’de pek çalışılmamış Ermeni kimliği ve Ermenilerle ilişkileri üzerine son dönemde yazılmış makalelerden biri için bkz. Vazken Khatchig Davidian, “Image of an Atrocity: İvan (Hovannes) Aivazovsky’s Massacre of Armenians in Trebizond 1895”, *Études arméniennes contemporaines* 11 (2018): 40-73. Doğumunun 200. yılı münasebetiyle Moskova Tretyakov Galerisi hem bir sergi düzenlemiş hem de Galeri bünyesinde çıkan derginin iki sayısını Ayvazovski özel sayısı olarak yayınlamıştır. Bu iki sayıda da sanatçı hakkında daha önce yayınlanmamış bilgi ve belgeler okuyucu ile paylaşılmış ve genel anlatıma katkı sağlayacak birçok yeni fikir ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla elde edilen bazı bilgiler öncekileriyle birlikte değerlendirilip bir bağlama oturtulduğunda literatüre önemli katkılar sağlamaktadır. *The Tretyakov Gallery Magazine* no. 4-53 (2016) ve *Tretyakov Gallery Magazine* no. 1-54 (2017).

8 Türkiye’de yapılan çalışmalar arasında Pars Tuğlacı tarafından 1983 yılında yayımlanan *Ayvazovski Türkiye’de* adlı eser içeriğindeki belge ve bilgi zenginliği açısından ayrı bir yerde değerlendirilmelidir. İçeriğinde bulunan önemli ansiklopedik bilgilerden ötürü konu ile ilgili temel bir başvuru kaynağı olma özelliğini hâlâ korumaktadır. Pars Tuğlacı, *Ayvazovski Türkiye’de* (İstanbul: İnkılâp ve Aka, 1983).

9 İstanbul’a ilk defa 1845 yılında Rus Coğrafya Cemiyeti’nin kurucusu Amiral F. Litke kumandasındaki bir gemiyle Grandük Konstantin Nikolayeviç’e eşlik ettiği seyahatte gelen Ayvazovski Sultan Abdülmecid tarafından sarayda kabul edilmiştir. Tuğlacı, *Ayvazovski Türkiye’de*, 53. Sonra sırasıyla 1857, 1858, 1874, 1880, 1886, 1888 ve 1890 yıllarında İstanbul’u ziyaret etmiştir. Tuğlacı, *Ayvazovski Türkiye’de*, 54-55. Fatma Ürekli makalesinde sanatçının bütün ziyaretlerinden bahsetmektedir: Fatma Ürekli, “Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı Sarayında Nişanlarla Takdir ve Taltif Edilen Ressam Ayvazovski’nin Bilinmeyenleri”, *Milli Saraylar* 17 (2019): 7-31.

10 Sultan Abdülaziz’in saray ressamlığının kalıcı bir makam olarak başlaması ve gelişmesinde oynadığı rol küçümsenmeyecek derecede önemlidir. Polonyalı ressam Stanislaw Chlebowski (1835-1884) ile sürdürdüğü iş birliği sonucunda üretilen Osmanlı savaş resimleri bugün Dolmabahçe Sarayı Müzesi’nde sergilenmektedir. Sultan’ın bu siparişlerde ressama kırmızı mürekkep ile çizdiği bazı eskiz çalışmaları vardır. Bu çalışmaların tümü Krakow Milli Müzesi’nde bir albüm içerisinde sergilenmektedir. Sultan’ın Eskiz Albümü, kâğıt üzerine kırmızı mürekkep, Krakow Milli Müzesi, envanter no. III-r.a.6.688 ve 6.689 ve envanter no. III-r.a.10.296-10.366. Mary Roberts *Istanbul Exchanges* adlı kitabında eskiz defterindeki çizimlerle tablolar arasında bağlantı kurmuş ve resimleri incelemiştir. Roberts, *Istanbul Exchanges*. Konu ile ilgili ayrıca bkz. Agata Wójcik, “Stanislaw Chlebowski, Sultan Abdülaziz’in Sarayında”, *Milli Saraylar* 17 (2019): 33-51.

aynı zamanda Milli Kütüphane kaynakları) Osmanlı kaynak ve arşivlerinde bulunan belgeler niceliksel ve niteliksel olarak da az kalmaktadır. Avrupa'da sanat ve düşün hayatına katılmış olan kişilerin kendi yayınladıkları yazılarla birlikte tuttıkları günlükler, mektuplar, meslektaşları, arkadaşları ve aile bireyleri ile yapmış oldukları yazışmalar o sanatçılar hakkında çok daha derin bir analiz yapılmasına olanak sağlamaktadır. Ne yazık ki Osmanlı sanat tarihçiliğinin bu malzeme yoksunluğundan dolayı işinin çok da kolay olmadığını söylemek gerçekçi olacaktır. Tabii bu durum Osmanlı devlet arşivlerinin muhteviyatıyla da ilgilidir. Devlet arşivleri beklendiği üzere devletin konuyla ilgili yorumunu ve bakış açısını yansıtırken daha mikro düzeyde ve gündelik hayata dair duygu ve düşüncelerin arşiv belgeleri arasından çıkması, araştırmacıların sıklıkla karşılaştığı bir durum değildir.¹¹

Tam bu noktada belgelerin yetersizliği veya içeriği tartışmasına farklı bir bakış açısıyla dahil olmak istiyorum. Bugüne kadar daha ziyade Ebüzziya Tevfik Bey'in bir Osmanlı aydını olarak kimliğini ortaya çıkarmak için, bu süreçte saray (ve bilhassa Sultan II. Abdülhamid) ile olan ilişkilerine odaklanılarak incelenen *Mecmua-ı Ebüzziya*'da¹² yayınlanan, ve cülusundan sonra Sultan Abdülhamid ile yaptığı ilk mülakatını aktardığı *Zamanımız Tarihine Hâdim Hatırat*,¹³ içeriğindeki zenginlikle Ayvazovski'ye farklı bir bakış açısı ile bakmamızı da sağlamaktadır.¹⁴ Söz konusu anılarında Ebüzziya Tevfik, Sultan Abdülhamid'i tahta çıktıktan sonra görmeye gitmediğini ifade ederek, sultanın cülusundan kısa bir süre sonra Esvabcı Başlığı'na getirilen İsmet Bey'i ziyaret ettiğini şu şekilde aktarmıştır:

"[...] Bu tarihten iki buçuk ay sonra cülus vaki oldu. Ben yine gitmedim. Dolmabahçe Sarayı'nın koltuk kapı da denilen tevabi-i Saraya mahsus medhalinden girdim.

11 Edhem Eldem, Osman Hamdi Bey üzerine yazdığı makalesinde bu konuyu gündemine taşımıştır. Edhem Eldem, "Osman Hamdi Bey'in 'Karanlık' Yılları: 1871-1881", *Milli Saraylar* 17 (2019): 55.

12 Konu ile ilgili daha önce yayınlanmış eserlerden örnekler için, bkz. Özgür Türesay, "Osmanlı Kimliğinin Peşinde: Ebüzziya Tevfik Bey", *Müteferrika* 21 (2002): 3-25; Özgür Türesay, "Ebüzziya Tevfik ve Mecmua-ı Ebüzziya (1880-1912)", *Müteferrika* 18 (2000): 87-140; Ayşe Fazlıoğlu, "Ebüzziya Tevfik ve Sultan Abdülhamid'e Sunduğu Hahlar", *Milli Saraylar* 3 (2006): 57-76.

13 Bu çalışmada kullanılan metnin tamamı için bkz. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/17964>. Metne ilgimi çeken ve detaylı bir şekilde bakmama olanak sağlayan sevgili Deniz Türker'e teşekkürlerimi sunarım. Metnin orijinal künyesi için, bkz. Ebüzziya Tevfik, "Zamanımız tarihine hadim-i hatırat. Cülusundan sonra Abdülhamid Han ile ilk mülakatım bu idi. Zamanımız tarihine ait hatırat. Heyvetü'l-hayvân bahçesi", *Mecmua-ı Ebüzziya* 138 (1912): 290-294; 139 (1912): 321- 329.

14 Taha Toros arşivinde bulunan ve kendisinin "Ünlü Deniz Ressamı Ayvazovski'nin Türkiye Hatıraları" isimli makalesinde Toros Ayvazovski'nin Sultan Abdülaziz ile ilgili şu anısını Ebüzziya Tevfik'e anlattığı ve onun da *Mecmua-ı Ebüzziya*'da yayınladığını nakleder: "[...] Ayvazovski, Sultan Abdülaziz'in sanat tutkusunu bir Türk muharririne, Ebüzziya Tevfik Bey'e, özetle şöyle anlatmıştır: 'Ben Sultan Abdülaziz'den resimlerim karşılığında aldığım ihsanı, hiçbir hükümdardan almadım. Fakat padişahın bende cihan hazineleri ile değişemeyeceğim bir yadigarı vardır ki, yegâne iftiharımdır. Kırmızı kalemle dört beş çizgiden ibarettir. Ben ressamım. Pek çok resim müsveddesi gördüm. Fakat Dünya'da bir sandalın böyle halini dört çizgi ile gösteren hiçbir ressam tasavvur edemem' [...]" Yazının tamamı için, bkz. <https://core.ac.uk/download/pdf/84782785.pdf>. P. P. Karatayın, *Russkaya Starina* adlı dergide çıkan yazısında Abdülaziz'in Sultan Abdülaziz hakkındaki görüşlerine yer verir. Özellikle şu satırlar Taha Toros'un Ayvazovski'nin Sultan'ın resim konusundaki yeteneği hakkındaki yorumlarını yazdıklarını da pekiştirir niteliktedir: "[...] İnkâr edilemez bir yeteneğe sahip olan Sultan Abdülaziz, Kuran'ın hükümlerine göre yasak kabul edilen resimleri çizerek eserlerine katkıda bulunmuştur [...]" P. P. Karatayın, "İvan Konstantinoviç Ayvazovskiy i Yego XLII-letnyaya Hudojestvennaya Deyatel'nost' 1838-78", *Russkaya Starina*, 21-23, (St. Peterburg, 1878) ve 31 (St. Petersburg, 1881). Bu metin cilt 23'te sayfa 295'te yer almaktadır.

Bodrum katında, zeminden ve bu suretle seviye-i bahradan aşağı olan rutubetmeab basık tavanlı bir odaya idhal olundum. Orası esvapçılara mahsus imiş¹⁵ [...]”

Devamında odada bulunan kişiler hakkında kendi yorumlarını dile getirir. Sonrasında Saray’dan çıkıp eve doğru ilerlerken İsmail Ağa’nın kendisine seslendiğini ve Sultan ile görüşmek üzere Saray’a geri çağrıldığını ayrıntılı bir dille aktarır:

“[...] Koltuk kapıdan çıkarak Camlı Köşk’ün altından sağa sapıp aheste-i revane Beşiktaş’a ikametgahıma doğru gidiyordum. [...] arkadan birinin [Beyefendi! Beyefendi!] diye seslenmesi üzerine döndüm. Ve beni çağırdığını anladığımdan tevakkuf ettim [...] - “Siz kapıdan geçerken ben pencereden gördüm Efendimize söyledim. [aman adam gönder de çevirsinler] buyurdular.” [...] Camlı Köşk’ün kapısına geldik. Hayreddin girdi. Yerle bir temenna etti [...]

İvan Aivazovsky ve ismi bilinmeyen bir kişi, 1874, Abdullah Frères Stüdyosu, İstanbul, Tretyakov Galerisi Arşivi, El Yazmaları Departmanı, Moskova, no. 84.

Tam bu sırada Sultan Abdülhamid, Fransız mimar Percheron’un¹⁶ oğullarından birine Ayvazovski’nin tablolarını astırmaktadır. Ebüzziya Tevfik Sultan ile aralarında geçen diyaloga devam ederek Abdülhamid’in amcası Sultan Abdülaziz’in yaptırdığını söylediği tabloların nereye asılacağına karar verdiği anı okuyucusuna şu sözlerle aktarır:

“[...] [Percheron’un] oğullarından birine [Ayvazovski’nin] tablolarını astırıyordu. Bana: - “Bunlar Ayvazovski’dir; umum-ı merhum [Sultan Abdülaziz] yaptırmışlar idi. Şunu bizzat çizdiği bir resim üzerine yaptırmışlar. Sarkis Bey¹⁷ bunun emsali yoktur; di-

¹⁵ Burada esvapçıbaşının odasından bahsetmektedir. Dolmabahçe Sarayı’na ait mekân ve teşkilat düzeninin ayrıntılı bilgisi için, bkz. Cengiz Göncü, *Dolmabahçe Sarayı: İnşa Süreci, Mekân ve Teşkilatı* (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2019), 94.

¹⁶ Mösyö Percheron, Sultan Abdülaziz’in Fransa seyahati sırasında beraberindeki heyette de bulunmuş Fransız “saraylar dekoratörü” olarak bilinmektedir. 1865 yıllarında İstanbul’da olan Percheron’un Çağlayan Kasrı’nın iç süslemesi ve döşenişinden sorumlu olduğu yazmaktadır. Bu konuda bilgi için, bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/caglayan-kasri>; Paolo Girardelli ve Ezio Godoli, yay. haz. *Italian Architects and Builders in the Ottoman Empire and Modern Turkey: Design across Borders* (Newcastle: Cambridge Scholars Yayınları, 2007).

¹⁷ Sarkis Balyan (1835-1899) Osmanlı döneminde yaşamış ünlü Ermeni Balyan mimarlar ailesinden bir mimardır. Kendisi de mimar olan Garabet Amira Balyan’ın oğludur. Ayvazovski’nin Sultan Abdülaziz’e takdimi sırasında bizzat bulunmuştur ve sanatçı İstanbul’da kaldığı sürede her zaman Sarkis Balyan ile ilişkilerini samimi bir şekilde sürdürmüştür. Balyanlar için ansiklopedik bilgi için bkz. Pars Tuğlacı, *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi* (İstanbul: İnkılâp ve Aka, 1981); son dönemlerde yazılmış daha eleştirel kaynaklar için, bkz. Alyson Wharton, *The Architects of Ottoman Constantinople: The Balyan Family and the History of Ottoman Architecture* (London: I.B. Tauris, 2015); Büke Uras, *Balyanlar: Osmanlı Mimarlığı ve Balyan Arşivi* (İstanbul: Korpus, 2020).

yor. Hakikaten şu [Sis] adeta el ile tutulacak gibi his olunuyor. Ne mahir ressam. Tanır mısınız?"

– Evet efendimiz. Tanırım. Fotoğrafçı Abdullah Biraderler¹⁸ tanıtmıştı, kulunuza da imzasıyla ism-i çâkerâneme olarak ufak bir tablo yadigâr etmişti" cevabını verdim."

– "Nasıl bir adamdır? Genç mi ihtiyar mı?"

– "Kulunuz beş sene evvel görmüştüm. O tarihte kırk beş yaşlarında bir adam idi. Gayet sevimli bir simayla maliktir. Bıyıkları, çenesi traşlıdır. Aslını bilmeyen bir İngiliz yahut Amerikalı¹⁹ zanneder. Kafkasiye Türkçesi söyler" dedim.

– "Tabloların yerleri iyi mi? Ben iyi bulmuyorum. İyi değilse değiştirtelim" dedi. Filhakika üçü, sabahı ters taraftan alıverdi, bu sebeple tabloların letafeti tezahür etmiyordu.

– "Ferman buyurulursa şu üçünün yerlerini değiştirsin. Şu tarafa konarsa daha güzel seçilir, önce kendisi eline alsın da dursun. İyi görünüyorsa oraya talik edilsin" dedim. Percheron kaldırdı. Dedğim gibi tuttu. Zât-ı şahane de bu tensibimden mahzûziyet beyan etti. Tablolar bu suretle yerli yerine konulduktan sonra Hayreddin'e:

– "Tevfik Bey'i götür de aşağıdaki [Galeri'yi] göster. Nasıl bulurlarsa sonra bana söylersin!" ve bana da: "Sizi sık sık görmekle memnun olurum" dedi. [...] Galerî'ye, cidden şayan-ı temaşa tablolar talik olunmuştu. Ekserisi Sultan Abdülaziz'in emr-i tarifiyle Avrupa'dan celp edilmiş bir iki ressama yaptırılmıştı. Ez cümle [Gérôme'nin] bir Bursa Kaplıcası ve Galiçyalı meşhur bir ressamın İstanbul fethi, Mısır'ın Sürre Alayı, Silistre'de Arap tabiyesi. [Waterloo] pek mahirane yapılmış tablolar idi, bunlardan yalnız bir ikisinin ziyası fena intihap edilmiş olduğundan Hayreddin onları araya iterek çıktık."

Bugün Dolmabahçe Sarayı Resim Müzesi'nde bulunan ve yukarıda bahsi geçen Ayvazovski tablosuna uygun 1874 tarihli iki adet tablo vardır. Birincisi 11/721 envanter numaralı Siste *Yelkenliler* ile 11/679 envanter numaralı *Yelkenliler* adlı tablolarıdır. Ebüzziya Tevfik ile Sultan Abdülhamid arasında geçen bu diyalog siyasetten daha çok özel hayata ve zihniyete dair önemli bilgiler içermektedir. Dolayısıyla bu belgeyi ilginç ve sanat tarihi açısından ayrıcalıklı kılan Saray ve dönemin entelektüel çevresinin gündelik yaşamları, düşünceleri, duyguları ile ilgili ortaya koyduğu panoramadır.

Ayvazovski'nin Osmanlı resim sanatı içerisinde oldukça mühim bir yere sahip olduğu bir gerçektir. Edhem Eldem, Osman Hamdi üzerine yazdığı bir makalesinde Abdullah

18 Abdullah Biraderler, Abdullah Frères Osmanlı İmparatorluğu'nda fotoğrafçılık sanatının kurucuları olarak da tanınan ve her üçü de Ermeni asıllı olan Viçen, Hovsep ve Kevork kardeşlerin piyasada kullandıkları isimdir. Engin Özendes, Abdullah Biraderleri anlattığı kitabında Ayvazovski ile aralarında geçen bazı mektuplaşmalara da yer vermiştir. Engin Özendes, *Abdullah Frères: Osmanlı Sarayının Fotoğrafçıları* (İstanbul: Yapı Kredi ve Kültür Yayınları, 1998), 94-98. Ayvazovski'nin 1857 tarihli Abdullah Biraderler tarafından çekilen bir fotoğrafı Ebüzziya Tevfik'in aktardığı dönemle kesişmektedir. Shahan Khachatryan "Aivazovsky Brothers" adlı makalesinde bu fotoğrafa yer vermiştir. Shahan Khachatryan "Aivazovsky Brothers", *Tretyakov Gallery Magazine* 4/53 (2016), 150. Moskova Tretyakov Galerisi'nin arşivinde bulunan 1874 tarihli bir başka stüdyo fotoğrafı ise [figür 1] *Cabinet Abdullah Frères Portrait Pera de Constantinople* ibaresi ile basılmıştır. İvan Ayvazovski ve ismi bilinmeyen bir kişi, 1874, Abdullah Frères Stüdyosu, İstanbul, Tretyakov Galerisi Arşivi, El Yazmaları Departmanı, Moskova, no. 84.

19 Ebüzziya Tevfik'in "aslını bilmeyen bir İngiliz yahut bir Amerikalı zanneder," sözleri de malzemeyi ilginç kılan bir diğer husustur. Osmanlı'nın gözünde Rus imajı genellikle sert mizaçlı, fiziki yapı itibarıyla iri yarı ve biraz da kaba saba bir tahayyülün resmidir. Yazar Ayvazovski'yi oldukça kibar bir beyefendi olarak zihnine yazmış olacak ki ona Rus olmayı yakıştıramamıştır.

İvan K. Ayvazovski,
Yelkenliler, 1874, tuval
üzerine yağlıboya,
97 x 146 cm, Milli
Saraylar Tablo
Koleksiyonu, İstanbul.

Kâmil'in Abdullah Biraderler'in stüdyosunda sergilenen Osman Hamdi Bey'e ait bir tablo ile ilgili anekdotunu aktarmaktadır. Yazıda benim çalışmam için ilginç ve nakletmeye değer bir kısım da bulunmaktadır. Abdullah Kâmil Osman Hamdi Bey'in Yeşil Türbe'yi konu alan resmine oldukça fazla ilgi göstermiş, stüdyoya resmi görmeye gitmiş ve görüşlerini şu şekilde aktarmıştır:

"[...] Abdullahlardan ol hanede tabii hükmünü alan bir suret-i dostanede istikbal olunarak bir küçük salona sevk olunduk ki dostumuzun [Osman Hamdi'nin

İvan K. Ayvazovski, Siste Yelkenliler, 1874, tuval üzerine yağlıboya, 71 x 92 cm, Milli Saraylar Tablo Koleksiyonu, İstanbul.

tablosu] orada bir meşhur refiki ile beraber mevzu idi. Dostumuzun levhası karşı-sında bulunan levha üzerine 'Ayvazofski' nam-ı meşhurunu okuyunca titredik [...]”²⁰

Abdullah Kâmil'in bu yorumu Ayvazovski'nin Osmanlı sanat çevresinde oldukça itibarlı bir konumda olduğunu teyit eder niteliktedir.

İhtişamın Gerçekçi Tasviri: Karadeniz

Ayvazovski'nin deniz manzarası resimleri kendi çok kimlikli kişiliğinin adeta bir tezahürüdür. Özellikle Kırım Yarımadası'na odaklanarak yarattığı Karadeniz tasvirlerinde kullandığı üslup, Rusya'nın bir kara imparatorluğundan deniz gücü olma hedefine doğru evrilen coğrafi yapısına atıfta bulunurken, Karadeniz'i savunma amaçlı bir sınır alanı olarak hayal eden çağdaş, yurtsever bir söyleme de nasıl katkıda bulunduğunu ortaya çıkarır. Ayvazovski'nin eserlerinin hem “simge” hem de “ifade” olarak adlandırılabilirceğimiz estetik özelliklerinin, zaman içerisinde geliştikçe sadece üsluptaki yeniliklere bağlı olarak değil, aynı zamanda değişen ve yenilenen bir sürecin içinde yorumlanması gerektiği anlayışı önemlidir. Bu anlayış, “deniz imparatorluğu” veya daha sonra “deniz ulusu” gibi kavramların ne olduğunun açıklanmasında sanatın işlevi ve bu işlevde sanatçının bir birey olarak yerinin sağlamlaşmasına olası katkısını daha net bir şekilde görmemize olanak tanıyacaktır.²¹ Bu noktada, Ayvazovski'nin imparatorluğun güney kıyısı tasvirlerini, münferit bir hikaye olmaktan çıkarıp daha genel bir bağlama oturarak incelediğimizde, sanatçının Rusya'nın “değişen” statüsünün ayırt edici temsillerinden biri olarak bu mekânları nasıl ustalıkla betimlediğini anlamak mümkündür. Ayvazovski'nin Kırım tasvirleri, bir kara imparatorluğunun “cennet” efsanesi ile özdeşleştirilen coğrafyaya sahip olmaya başlamasıyla nasıl etkili bir deniz gücüne dönüştüğünü bizlere göstermesi bakımından çok değerlidir.²²

²⁰ Eldem, “Osman Hamdi Bey'in 'Karanlık' Yılları,” 71. Metin Edhem Eldem'in makalesinden alınmıştır. Eldem'in Abdullah Kâmil'in yazısını naklettiği bölümde, Kâmil Ayvazovski'den meşhur bir deniz ressamı olarak bahsetmekte ve onu Fransız deniz ressamı Thédor Gudin ile kıyaslamaktadır. Daha sonra ise Hamdi Bey ile adı geçen ressamın arasında ciddi farklar olduğunu söyler. Diğer iki ressamın ustalığını kabul etmekle beraber Osman Hamdi Bey'in çok daha sade ve gerçekçi tarzını da övmeyi ihmal etmez. Ona göre bu sadelik Ayvazovski ve Gudin'de yoktur.

²¹ Mekân algısının ve bu algının sanatta belirleyici bir şekilde kullanımının, insanlığın farklı kültürleri tasavvur etmesi ve bu farklılıkları da göz ardı etmeyerek tanımlaması için esas olduğuna inanıyorum. Öz farkındalığın türetildiği, sürdürüldüğü ve ulus devlet inşası yoluyla paylaşıldığı bir ortamda, sanatçıların tahayyüllerini de yansıtan mekân tasvirlerinin aracı bir görev üstlendiğini söylemek doğru olacaktır. Özellikle sanat, kimlik, imparatorluk kavramlarının mekân ve coğrafya üzerinden yeniden nasıl kurgulandığı üzerine eleştirel bir okuma için, bkz. Martin W. Lewis ve Karen E. Wigen, *The Myth of Continents: A Critique of Metageography* (Berkeley: University of California Press, 1997).

²² Ayvazovski'nin bazılarını Çar'ın siparişi üzerine Kırım özelinde yapmış olduğu Karadeniz kıyı tasvirleri imparatorluğun kendi yurttaşlarına da vermek istediği bir mesajın tezahürü olarak okunabilir. Ünlü Rus yazar Fyodor M. Dostoyevski *Yaz İzlenimleri Üzerine Kış Notları* adlı kitabının giriş bölümünde okuyucusuna şöyle seslenir: “Biz Ruslardan hangimiz (yani hiç değilse dergiydi, gazeteydi okuyanlarımızdan hangimiz, demek istiyorum) Avrupa'yı Rusya'dan iki kat daha iyi bilmeyiz? Ayıp kaçmasın diye iki kat diyorum, aslında on kat daha iyi biliriz Avrupa'yı.” Fyodor M. Dostoyevski *Yaz İzlenimleri Üzerine Kış Notları* (İstanbul: İletişim, 2005), 25. Özellikle Çar I. Nikolay döneminde gezginler ve daha sonrasında turizmin gelişmesiyle birlikte gezgin-yurttaşlar kendi taşra bölgelerini çekicilikten uzak bir bölge olarak zihinlerine yerleştirmişlerdir. Dolayısıyla kendi evlerine benzer, farklı ve ilgi çekici herhangi bir özelliği olmayan bir coğrafyayı ziyaret etmek yerine Avrupa'da kendilerine sunulan, çarpıcı bir doğal güzelliğin tarihsel süreç ile harmanlandığı mekânları ziyaret etmeyi tercih etmişlerdir. Bu bağlamda, kendilerine ait olan mekân bilinci basit bir güzelliğe sahip ancak esasen olağanüstü olmayan ve kesinlikle pitoresk olarak tanımlanmaktan uzak, sessiz veya donuk olarak tasvir edilmiş ve kuşaktan kuşağa bu şekilde aktarılmıştır. İşte bu noktada, Rusya'nın bir devlet politikası olarak da imparatorluğun güney kıyılarını (iklimsel olarak

İvan K. Ayvazovski,
Karadeniz, 1881,
tuval üzerine yağlıboya,
149 x 208 cm, Tretyakov
Galerisi, Moskova.

Ayvazovski, 1881 yılında kariyerinde büyük bir iz bırakacak görkemli resimlerinden birini yapar: *Karadeniz*. İlk bakışta *Karadeniz* tarif edilemeyecek kadar sade betimlenmiştir; ama aynı zamanda Ayvazovski'nin en çarpıcı tasvirlerinden biridir. Ayvazovski'nin kendisi de bu çalışmasının önemini farkındadır; tabloya ilk duyuşta basit gibi görünen ama kişi üzerinde önemli bir tesir bırakan bir isim vermesinin arkasında eserine duyduğu güveni söylemek yerinde olacaktır.²³ Ünlü ressam ve eleştirmen İvan Kramskoy şu ifadelerle *Karadeniz*'e olan beğenisini ortaya koyar:

"İçinde gökyüzü ve su tasvirinden başka bir şey yok, fakat bu su uçsuz bucaksız bir okyanusu temsil ediyor. Ancak fırtınalı bir okyanus değil; dalgalı, sert ve sonsuzluğu temsil eder şekilde betimlenmiş bir okyanus. Gökyüzü ise, eğer mümkün olarsa, daha da büyük bir sonsuzluğun habercisi. Gördüğüm en harika tablolardan biri."²⁴

Aslında resmin konusu da Kramskoy'un anlatıları doğrultusunda özetlenebilir: Deniz gri, rüzgârlı bir günde tasvir edilmiş; gökyüzü bulutlarla kaplı, resmin tüm ön planı, ufuktan yaklaşan, sırt sırta hareket eden ve dönüşümlü olarak tüm resme özel bir ritim duygusuyla görkemli bir zemin oluşturan dalgalarla doludur. Bu resim aracılığıyla Ayvazovski, denize ait tasvirleri, manzara türüne ait tüm ayrıntıları da ilave ederek bir deniz manzarası gerçekçiliği yaratmayı başarmıştır.

daha cazip olduğunu unutmamak gerekir) yüce imparatorluğun hayallerine hizmet eder şekilde yükseltmeyi hedeflediğini söyleyebiliriz. Bu bağlamda, Ayvazovski'nin hem resmi sipariş hem de kendi isteği ile repertuarına kattığı eserler, imparatorluğun hedeflerinin görsel temsil alanındaki tezahürleri olarak yorumlanabilir. Sanatçının, *Deniz Kıyısında Mehtaplı Gece* (1849, tuval üzerine yağlıboya, 123 x 192 cm, Rus Devlet Müzesi, St. Petersburg); *Kırım Sahillerinde Günbatımı* (1865, tuval üzerine yağlıboya, 58 x 83 cm, Özel Koleksiyon); *Oreanda'dan Bir Görünüm* (1858, ahşap panel üzerine yağlıboya, 34 x 27 cm, Peterhof Yazlık Sarayı, St. Petersburg) ve *Kırım'da Mehtaplı Gece* (1859, tuval üzerine yağlıboya, 56 x 76 cm, Rus Devlet Müzesi, St. Petersburg) adlı tabloları imparatorluğun amaçlarına uyacak şekilde, Kırımlı bir ressamın kafasındaki deniz imgesinin pitoresk bir yeniden yaratımın yansımaları olarak yorumlanabilir.

23 Başlangıçta bu eser için farklı bir isim düşünülmüştür: *Karadeniz'deki Fırtına Başlangıcı*. Ancak bu isim, yalnızca doğanın dış durumunun tasvirini yansıtmaması bakımından Ayvazovski'yi tatmin etmemiş ve sanatçı bu çalışmasıyla salt fırtınalı deniz tasvirinin ötesinde bir duyguyu yansıttığının farkında olarak tabloya şimdiki ismini vermiştir. Barsamov, *İvan Ayvazovskiy*, 110-112.

24 Aleksey Suvorin, yay. haz. İvan Nikolayevič Kramskoy: *Yego Jizn', Perepiska i Hudojestvenno-Kritičeskiye Statyi 1837–1887* (St. Petersburg, 1888), 681-682.

Karadeniz, İvan
K. Ayvazovski'nin
Feodosia'daki evinin
balkonundan bir görüntü,
yazarın kendi arşivi.

Bu dikkate değer eser, sanatçının kendi iç dünyasını, doğduğu coğrafyanın sınırlarını tasvir ederek ortaya koymaktadır. Bu girişim, bana öyle geliyor ki, onu basit bir genelleme ile on dokuzuncu yüzyıl romantikleri arasına koymanın önündeki en güçlü engellerden biridir. Bir başka deyişle, Ayvazovski, hayatı boyunca iç içe yaşadığı bu mekânın, zamanla zihninde oluşturduğu farklılıkları ve yenilikleri tecrübesi ile harmanlayarak deniz manzaralarını çok daha etkin bir alt tür olarak sanat tarihine kazandırmıştır.²⁵

Ayvazovski'nin Kırım coğrafyası ile olan bağı, en çok sevdiği ve en sık resmettiği tema olan Karadeniz aracılığıyla çalışmalarına canlı bir şekilde yansımıştır. Onun gözünde önemli olan, belli bir tarih ve kısmen de imparatorluğun söylemine hizmet ettiği düşünülebilen Karadeniz ve özelinde Kırım coğrafyasını tanıtmak, sanatının niteliğini ve anlamını izleyicilerine aktarmaktır.

Ayvazovski'nin deniz manzaraları, doğal dünyayı betimlemelerine rağmen, topoğrafik özelliklerin ötesine geçen daha makro bir tahayyülün tuvale aktarılmış halidir ve daha da önemlisi, Karadeniz coğrafyasının on dokuzuncu yüzyıl Rusya'sına hangi kültürel bağlarla eklemlendiğini görmemiz açısından çok önemlidir. Bu bakımdan, karasal bir güçten deniz imparatorluğuna evrilme sürecinde ideolojik uyumu yakalamak için potansiyel ve pragmatik bir kaynak oluşturmıştır. Bir anlamda, Rusya'nın doğuştan gelen büyük karasal sınır coğrafyası ile küresel özlemi arasında yarı ilahi, göbek bağına benzer bir bağlantı görevi görmüş ve bir başka açıdan da sanat tarihi ve teorisi hakkında çağdaş tartışmaların sembolik bir alt kategorisinin oluşmasına olanak sağlamıştır.

Tanrı'nın Gazabı ya da İnsanlığın Zaferi: Deniz Kazaları

Ayvazovski'nin yapıtları arasında oldukça büyük yer tutan bir diğer tema ise gemi kazaları, daha genel bir ifade ile deniz felaketleridir. Bu resimler, açık bir şekilde dini göndermeler barındırır ama aynı zamanda emperyalist bir politikanın eleştirisini de açığa çıkarır. Gemi enkazlarının imgesel potansiyelini oldukça başarılı bir şekilde ortaya çıkaran sanatçı, tarihsel olarak denizde yaşanan insani acılara atfedilen anlamları gözden geçirir ve bu durumu bir dizi siyasi, dini, estetik ve çevresel kaygıyla ele alır.

²⁵ Burada Ayvazovski'nin deniz manzara türünü icat ettiğini söylemiyorum. Kendisinden önce gelen ve etkilendiği bu türün başarılı temsilcileri olmakla birlikte, Ayvazovski kendi coğrafyasında bu farklılığı yaratan ilk ressam olması bakımından önemli bir konuma sahiptir.

İvan K. Ayvazovski, *Ingermanland Kazası*, 1860'lar, tuval üzerine yağlıboya, 98 x 126.5 cm, Deniz Müzesi, St. Petersburg.

Bu kültürlerarası yaklaşım, emperyal ve ulusal bir alan olarak denize yönelik değişen tutumu da anlamamıza yardımcı olur.

Ingermanland Kazası adlı eserinde, denizin cazibesi, Ayvazovski'nin yaşamı boyunca ayrı bir edebi alt tür haline gelen seyahat hatıraları ve gemi kazası anlatılarının popüleritesi ile paralel bir çizgide ilerler. Ayvazovski'nin bu vakayı neden seçtiği ve Ingermanland batığının daha geniş kültürel temsil alanlarına yansımaları, en iyi şekilde on dokuzuncu yüzyıl Rusya'sındaki gemi enkazlarının genel ikonografisi ile ilişkili olarak ele alınarak gösterilebilir. Dahası, bu durumun bir dizi ulusal ideoloji ve söylemle ilgili olduğu gerçeğini de kabul etmek gerekir.²⁶ Bu durum, sadece gemi enkazlarının ulusal siyasi krizler için bir metafor olarak nasıl kullanıldığını belgelemenin basit bir yolu değildir. Daha ziyade, denizcilik gücü ve emperyal söylemin nasıl organik bir bağla birbirine bağlanmış olduğu hususuna ilişkin tekrar düşünmemizi gerektiren bir konudur.

26 Norveç kıyı şeridi, Baltık filosuna katılmak için tehlikeli bir yolculuk yaparken kaybolan sayısız yelkenli savaş gemisinin enkazıyla doludur. Ingermanland hattının 74 silahlı gemisi, 31 Ağustos 1842'de Kronstadt'a giderken bir fırtınaya yakalanmış ve Norveç kıyılarından yirmi mil açıkta kayalıklara çarpmıştır. Gemideki 900 kişiden 389'u ölmüş; 503 kişi kurtarılmıştır. Trajedide hayatını kaybeden 389 kişiden 21'i kadın ve 7'si de çocuktur. Eduard Sozaev ve John Tredrea, *Russian Warships in the Age of Sail 1696-1860: Design, Construction, Careers and Fates* (Barnsley: Seaforth Publishing, 2010), 231. Bu bölümde, Ingermanland felaketine odaklanmayı yalnızca yaygın kültürel etkisi nedeniyle değil ulusal öneme sahip bir olay olarak görülmesi ve görgü tanıklarının ifadelerinden şiire kadar geniş bir medya yelpazesinde sunulması nedeniyle seçtim.

İvan K. Ayvazovski, *Dokuzuncu Dalga*, 1850, tuval üzerine yağlıboya, 221 x 332 cm, Rus Devlet Müzesi, St. Petersburg.

Daha dramatik bir çerçeve içine yerleştirirsek, bir gemi enkazı tasviri, görev tutkusu için bu yolda hayatlarını kaybetmiş kahramanların geniş bir alanda temsil edilme fırsatlarını beraberinde getirmiştir. Bu bakımdan Ingermanland'ın hikayesi, örnek bir gemi enkazı anlatısının tüm ayırt edici özelliklerini taşır. On dokuzuncu yüzyıl Rusya'sındaki deniz felaketlerinin durumuna ve anlamına ilişkin karmaşık ve ayırt edici özellikleri özetlemedeki pragmatik konumu nedeniyle üzerinde durulmayı hak eder. O zamanlar Rus deniz filosunun en büyüğü olan bu geminin bir enkaza dönüşmesi toplumda büyük tepkiye neden olmuştur. Bir deniz felaketi konusunun Ayvazovski tarafından yapılan özgün tasviri ise Rusya'nın küresel denizcilik ve emperyal çıkarlarındaki muazzam boyuttaki artışıyla doğrudan ilişkilidir. Bu resim, aynı zamanda Ayvazovski'nin görsel retorik başarıyla bir şekilde kullanarak "felaketin" olağanüstü bir "zafer" dönüşmesini yaratması bakımından da oldukça dikkat çekicidir. Burada çelişkili bir durumun varlığını inkâr edemeyiz. Ingermanland'ın kaybı artık sadece bir "felaket" değil, aynı zamanda Rusya'nın "rakipsiz büyüklüğünün" bir hatırlatıcısı ve kaçınılmaz temsili haline gelmiştir: Biraz müstehzi bir şekilde ele alacak olursak, Rusya ne kadar çok gemi enkazına maruz kalırsa, büyüklüğü o kadar "rakipsiz" olacaktır, çünkü bu, onun Baltık Denizi ve Karadeniz'de artan hegemonyasının tezahürüdür.

Kendisine büyük bir şöhret kazandıran *Dokuzuncu Dalga* ise siyasi bir göndermeden ziyade içerdiği ilahi mesajlarla deniz kazalarının başka bir boyutunu ortaya koyması bakımından ilginçtir. Genellikle Ayvazovski'nin en önde gelen eseri olarak kabul edilen *Dokuzuncu Dalga*, çalkantılı sularda sürüklenen ve altın gibi parlayan kış güneşinin etkili bir arka plan oluşturduğu, fırtınadan dolayı batan ya da karaya oturan geminin kalıntılarına tutunan, kurtulmak için mücadele veren denizcilerin hikayesini anlatır. Denizcilik tarihinde sekiz küçük dalgadan sonra üç büyük dalga (dokuzuncu, onuncu ve on birinci dalganın) geldiği bilinmektedir. Denizciler arasında dokuzuncu dalgayı aşar-

Théodore Géricault, *Medusa'nın Salı*, 1818 ve 1819, tuval üzerine yağlıboya, 491 x 716 cm, Louvre Müzesi, Paris.

larsa Tanrı'nın yardımını alabileceklerine dair bir inanç ve rivayet vardır. Bu yönüyle *Dokuzuncu Dalga* biraz ilahi bir gönderme ile umudu kaybetmemenin önemini vurgular. *Dokuzuncu Dalga*, ilk bakışta akıllara Théodore Géricault'nun *Medusa'nın Salı* adlı tablosunu getirir. Piramit şeklinde kurgulanan her iki resim de stil olarak çok benzer özellikler taşır ve deniz felaketlerinin klasik yorumları olarak sanat tarihi içerisinde yerlerini alır. Ancak, Géricault *Medusa* aracılığıyla ciddi bir politik eleştiri²⁷ yaparken, Ayvazovski'nin *Dokuzuncu Dalga*'sını sosyal veya politik bir beyanla ilişkilendirmek biraz abartılı kaçabilir. Ayvazovski, bu resminde (ki benzer içerikli başka tabloları da vardır) ilahi gücün yardımı ile insanların umudunu kaybetmeden hayatta kalmasına odaklanmıştır. Bu durum kendi içinde biraz çelişkili gözükse de Ayvazovski'nin doğduğu yer olan Feodosia'ya taşınıp, Karadeniz kıyısına bakan yalısı, atölyesi, mutlu aile

²⁷ Temmuz 1816'da Afrika'nın batı kıyısı açıklarında yaşanan bu deniz felaketi tasvirinin etkisini anlamak için tarihsel bağlamı bir kez daha hatırlamakta fayda var. Resmin içerdiği en önemli politik mesajın, geminin batmasından sorumlu tutulan ve yaklaşık 20 yıldır denize açılmamış kaptanı Hugues de Chaumareys'i, Medusa firkateynine atayan Fransız monarşisi ve onun yegâne temsilcisi kralın suçlu olarak görülmesi ve bunun eleştirisinin sanata yansması olduğunu söyleyebiliriz. Kaptanın "etkisiz" rehberliğinde başlayan bir dizi olayın trajediye dönüşmesi ile birlikte Medusa'nın enkazı, Restorasyon Fransa'sının en büyük skandalı haline dönüşmüş ve ardından ulusal bir tartışmanın fitilini de ateşlemiştir. Kurulan araştırma komisyonunun birincil hedefi, gemi enkazından sorumlu olan ve batmaya başlayan bir gemide 150 asker, denizci ve yolcuyla terk eden komutanların beceriksizliğini, yetersizliğini göstermek olmuştur. Yaklaşık iki hafta sonra denizde sadece 15 kişinin hayatta kaldığını söylemek yaşanan trajedinin ne denli büyük olduğunu göstermeye yetecektir. Bu konuda daha fazla bilgi için, bkz. Yvonne Scott, "Reconstructing the Raft: Semiotics and Memory in the Art of the Shipwreck and the Raft", *Framing the Ocean, 1700 to the Present*, yay. haz. Tricia Cusack (London ve New York: Ashgate, 2014), 165-180; Patrick Noon ve Stephen Bann, yay. haz. *Crossing the Channel: British and French Painting in the Age of Romanticism* (London: Tate Publishing, 2003); Darcy Grimaldo Grigsby, *Extremities: Painting Empire in Post-Revolutionary France* (New Haven: Yale University Press, 2002).

hayatından oluşan bir dünyanın içinde resim yapmaya devam ettiğini hatırlatmak isterim. Ancak bu durumu bir tecrit olarak algılamak yerine, yaşamındaki bu dönemin sanatçının bilinçli bir tercihi olduğunu ve politik anlamda onu gündemi takip etmekten koparmadığını da belirtmekte fayda vardır. Kısaca tanımlamak gerekirse, Ayvazovski, Çar ile sürdürdüğü verimli ilişkileri sağlama almayı başaracak kadar işbirlikçi, ancak on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına ağırlığını koyan, merkezinde gündelik yaşam ve özellikle de emek isteyen yoğun işlerle uğraşan insanların hayatlarının yer aldığı realizm²⁸ akımına da mesafeli durmayı tercih eden daha bağımsız bir konumda bulunmaktadır.

İvan K. Ayvazovski,
*Sinop. Savaşın
Sonraki Gece.*
1853, tuval üzerine
yağlıboya,
331 x 220 cm,
Deniz Müzesi,
St. Petersburg.

Tarihsel Vizyon ve Tarihin Temsili: Savaş Resimleri

Bütün bir on dokuzuncu yüzyıla yayılmış olan Osmanlı-Rus savaşlarını (1827-29, 1853-56, 1877-78) betimlemedeki ustalığının kendisinin bugün bile en meşhur Rus ressamlarının başında geldiği gerçeğini pekiştirdiğini söylemek de yerinde olacaktır. Önce Çar

²⁸ Rusya, 1860'ların başında büyük bir sosyo-kültürel çalkantı yaşamış; 1861 yılında serflik sisteminin kaldırılmasını genç entelektüellerin radikalleşmesi izlemiştir. Rus İmparatorluk Sanat Akademisi'ndeki on dört genç sanatçı, 1863'teki yıllık altın madalya yarışmasına katılmayı reddetmiş, öncelikle Akademi'nin Rusya'daki çağdaş durumla ilgisiz olduğu için tarihi resim konusundaki katı ısrarına karşı çıkmıştır. Ancak Akademi'yi reddetmek, çarlık hükümetini hami olarak reddetmek anlamına da geldiğinden, protesto eden sanatçıların birçoğu kendi sergilerini yaratmak zorunda kalmıştır. Daha sonra, 1870 yılında, Rusya'daki yaşamı daha dürüst bir şekilde temsil eden bir sanatı desteklemek ve (bu) sanatı şehir merkezlerinden çıkarmak gibi birbirini destekleyen amaçlarla Gezici Sergiler Topluluğu (Gezginler) kurulmuştur. Çalışmalarında, genç realistler sürekli ve acı çeken ve baskı altındaki köylülüğün gerçek yaşamlarını zenginlerin ve toprak ağalarının hakimiyeti altında tasvir etmeye çalışmışlardır. Konu hakkında detaylı bilgi için, bkz. Elizabeth Kridl Valkenier, *Russian Realist Art, the State and Society: The Peredvizhniki and Their Tradition* (New York: Columbia University Press, 1989); Elizabeth Kridl Valkenier, "The Peredvizhniki and the Spirit of the 1860s", *The Russian Review* 34/3 (1975): 247-65; Dmitry Sarabianov, *Russian Art from Neoclassicism to Avant-Garde* (London: Thames and Hudson, 1990); David Jackson, *The Wanderers and Critical Realism in Nineteenth-Century Russian Painting* (Manchester: Manchester University Press, 2006); Rosalind Blakesley, *The Russian Canvas: Painting in Imperial Russia, 1757-1881* (New Haven: Yale University Press, 2016); Rosalind Blakesley ve Margaret Samu, yay. haz. *From Realism to the Silver Age: New Studies in Russian Artistic Culture* (DeKalb: Northern Illinois University Press, 2014).

İvan K. Ayvazovski, *Sinop Savaşı*, 1853, tuval üzerine yağlıboya, 220 x 331 cm, Deniz Müzesi, St. Petersburg.

I. Nikolay ardından halefi II. Aleksandr tarafından verilen siparişler üzerine, Ayvazovski bütün bu savaşların deniz muharebelerini hayranlık uyandıran bir ustalıkla tuvaline aktarmıştır. Ayvazovski'nin savaş resimlerinde tarihin temsili, bir deniz imparatorluğu olma yolunda ilerleyen Rusya'nın, özellikle ezeli rakip Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kazanılan zaferlerin yanı sıra bu konu üzerine oluşan görsel tarihin nasıl inşa edildiğini gösterir. 1846 yılında yaptığı St. Petersburg Donanma Enstitüsü'nde bulunan *Navarin Savaşı, 8 Ekim 1827*²⁹ adlı tablosu, 1853 tarihli Kırım Savaşı'ndan bir kesit sunan, St. Petersburg Deniz Müzesi'nde yer alan, hem gece hem de gündüz zamanlarında Sinop Savaşı'nı betimleyen *Sinop: Savaşın Sonraki Gece, 18 Kasım 1853* ile *Sinop Savaşı* adlı tabloları ile 93 Harbi'nde Rus gemilerinin Osmanlı donanmasını yok ettiği yine St. Petersburg Deniz Müzesi'nde sergilenen 1877 tarihli *Grandük Konstantin'in Türk Savaş Gemisi Asar-ı Şevket'e Suhumi Limanı'nda Saldırısı, 12 Ağustos 1877* ile *Vesta ve Türk Savaş Gemisi Feth-i Bülend Arasındaki Savaş, Karadeniz 11 Temmuz 1877* adlı tabloları da³⁰ ressamın bu konuda yaratmış olduğu eserlerden sadece bir kaçıdır. Ayvazovski bir deniz ressamıdır ve bu sıfatının da ötesinde Rus donanması baş ressamıdır. 1878 ve 1881 yıllarında *Russian Antiquity* adlı dergide P. P. Karatigin adlı gazetecinin Ayvazovski'nin meslekte kırk ikinci yılı şerefine bir röportajı yayınlanır. Ayvazovski deniz savaşlarını konu ettiği resimleri için şu ifadelerle yer verir: "İster denizde, ister karada, kazanılan her zafer beni bir Rus olarak çok mutlu ediyor ve bir sanatçı olarak bunları

²⁹ İvan K. Ayvazovski, *Navarin Savaşı, 8 Ekim 1827* (1846, tuval üzerine yağlıboya, 221 x 331 cm, Donanma Mühendislik Enstitüsü, St. Petersburg).

³⁰ İvan K. Ayvazovski, *Grandük Konstantin'in Türk Savaş Gemisi Asar-ı Şevket'e Suhumi Limanı'nda Saldırısı, 12 Ağustos 1877, 1877*, tuval üzerine yağlıboya, 98x123 cm, Deniz Müzesi, St. Petersburg ve İvan K. Ayvazovski, *Vesta ve Türk Savaş Gemisi Feth-i Bülend Arasındaki Savaş, Karadeniz 11 Temmuz 1877, 1895*, tuval üzerine yağlıboya, 99x124 cm, Deniz Müzesi, St. Petersburg.

tasvir etme dürtüsü sağlıyor.”³¹ İlginç bir şekilde Ayvazovski’nin monografisini yazan iki önemli tarihçi/sanat tarihçisi Minas Sargsyan ve Şahen Haçatryan, 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı’nın sonunda imzalanmış Ayastefanos Antlaşması’nın imzalanacağı salonda Ayvazovski’nin akşamın alacakaranlığında sakin bir denizin betimlendiği resimlerinin asılı olduğunu yazar.³² Bu iki resmin hangisi olduğu hakkında kesin bir bilgi olmamakla beraber büyük ihtimal Osmanlı sultanları tarafından sipariş edilmiş İstanbul konulu resimleri arasından seçilmiş olabileceği akla yatkındır. Bu durum 90’lı yıllarda Türk tarihçileri tarafından “Rusya ve Osmanlı arasındaki düşmanca devam eden siyasete” karşın Ayvazovski’nin nasıl

İvan K. Ayvazovski, *Osmanlı Donanması*, 1874, tuval üzerine yağlıboya, 72 x 59 cm, Milli Saraylar Tablo Koleksiyonu, İstanbul.

“barışçıl” bir ortama katkıda bulunduğu üzerine bir kanıt olarak gösterilmiştir.³³ Ayrıca Ayvazovski’nin Dolmabahçe Resim Müzesi’nde sergilenen 1874 tarihli *Osmanlı Donanması* ve *Çırağan Sarayı Önünde Osmanlı Donanması* ile 1875 tarihli *Osmanlı Donanması* resimleri de bulunmaktadır. Bunlardan *Çırağan Sarayı Önünde Osmanlı Donanması* adlı resim on dokuzuncu yüzyılın bir diğer sahil sarayı önünde Ruslar tarafından yok edildikten sonra yenilenen Osmanlı donanmasını tasvir eder. Aradan kısa bir süre geçtikten sonra ressamın savaşın mağlup tarafını da betimlemesi ve Osmanlılar için çok ağır şartları olan bir antlaşmanın imzalanacağı salonda Ayvazovski resimlerinin duvarları süslemesi bu ürünlerin ve sanatçının üretim yaptığı dönemin çok katmanlı ve birbirine zıt bir arka planda üretildiğini düşünmemizi sağlar. Tabii bu durum ayrıca sanatçının Osmanlı Sarayı ile kurduğu uzun süren, karşılıklı, genelde sıcak ve kârlı bir ilişkinin varlığını da gözler önüne serer. Bu çelişkili durumun Ayvazovski’nin sarayla ve özellikle son dönemde Sultan Abdülhamid ile olan ve Ayvazovski’nin “Ermeniler lehine propaganda yaptığı gerekçesiyle” bozulduğu ilişkisine de büyük ölçüde ışık tutmaktadır. Rus çarlarına ve Rus muzaffer tarihinin görselliğine hizmet etmekle beraber Ayvazovski Sultan Abdülhamid’in Ermenilere karşı acımasız politikasına çok sert tepkisini gös-

³¹ The State Russian Museum, *Ivan Aivazovsky: On the 200th Anniversary of the Artist's Birth* (St. Petersburg: Palace Editions, 2016), 72.

³² Sargsyan, *Jizn' Velikogo Marinista*, 163; Haçatryan, *Ayvazovskiy: Jivopis'*, 13.

³³ Gönül Uzelli, “Tarihsel Süreç İçerisinde Osmanlı-Rus İlişkilerinde Resmin Yeri”, *Antik Dekor* (1997), 79.

İvan K. Ayvazovski,
Çırağan Sarayı
Önünde Osmanlı
Donanması, 1875,
tuval üzerine
yağlıboya,
93.2 x 131.2 cm,
Milli Saraylar Tablo
Koleksiyonu, İstanbul.

termiştir. Kariyerinin ilk başından beri Ermeni milli kültür bilincini gösteren resimler yapmış olsa da³⁴ 1895'ten sonra sistematik bir şekilde Ermeni ileri gelenleriyle³⁵ görüşmeler yapmış, yazışmalarda bulunmuş ve Ermenilere yardım amacıyla sergiler düzenlemiş, ziyafetler vermiştir. Muhtemelen Sultan Abdülaziz döneminde aldığı siparişler düşünüldüğünde, Çar'ın resmi ressamı olarak edindiği misyonu gerçekleştirmek için sarayın ve dönemin sanat çevresinin desteğine ihtiyacı vardı. Bu yüzden ticari bir bakış açısıyla değerlendirecek olursak açıkça bir muhalefet yürütmek yerine Saray'a yakın

34 Bu resimlerine örnek olarak Ermeni milli kültüründe oldukça önemli bir yer tutan Ağrı Dağı ve diğer coğrafi betimlemeler gösterilebilir. Ayvazovski özellikle Kutsal Kitap'ta geçen Nuh'un gemisinin Ağrı Dağı'na oturmasıyla birlikte tarihin başladığı görüşünü de resimlerinde tasvir eder. İvan K. Ayvazovski, *Ağrı'dan Nuh'un İnişi*, 1889, tuval üzerine yağlıboya, 128×218 cm, Ermenistan Milli Galerisi, Erivan; İvan K. Ayvazovski, *Ağrı Dağı*, 1868, tuval üzerine yağlıboya, 124.5×167.5 cm, Özel Koleksiyon; İvan K. Ayvazovski, *Aras Nehri ve Ağrı Dağı*, 1875, tuval üzerine yağlıboya, 40×64 cm, Özel Koleksiyon; İvan K. Ayvazovski, *Sevan Gölü*, 1869, tuval üzerine yağlıboya, 98×120 cm, Özel Koleksiyon; İvan K. Ayvazovski, *Ağrı Dağı*, 1885, tuval üzerine yağlıboya, 23×34 cm, St. Lazer Manastırı, Venedik; İvan K. Ayvazovski, *Büyük Tufan'dan Sonra Ağrı'dan Nuh'un İnişi*, 1892, tuval üzerine yağlıboya, 105×182 cm, Ermeni Patrikhanesi, İstanbul.

35 Ayvazovski 1896 yılında Ermeni Katolikosu Mıgırdic Hırımyan ile yaşanan "katliamlar" hakkında mektuplaşmış ve resimleri aracılığı ile Hırımyan'a bu vahşeti dünyaya duyurmak konusunda söz vermiştir: "[...] Kutsal mesajınız beni ziyadesiyle onurlandırdı. Kutsal Efendimiz! Kalbim uzun zamandır sizi o kutsal tahtınızda ziyaret etmek ve ayaklarınıza yüz sürmek isteği ile dolu. Tanrı'dan bu emeline ulaşmak yolunda bana yol göstermesini tüm kalbimle diliyorum. Tanrı sinirlendi! Bana çok hassas ve harika bir teklifte bulundunuz. Kanlı dağların arka planı eşliğinde üzgün ve kederli bir tasvirle Hayrik'i ve Ermeni Katliamını resmetmek. Yüce Olan'ın hayatımı sağlıklıla devam ettirmesi koşulunda bu dokunaklı teklifinizi yerine getireceğim gün gelecek [...] Mektubun tam metni için, bkz. Mektup, İvan K. Ayvazovski'den Mıgırdic Hırımyan'a, 8 Eylül 1896, Sargıyan, Artunian vd. Ayvazovski: *Dokümanı*, 277–278. Hayrik kelimesi Ermeni dilinde "küçük baba" manasına gelip Katolikos Hırımyan için kullanılır. 1869–1873 yıllarında arasında İstanbul Ermeni Patrikliği, 1880–1885 arası Van Episkoposluğu, 1892–1907 arası da Tüm Ermeniler Katolikosluğu yapmış olan Hırımyan Ermeni halkının, özellikle de köylülerinin siyasi ve sosyal hakları konusunda yapılması gereken reformların ateşli bir savunucusuydu. Aynı zamanda büyük bir eğitimciydi ve Van merkezli bir matbaada ilk defa Osmanlı topraklarında Ermeni dilinde çıkan bir dergi yayınlamıştı. Hırımyan için halkın refahı ve bu konuda yapılması gerekli düzenlemeler tüm düşüncelerinin üzerindeydi. Bu nedenle Sultan II. Abdülhamid ve Çar II. Nikolay'ın imparatorluk söylemleriyle ve aynı zamanda birçok İstanbul Ermenisi ile çelişiyordu. Konu için, bkz. Gerard Libaridian, *Modern Armenia: People, Nation, State* (New Brunswick ve New Jersey: Transaction Publishers, 2004), 59–62; Gizem Tongo, "Artist and Revolutionary: Panos Terlemejian as an Ottoman Armenian Painter," *Études arméniennes contemporaines* 6 (2015): 140–142; Agop J. Hacikyan vd. *The Heritage of Armenian Literature* (Detroit: Wayne State University Press, 2005), 236–238.

olan Ermenilerle samimi iş birliğine devam ederek bu süreci yürütmek daha mantıklı ve gerçekçi bir hamle olarak gözükmüş olmalıdır. Bu anlayış Sultan Abdülhamid'in saltanatının yaklaşık ilk on yılında da devam etmiştir. Yukarıda bahsettiğim Ebüzziya Tevfik'in anılarından kesit Sultan Abdülhamid ve Ayvazovski arasındaki ilişkinin bir kısmına net bir şekilde ayna tutar. Kısaca özetlemek gerekirse, 1890'lı yıllara kadar Ayvazovski Rusya'nın muzaffer savaş resimlerini betimlemekten gurur duyacak ve bununla övünecek kadar şoven ruhlu bir ressam, Sultan'ın resmi davetleriyle İstanbul'a geldiği bir ortamda ise Osmanlı'nın bu mağlubiyetler sonrası nasıl "yenilendiğini" gösterecek kadar da çok katmanlı ilişkilerin ortasında bir konumdaydı. Siyasetin Osmanlı İmparatorluğu'nun coğrafi değişimine ayak uydurmakta zorlandığı bir dönemde artık hem maddi hem de manevi bir tatmine ulaşmış olan Ayvazovski'nin Ermeni ileri gelenlerinin yardım isteklerine karşı Sultan Abdülhamid ile olan ilişkisini tabir-i caizse ipleri koparma noktasına getirmekten çekinmediğini kabul etmek gerekir.³⁶ Bu bakış açısıyla Ayvazovski'nin Ermeni kimliğinin ifadesine bakmak O'nun sadık ve vatansever bir Rus imparatorluk tebaası olarak kendini temsil edişini bir Ermeni olarak ifade ettiği eserlere odaklanarak sorgulayacak ve sonunda tamamlayacaktır. Resimlerinde tasvir edilen ve Ermeni ulusal söylemiyle ilişkilendirilen önemli sayıda simge yapı göz önünde bulundurulduğunda, Ayvazovski'nin Ermeni ulus inşası mitlerini nasıl temsil ettiği ve bu eserlerin nasıl ulusal simge haline geldiği ortaya çıkmaktadır. Ayvazovski'nin Ermeni mitolojik kültür mirasından beslenen manzaraları ve Ermenilere yapılan zulmü vurgulamak için uluslararası insani yardım kampanyaları için ürettiği yankı uyandıran ancak nadiren araştırılan sembolik anlatımını yakından incelemek, modern Ermeni kimliğinin şekillenmesi ile siyaset ve sanat arasındaki organik bağı da açığa çıkartacaktır.

Sonuç Yerine

Kozmopolit olarak da tanımlayabileceğimiz on dokuzuncu yüzyıl sanatıyla ilgili son tartışmalar, Ayvazovski'nin çalışmalarının üretim ve sanat piyasasındaki yerini çevreleyen jeopolitiği ele aldığımızda, daha karmaşık bir şekilde ortaya çıkar. Ayvazovski'nin sanatını kesişen kimliklerinin (Rus, Rus-Ermeni ve Ermeni) etkisi altında incelemek, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve Avrupa arasında on dokuzuncu yüzyıla ait bir görsel kültür ve kültür diplomasisi anlayışını da beraberinde getirir. Bu bağlamda sanat, kültürel bir kimlik oluşturma ve kültürler arası diyalog için bir araç olma görevini de yerine üstlenir. Ayvazovski böylece Rus ve Osmanlı/Türk sanat tarihinin en önemli figürlerinden sadece biri değil, aynı zamanda iki ulusal geleneğin kesiştiği bir anın somut göstergesi konumuna gelmiştir.

³⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde bulunan bir belgede Kefe (Feodosia) konsolosunun Ayvazovski üzerine yazdığı bir rapor bulunmaktadır. Raporu özetlemek gerekirse Ayvazovski verdiği bir ziyafette Osmanlı hükümetinin yetersiz idaresinden ötürü Osmanlı askerleri ve Kürtlerin birleşerek imparatorluk bünyesinde bulunan Ermenilere zulmettikleri ve bu durumun da Avrupalı Büyük Devletlerin dikkatini çektiğini dile getirmişti. Bu kötü şartlarda herhangi bir düzelme olmaz ise İstanbul'da ve imparatorluğun dışında yaşayan Ermeniler'in silahlanıp bağımsızlık mücadelesi vermelerinin kaçınılmaz olduğu yazmaktadır. Sözlerini daha da vurgulamak ve konuya duyduğu hassasiyeti belirtmek için artık daha önceleri kendisine takdim edilen Osmanlı nişanlarını takmayacağını hatta onları yere fırlatıp atacağını ve karısına da takılan ikinci sınıf *Şefkat* nişanını da alarak yeğeni için bir tür broş yaptırmaya gönderdiğini sözlerine eklemiştir. Belgenin tamamı için, bkz. BOA Y.HUS. 344/51, 11 Receb 1313. Bu konuya Osmanlı madalyaları ve nişanları ile ilgili olan kitabında Edhem Eldem değinmiştir: Edhem Eldem, *Pride and Privilege: A History of Ottoman Orders, Medals and Decorations* (İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2004), 346. Konu ile ilgili tam metin Fatma Ürekli'nin son zamanlarda yayınlanmış bir makalesinde de geçmektedir: Ürekli, "Arşiv Belgeleri Işığında", 23.

İvan K. Ayvazovski,
Osmanlı Donanması, 1875,
tuval üzerine yağlıboya,
71 x 97 cm, Milli Saraylar
Tablo Koleksiyonu,
İstanbul.

Ayvazovski'nin yaratıcılığını tam olarak anlamak için Ermeni ve Osmanlı sanatındaki rolüne atıfta bulunmak çok önemlidir. Böylece, sanatçının Rus kültürüne ait olmakla birlikte, Ermeni ve Osmanlı kültürel mirasının önemli figürlerinden biri olduğu söylenebilir. Onu, bir ulusun ya da imparatorluğun içine gömülü olarak değil, "kesiştikleri noktada" bir bağlama oturtmak, Ayvazovski'nin etkisine ilişkin anlayışımızı gözden geçirmemizi kolaylaştırır. Bu bağlamda, Ayvazovski'nin anlatımıyla İstanbul tasvirlerine nasıl farklı bir bakış açısı getirdiğinin altını çizmek gerekir. Çünkü, eserlerinde kullandığı, odak noktasını "karadan" "denize" çevirdiği perspektifi, Ayvazovski'nin İstanbul ve daha büyük ölçekte Karadeniz coğrafyasına nasıl farklı bir gözle bakabildiğini ortaya koyar. Bu anlayış, İstanbul'u, yerel, kara odaklı ve devlet merkezli bir mekân olarak ele alan diğer çalışmaları da kenarda bırakmadan, yeniden değerlendirmemizi kolaylaştıracaktır. Bu revize bakış açısı, İstanbul'u rüya gibi, adeta 1001 Gece Masalları'ndan fırlamış büyümlü bir şehir olarak tasvir eden on dokuzuncu yüzyıl Romantik/Oryantalist ikonografisinin kalıcı mirasına meydan okuyacak ve bu duruma alternatif olarak İstanbul'u bir "geçiş bölgesi" olarak yeniden konumlandırmamıza olanak sağlayacaktır. Bu yenilikçi bakışı olanaklı kılan, Ayvazovski'nin eserleri aracılığıyla tasvir ettiği coğrafyanın birbiri ile bağlantılı ve etkileşim halinde olduğunu bizlere kanıtlaması olmuştur. Bu duruş, onu milliyetçi tarih yazımının bazen tek düze olarak nitelendirebileceğimiz algısının dışında bir yere koyar. Bir sanat tarihi kategorisi olarak zaman zaman "yetersiz" kalabilen Oryantalizm, Avrupa resim geleneğinin gelişiminde alternatif modellerin kesintiye uğramasını tanımlamak açısından yararlı sayılabilir. Fakat daha eleştirel bir perspektiften bakılacak olursa, Oryantalizm, Avrupa kültürünün karşılıklı etkileşimini ve Avrupa'daki emperyal güçlerin Oryantalist sanatta referans verilen kültürü etkileme ve kontrol etme biçimini tanımlama amacına hizmet ederken yine "yetersiz" kalmaktadır. Öte yandan, Ayvazovski'nin deniz manzaralarının, dikkatleri on dokuzuncu yüzyıldaki Rus/Osmanlı imparatorluk söylemlerinin bölgesel karakterine yönelttiğini kabul etmek gerekir. Bu yönüyle sanatçı, İstanbul deniz manzaralarının görsel temsilleri ile Karadeniz kültürünün bu bölgede başlattığı toplumsal ve siyasi değişimler arasındaki ilişkiye de ışık tutar ve bu durum yukarıda tanımlanan "yetersizliğe" alternatif bir çözüm üretebilir. Bu durumun sanat tarih yazımına bir yenilik getireceği çok açıktır.

Şunu unutmamak gerekir ki manzara resmi (özellikle deniz manzaraları) Oryantalist sanat içerisinde küçük ve kısmen de önemsiz bir konuma sahiptir; aynı zamanda sanat tarihi yazımında da kendisine bir alan açması da ancak son jenerasyonun anlayı-

şının değişmesi ile mümkün olmuştur. Tabii ki, manzara resimleri üzerine geçtiğimiz on yıllarda sayısız kitap, makale yayınlanmıştır.³⁷ Ancak, manzara konusunun, son zamanların sanat tarihi literatüründe tam anlamı ile incelendiği örneklerle çok az rastladığımızı söyleyebiliriz. Son yıllarda yapılan araştırmalar, manzara resmini sadece ressamın tahayyülünün tuvale yansıması olarak görmenin ötesine geçmiştir. Fakat hâlâ, çok az çalışma jeopolitik mekân kavramı ile peyzaj temsili arasındaki ilişkiyi anlamak için sofistike bir model formüle etmiştir. Bunun yerine, analizlerin çoğu resme, diğer görsel medya araçlarından daha fazla önem atfetmiş ve öncelikli olarak sosyo-politik konunun manzara temsilini nasıl etkilediği üzerinde durmuştur. Peyzaj tasvirlerinin toplumsal boyutunu geniş ölçüde ele alanların, bu tür dönüşümlerin yaşanmasının, kıs- men de olsa, manzara temsillerinin bir sonucu olduğunu düşünmek yerine, sanatçıların tarihsel, toplumsal ve politik değişimlere nasıl tepki verdiklerini incelemelerine bağla- mış olmaları da bu sorunsalı yaratan diğer bir neden olarak algılanabilir. Dolayısıyla, Ayvazovski'nin deniz tasvirlerini Batı merkezci bir paradigmanın sonucu olarak, Or- yantalist bir söylemle "gücün tasviri" olarak değil "tasvirin gücü" şeklinde incelemenin sanat tarihine yeni açılımlar getireceğini ümit ediyorum.

Sonuç olarak, Ayvazovski'yi Karadeniz çevresindeki toplumların tarihlerini, kültürle- rini ve siyasetini bir araya getiren bir sanatçı olarak ele almanın gerekli olduğunu dü- şünüyorum. Bu yaklaşım, sanatçının ürettiği coğrafyanın daha eski, daha derinlere kök salmış sanatsal ve kültürel haritasının hafızalarda tekrar canlanmasına olanak sağla- yacaktır. Bir Rus imparatorluk yurttaşı olarak ürettiği eserler, Ermeni milli gelişimine katkıları, aynı zamanda İstanbul'un pitoresk görüntüsüne olan tutkusu, onu bu üç kül- tür içerisinde paralel bir anlayışla ele almamıza yardımcı olur. Ulusal düşmanlıklarla dolu bir zamanda üreten, çok uluslu bir karaktere sahip bir ressam ve vatandaş olarak Ayvazovski'yi incelemek ulusal sınırların ötesine ulaşan, aynı zamanda daha geniş bir coğrafya olarak tanımlayabileceğimiz Karadeniz bağlamıyla kesişecek ve zaman içe- risinde bu bağlamla birleşecektir. Belki de onun öyküsü, Rus, Türk ve Ermeni (sanat) tarihinin sayfalarında yanlış anlaşılmış ya da kasıtlı olarak çarpıtılmış hikayelere karşı, önyargısız olarak, yeni bir görüşü de teşvik edebilir.

37 Bu konuda yazılmış kaynaklar için, bkz. Denis Cosgrove, *Social Formation and Symbolic Landscape* (Madison: University of Wisconsin Press, 1998); Denis Cosgrove, *Geography and Vision: Seeing, Imagining and Representing the World* (London: I. B. Tauris, 2008); Denis Cosgrove, *Geographical Imagination and the Authority of Images* (Stuttgart: Steiner, 2006); Denis Cosgrove ve Stephen Daniels, *The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design, and Use of Past Environments* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012); Stephen Daniels, *Fields of Vision: Landscape Imagery and National Identity in England and the United States* (Oxford: Blackwell Publishing, 1994); T. J. W. Mitchell, *Landscape and Power* (Chicago: University of Chicago Press, 2009); John Zarobell, *Empire of Landscape: Space and Ideology in French Colonial Algeria* (University Park: Pennsylvania State University Press, 2010); Christopher David Ely, *This Meager Nature: Landscape and National Identity in Imperial Russia* (DeKalb: Northern Illinois University Press, 2002); Tricia Cusack, yay. haz. *Art and Identity at the Water's Edge* (London and New York: Routledge, 2012); Tricia Cusack, yay. haz. *Framing the Ocean, 1700 to the Present* (London and New York: Routledge, 2014); Tricia Cusack, *Riverscapes and National Identities* (New York: Syracuse University Press, 2010); Geoff Quilley, *Empire to Nation*; Geoff Quilley, *Art for the Nation: The Oil Paintings Collections of the National Maritime Museum* (London: National Maritime Museum, 2006); Mark Bassin, *Visions of Empire: Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840–1865* (New York: Cambridge University Press, 1999); Mark Bassin, *Space, Place, and Power in Modern Russia: Essays in the New Spatial History* (DeKalb: Northern Illinois University Press, 2018); Mark Bassin, Sergei Glebov ve Marlene Laruelle, yay. haz. *Between Europe and Asia: The Origins, Theories, and Legacies of Russian Eurasianism* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2015); Jane T. Costlow ve Arja Rosenholm, yay. haz. *Meanings and Values of Water in Russian Culture* (London: Routledge, 2018).

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS.)
Rus Devlet Donanma Arşivleri [РГА ВМФ-Российский государственный архив военно-морского флота]
Krakow Milli Müzesi, envanter no. III-r.a.6.688 ve 6.689 III-r.a.10.296-10.366
Tretyakov Galerisi Arşivi, El Yazmaları Departmanı, Moskova.

Gazete ve Dergiler

- The Tretyakov Gallery Magazine*, (2016-2017)

Kitap, Makale ve Tezler

- Bassin, Mark. *Visions of Empire: Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840–1865*. New York: Cambridge University Press, 1999.
_____. *Space, Place, and Power in Modern Russia: Essays in the New Spatial History*. DeKalb: Northern Illinois University Press, 2018.
Bassin, Mark, Sergei Glebov ve Marlene Laruelle. Yay. Haz. *Between Europe and Asia: The Origins, Theories, and Legacies of Russian Eurasianism*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2015.
Barsamov, Nikolay. *Ayvazovskiy*. Moskova, 1962.
Blakesley, Rosalind ve Margaret Samu. Yay. Haz. *From Realism to the Silver Age: New Studies in Russian Artistic Culture*. DeKalb: Northern Illinois University Press, 2014.
_____. *The Russian Canvas: Painting in Imperial Russia, 1757-1881*. New Haven: Yale University Press, 2016.
Caffiero, Gianni ve İvan Samarine. *Light, Water and Sky: The Paintings of Aivazovsky*. London: Alexandria Press, 2012.
Cosgrove, Denis. *Social Formation and Symbolic Landscape*. Madison: University of Wisconsin Press, 1998.
_____. *Geographical Imagination and the Authority of Images*. Stuttgart: Steiner, 2006.
_____. *Geography and Vision: Seeing, Imagining and Representing the World*. London: I. B. Tauris, 2008.
Cosgrove, Denis ve Stephen Daniels. Yay. Haz. *The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design, and Use of Past Environments*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
Costlow, T. Jane ve Arja Rosenholm. Yay. Haz. *Meanings and Values of Water in Russian Culture*. London: Routledge, 2018.
Coşkun, Fatma. "On the Threshold of the Black Sea: Intersecting Discourses of Empire and Identity in the Paintings of İvan Konstantinovich Aivazovsky". Doktora Tezi, Koç Üniversitesi, 2021.
Cusack, Tricia. *Riverscapes and National Identities*. New York: Syracuse University Press, 2010.
_____. Yay. Haz. *Art and Identity at the Water's Edge*. London and New York: Routledge, 2012.
_____. Yay. Haz. *Framing the Ocean, 1700 to the Present*. London and New York: Routledge, 2014.
Daniels, Stephen. *Fields of Vision: Landscape Imagery and National Identity in England and the United States*. Oxford: Blackwell Publishing, 1994.
Davidian, Vazken Khatchig. "Image of an Atrocity: İvan (Hovannes) Aivazovsky's Massacre of Armenians in Trebizond 1895". *Études arméniennes contemporaines* 11, 2018, 40–73.
Dostoyevski, Fyodor M. *Yaz İzlenimleri Üzerine Kış Notları*. İstanbul: İletişim, 2005.
Eldem, Edhem. *Pride and Privilege: A History of Ottoman Orders, Medals and Decorations*. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2004.
_____. "Osman Hamdi Bey'in 'Karanlık' Yılları: 1871-1881". *Milli Saraylar* 17, 2019, 52–75.
Ely, Christopher David. *This Meager Nature: Landscape and National Identity in Imperial Russia*. DeKalb: Northern Illinois University Press, 2002.
Fazlıoğlu, Ayşe. "Ebüzziya Tevfik ve Sultan Abdülhamid'e Sunduğu Halılar". *Milli Saraylar* 3, 2006, 57–76.
Germaner, Semra ve Zeynep İnankur. *Constantinople and the Orientalists*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2002.
Girardelli, Paolo ve Ezio Godoli. Yay. Haz. *Italian Architects and Builders in the Ottoman Empire and Modern Turkey: Design Across Borders*. Newcastle: Cambridge Scholars Yayınları, 2007.
Grimaldo Grigsby, Darcy. *Extremities: Painting Empire in Post-Revolutionary France*. New Haven: Yale University Press, 2002.
Göncü, Cengiz. *Dolmabahçe Sarayı: İnşa Süreci, Mekân ve Teşkilatı*. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2019.
Hacıyan, Agop vd. *The Heritage of Armenian Literature*. Detroit: Wayne State University Press, 2005.
Karatugin, P.P. "İvan Konstantinoviç Ayvazovskiy i Yego XLII-letnyaya Hudojestvennaya Deyatel'nost' 1838–78". *Russkaya Starina*, 21, 22, 23, 1878 ve 31, 1881.

- Haçatryan, Şaen. *Ayvazovskiy: Jivopis*. Moscow, 1989.
- _____. *Aivazovsky: Well-Known and Unknown*. Samara: Agni, 2000.
- _____. "Aivazovsky Brothers." *Tretyakov Gallery Magazine* 4-53, 2016, 162–175.
- Kuzmin, Nikolay. *Plennik Morya: Vstreç i s Ayvazovskim*. Moscow, 2017.
- Lewis, W. Martin ve Kären E. Wigen. *The Myth of Continents: A Critique of Metageography*. Berkeley: University of California Press, 1997.
- Libaridian, Gerard. *Modern Armenia: People, Nation, State*. New Brunswick ve New Jersey: Transaction Publishers, 2004.
- Mitchell, T. J. W. *Landscape and Power*. Chicago: University of Chicago Press, 2009.
- Novouspenskii, Nikolay. *Velikiye Mastera Jivopisi: İvan Ayvazovskiy*. St. Petersburg: Avrora, 2010.
- Noon, Patrick ve Stephen Bann. Yay. Haz. *Crossing the Channel: British and French Painting in the Age of Romanticism*. London: Tate Publishing, 2003.
- Özendes, Engin. *Abdullah Frères: Osmanlı Sarayının Fotoğrafçıları*. İstanbul: Yapı Kredi ve Kültür Yayınları, 1998.
- Quilley, Geoff. *Art for the Nation: The Oil Paintings Collections of the National Maritime Museum*. London: National Maritime Museum, 2006.
- Roberts, Mary. *Istanbul Exchanges: Ottomans, Orientalists, and Nineteenth Century Visual Culture*. California: University of California Press, 2015.
- Sarabianov, Dmitry. *Russian Art from Neoclassicism to Avant-Garde*. London: Thames and Hudson, 1990.
- Sargsyan, Minas, G. Artunian vd. *Ayvazovskiy: Dokumentı i Materialı*. Erivan: Aistan, 1967.
- _____. *Jizn' Velikogo Marinista: İvan Konstantinoviç Ayvazovskiy*. Feodosia ve Moscow: Koktebel, 2010.
- Scott, Yvonne. "Reconstructing the Raft: Semiotics and Memory in the Art of the Shipwreck and the Raft." *Framing the Ocean, 1700 to the Present*. Yay. Haz. Tricia Cusack, 165-180. London ve New York: Ashgate, 2014.
- Sozaev, Eduard ve John Tredrea. *Russian Warships in the Age of Sail 1696-1860: Design, Construction, Careers and Fates*. Barnsley: Seaforth Publishing, 2010.
- Suvorin, Aleksey. Yay. Haz. *İvan Nikolayeviç Kramskoy: Yego Jizn', Perepiska i Hudojestvenno-Kritičeskiye Statyi 1837-1887*. St. Petersburg, 1888.
- The State Russian Museum. *İvan Aivazovsky: On the 200th Anniversary of the Artist's Birth*. St. Petersburg: Palace Editions, 2016.
- Tuğlacı, Pars. *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi*. İstanbul: İnkılâp ve Aka, 1981.
- _____. *Ayvazovski Türkiye'de*. İstanbul: İnkılâp ve Aka, 1983.
- Tongo, Gizem. "Artist and Revolutionary: Panos Terlemejian as an Ottoman Armenian Painter." *Études arméniennes contemporaines* 6, 2015, 111–153.
- Türesay, Özgür. "Ebüzziya Tevfik ve Mecmua-i Ebüzziya (1880-1912)". *Müteferrika* 18, 2000, 87–140.
- _____. "Osmanlı Kimliğinin Peşinde: Ebüzziya Tevfik Bey". *Müteferrika* 21, 2002, 3–25.
- Uras, Büke. *Balyanlar: Osmanlı Mimarlığı ve Balyan Arşivi*. İstanbul: Korpus Yayıncılık, 2020.
- Uzelli, Gönül. "Tarihsel Süreç İçerisinde Osmanlı-Rus İlişkilerinde Resmin Yeri." *Antik Dekor*, 1997, 76–82.
- Ürekli, Fatma. "Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı Sarayında Nişanlarla Takdir ve Taltif Edilen Ressam Ayvazovski'nin Bilinmeyenleri". *Milli Saraylar* 17, 2019, 7-31.
- Valkenier, Elizabeth Kridl. "The Peredvizhniki and the Spirit of the 1860s". *The Russian Review* 34/3, 1975, 247-65.
- _____. *Russian Realist Art, the State and Society: The Peredvizhniki and Their Tradition*. New York: Columbia University Press, 1989.
- Wharton, Alyson. *The Architects of Ottoman Constantinople: The Balyan Family and the History of Ottoman Architecture*. London: I.B. Tauris, 2015.
- Wójcik, Agata. "Stanisław Chlebowski, Sultan Abdülaziz'in Sarayında". *Milli Saraylar* 17, 2019, 33-51.
- Zarobell, John. *Empire of Landscape: Space and Ideology in French Colonial Algeria*. University Park: Pennsylvania State University Press, 2010.

Elektronik Kaynaklar

- Tevfik, Ebüzziya. "Zamanımız tarihine hadim-i hatırat. Culusundan sonra Abdülhamid Han ile ilk mülakatım bu idi. Zamanımız tarihine ait hatırat. Heyvetü'l-hayvân bahçesi." *Mecmua-ı Ebüzziya* 138, 1912, 290-294; 139, 1912, 321- 329.
- <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/17964>. Son Erişim Tarihi: 03.12.2022.
- Toros, Taha, "Ünlü Deniz Ressamı Ayvazovski'nin Türkiye Hatıraları" İstanbul Şehir Üniversitesi Taha Toros Arşivi. 001552727007.
- <https://core.ac.uk/download/pdf/84782785.pdf>. Son Erişim Tarihi: 05.12.2022
- Eyice, Semavi. "Çağlayan Kasrı", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV, 1993.
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/caglayan-kasri>. Son Erişim Tarihi: 09.12.2022.

Ermenice Bir Arzuhalde Ben Anlatısı

DZOVİNAR DERDERİAN*

Patrikhane

Mukaddes Rüteptpenahi inayetlu Ruhanî aziz Pederimiz¹

Şevketlü Hazretlerinize ve ruhanî meclisinize² acı içindeki şahsımın bedbahtlığını ifade ediyorum ve âli Hazretlerinizden gönlümün acılarına derman bulmanız için arz ediyorum. Ben semerci krikor fukara bendeniz van murahhasının kariyesindeki artske kasa-basından olup bundan on ay önce evlendim, fakat zevcemin cüzzamlı olduğunu gördüm, iğrenç ve kokulu yaralarla dolu, o derecede ki üstündeki ve ağzındaki mekruh kokudan dolayı onunla konuşmak, hele yaşamak mümkün değildi. binaenaleyh yirmi gün sonra birbirimizden ayrıldık ve böylece evimde yedi ay birbirimizden ayrı yaşadık, [bu süre zarfında zevcemin] şahsının sağlığına kavuşacağını ümit ediyorduk. fakat günden güne onun bulaşıcı hastalığı ilerledi. binaenaleyh bütün komşularımız, özellikle diğer milletten³ olanlar [Müslümanlar]⁴ [hastalığın kendilerine] bulaşacağından korkarak onu evimden bir saat uzak olan köydeki annesinin evine kovdular. bu esnada annesi bana karşı davacı olarak beni diğer milletin hakimine [hâkim-i şeriyeye]⁵ ihbar etti, onlar birbirimizden uzak kalmamızı hükmettiler, fakat acele ettiler ve benim mukaddes inancımı inkâr etmek isteyip istemediğimi sormadılar ve diğer milletten benden daha yaşlı bir kadını bana bağışladılar ve beni onların cazibelerinden ve telkinlerinden kurtarmak

* Tarih Bölümü, University of California, Berkeley; derderian@berkeley.edu. Bu metinde incelenen belgenin Ermenice'den Türkçeye tercümesini yazarın kendisi yapmış; yazarın İngilizce olarak hazırladığı analiz kısmını ise Ferhat Sarı Türkçeye çevirmiştir.

1 19. yüzyılın ortalarında Ermenice'de büyük harf kullanımı yaygın olmamakla beraber, Osmanlıca'nın aksine mevcuttu. Bu tercümede önem verilen kelimeleri göstereceği için belgenin aslındaki büyük harf kullanımı takip ettim.

2 "Hogevorakan Zhoghov" genellikle Dinî Meclis diye tercüme edilmesine rağmen, ben Ruhanî Meclis olarak tercüme etmekte ısrarcıyım. Bu Meclis daha sonra Dinî Meclis [Kronakan Zhoghov] adını almıştır ki bu bize laikleşme ve dinin millet idaresinde değişen rolüne işaret etmektedir.

3 Ermenice "azg" sözcüğünün en doğru karşılığı *millet* olmakla beraber, *millet* ve "azg" sözcüklerinin son yüz elli yıl içinde yeni anlamlar kazandıklarını da vurgulamam gerekiyor. Modern ulus-devletlere bağlı olan ve siyasi anlam taşıyan topluluk şeklindeki kullanımı yerine bu sözcükler 19. yüzyılın ortalarında dini topluluklara ve bazen de bu topluluklara mensupları işaret etmek için kullanılıyorlardı. Bu arzuhalin tarihi bağlamında da *millet* (azg) idari yerine dini şekilde tanımlanmış bir grubu ifade etmektedir. Bu ayrımı mevcut çalışmalar da işaret etmektedir. Bkz. Johann Strauss, "Ottomanisme et 'Ottomanité': Le Témoignage Linguistique", *Aspects of the Political Language in Turkey, 19th-20th Centuries*, yay. haz. Hans-Lukas Kieser (Istanbul: The ISIS Press, 2002), 15-39; Benjamin Braude, "Foundation Myths of the Millet System", *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, Vol. 1, yay. haz. Bejamine Braude ve Bernard Lewis (New York-London: Holmes and Meier Publishers, 1982), 69-74. *Azg* sözcüğünün anlamının dönüşümü üzerine tartışmalar için, bkz. Dzovinar Derderian, "Nation-Making and the Language of Colonialism: Voices from Ottoman Van in Armenian Print Media and Handwritten Petitions (1820s to 1870s)" (Doktora Tezi, University of Michigan, 2019), 3. Bölüm.

4 "Aylazgi" (diğer milletten olan) burada Müslümanlar için kullanılmıştır.

5 Burada da "aylazgi" ifadesi kullanılmaktadır.

Semerci Krikor'un Patrikliğe
Arzuhali, Bibliothèque Nubar
(BNU) CP23/1-027.

için, papazımızın teşvikiyle bolis'e [İstanbul'a] mukaddesiyeğinizin ayağına ve ruhanî meclisinize müracaat ettim, emri aliyenizle beni taziye etmeniz için, bütün hayatımı mukaddes kilisemizin kanunlarına itaat edip.
sağ olun, salim olun tüm milletimin şanı için.

1849
Eylül 20

celil Rütebetpenahi
hep sadık bendeniz
semerci krikor

reyül ayn müşahedeyim
mahdesi⁶ bolisli [İstanbullu]
[imza okunamadı]

şahidim
haci sefer
mnkorean

şahidim
yerkan harutium
ghazarean

şahidim k[a]r[a]p[e]t
Yohannesean⁷

Bibliothèque Nubar (BNU) CP23/1-027 (20 Eylül 1849)

6 Mahdesi Kudüs'e hac ziyaretinde bulunuş olanlar için kullanılan bir ünvandır.

7 Şahitlerin imzaları farklı bir mürekkeple atılmış ve buradaki el yazıları metnin geri kalanından farklıdır. Son üç imzanın altında üç adet mürekkep noktası/lekesi bulunmaktadır. Bunlar bir nev parmak izi görevi görmüş olabilirler. Bunlar kişilerin şahsi mühürleri olmadığı zaman kullanılmaktadırlar.

Krikor Semerci'nin arzuhalı, 1840'lardan 1915'e kadar İstanbul Ermeni Patrikliği'ne sunulmuş ve Paris'teki Nubar Kütüphanesi'nde bulunan yüzlerce arzuhalden sadece birisidir.⁸ Bu arzuhaller pek çok siyasi ve ekonomik meselenin yanı sıra bu metinde ele alınan örneklerde de olduğu gibi evlilik meseleleriyle de ilgilidir.

Van Gölü'nün kuzeyinde yer alan Artske (Adilcevaz) kasabasından olan Krikor Semerci, 20 Eylül 1849'da İstanbul Ermeni Patriği'ne başvurdu. Müslüman ve Ermeni nüfusuyla Artske, bulunduğu bölgenin en büyük kasabalarından biriydi. Adının da işaret ettiği üzere muhtemelen Ermeni bir semer tüccarı olan arzuhal sahibi kısa bir süre önce evlenmişti. Anlattığına bakılırsa, karısının cüzzam hastası olduğunu öğrenmesi üzerine Müslüman komşularının da baskısıyla onu annesinin evine götürmüştü. Ne var ki Krikor Semerci'nin kararından memnun olmayan kayınvalidesi, damadını şer'i mahkemeye vermiş ve iddiaya göre mahkeme Krikor Semerci'nin inancına aykırı bir karar vererek onu ikinci bir eş almaya zorlamıştı. Bu karara uymak istemeyen Semerci ise İstanbul Patriği'ne yazarak kendisinin ve Ruhanî Meclis'in müdahalesini talep etmişti.

İstanbul Patriği'ne hitaben el yazısıyla yazılmış bu arzuhalı okuyanlarda, metne hâkim olan yalvaran dilden dolayı bir acıma duygusu oluşabilir. "Kalbimdeki acı" örneğinde olduğu gibi arzuhalde kullanılan duygusal dil ve Semerci'nin karısıyla birlikte olamamasına neden olan fiziksel engeller, okuyucunun bu yalvaran kişiye acımasına zemin hazırlamaktadır. Her ne kadar biraz düşününce asıl acı çekenin, hastalığından dolayı Semerci'nin karısı olduğu fark edilebilecek olsa da. Yine de arzuhalin okuyucu üzerinde bırakabileceği bu duygusal izlenimin ötesine geçerek, benlik ve ötekinin sunumuyla ilgili boyutları ve on dokuzuncu yüzyıl ortalarındaki sosyo-kültürel pratikler ile kavrayışları anlayabilmek için metnin içerdiği çeşitli katmanları ayrıştırabiliriz.

Krikor Semerci'nin hikâyesiyle ilgili başka bir bilgi bulamadım. Semerci'nin arzuhaline verilen cevabın bir kopyasının Patrikhane'de bulunması veya belki de Semerci'nin sunduğu meselenin nasıl ele alınacağını Van Piskoposluğu'na bildiren bir mektubun olması kuvvetle muhtemeldir. Ne var ki bildiğimiz kadarıyla Van'daki yerel kiliselerin arşivlerinden hiçbirisi günümüze ulaşmamış ve Patrikhane arşivleri de Paris'teki Nubar Kütüphanesi ile Kudüs Patrikhanesi arasında dağıtılmıştır. Bunların bir kısmı İstanbul Patrikhanesi'nde kalmış olabilir. Krikor Semerci'nin davasına ilişkin belgelerin izi sürülemediğinden, bu arzuhalde çözülmeden kalacak birkaç bilmece vardır. Örneğin, şer'i mahkemenin Krikor Semerci'yi Müslüman bir ikinci eş almaya zorlaması oldukça tuhaftır. Ermeniler arasında çok eşlilik Van civarında hiç duyulmamış bir şey değildi. Zira *vardapet* Karekin Srvandzeants, 1860'larda Muş çevresinde yayımlanan *Artsvik Taronoy* (Taron'un Küçük Kartalı) adlı dergisinde zaman zaman bu durumdan şikâyet ediyordu. Bununla birlikte İslam hukukuna göre Müslüman bir erkeğin gayrimüslim bir kadınla evlenmesine izin verilirken, aksi söz konusu olamazdı. Öyleyse, Krikor Semerci ima ettiği gibi din değiştirmeye mi zorlanıyordu? Zorla din değiştirmeye İslam hukukunda da izin verilmiyordu. Ne var ki bu evlilik meselesinin İslam hukuku çerçevesinde

⁸ Talin Suciyan bir makalesinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin söz konusu arşivinde bulunan başka bir belgeyi incelemektedir. Suciyan'ın belgesi, birden fazla arzuhal sahibi tarafından imzalanmış kolektif bir arzuhaldir. Suciyan'ın analizi büyük ölçüde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni cemaati içinde var olan yasal ve idari dinamikleri anlamakla ilgilidir. Bkz: Talin Suciyan "'Kimsenin Yüzünü Görmedim, [Çocuk] Dayımdandır': 1856'da Konya Akşehir'de, Ermeni Kilisesi'nde Çözülememiş Bir Dava", *Altınbaş Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2-2 (2017): 33-42.

ele alınması, kayınvalidenin ve kızının yararına olacaktı çünkü kadının hastalığı ve bunun sonucunda cinsel ilişkiye girememesi ve üreyememesi nedeniyle boşanma kolaylaşacaktı. Böyle bir boşanmanın yaşanması durumunda Krikor Semerci'nin eski eşine *nafaka*, yani aylık bir para vermesi ya da boşanmayı reddetmesi halinde ilk eşine maddi destek sağlamaya devam etmesi gerekebilirdi.

El yazısının arzuhal yazmakta deneyimli bir ele işaret ettiği göz önünde bulundurulduğunda, bu arzuhalin Krikor Semerci adıyla imzalanmış olmasına rağmen profesyonel bir kâtip, belki de bir papaz tarafından kaleme alınmış olması muhtemeldir. Dahası, aslı Ermenice olan bu metin bazı fiillerin çekiminden, ismin hallerinden ve bununla bağlantılı edat tercihinden de anlaşılacağı üzere klasik Ermenice'den ödünç alınmış sözcükler içermektedir. Ayrıca, yaygın olarak kullanılan sözcüklerin de kısaltmalar halinde kullanıldığına rastlanılmaktadır. On dokuzuncu yüzyıla ait Ermenice ve Osmanlıca arzu-hallerin tamamı değilse de çoğu bu tür bir aracılıkla yazılmasına rağmen, böyle belgeler bize benliğin tarihsel bir andaki sunumu ve bu sunumun Osmanlı İmparatorluğu'ndaki belirli bir sosyo-kültürel ve siyasi bağlama nasıl oturduğu hakkında çok şey söyleyebilir.

"Ötekiler" karşısındaki konumu, Krikor Semerci'nin benliğinin nasıl sunulduğunu anlamamanın bir boyutu hakkında fikir vermektedir. Semerci'nin arzuhalindeki ötekilerin sunumuna odaklanırsak, ait olduğu millete dair mekânsal bir ötekileştirmenin söz konusu olduğunu görebiliriz. Semerci kendi bucağı Artske ile eşinin köyü arasında bir ayırım yapmıştır. Bir bucaktan olmak ile sıradan bir köyden olmak arasında bir ayırım söz konusudur. Dolayısıyla bu, Semerci'nin kendi toplumu içindeki konumunu nasıl algıladığı hakkında bize bilgi verebilecek bir kent-kır hiyerarşisini yansıtmaktadır. Krikor Semerci arzuhale Artske sakini olarak imzasını atmamış olsa da hem Osmanlıca hem de Ermenice arzuhallerde isimlerin yer belirtilerek imzalanması sık rastlanan bir durumdur. Böyle bir yer bildirimi hem idari açıdan hem de bir muhtle kişisel özdeşleşme bakımından önem arz edebilirdi.

Semerci'nin ait olduğu cemaat içindeki bir diğer ayrıştırma da Müslüman kategorisiyle ilgilidir. Semerci, Müslümanları, Ermeniler arasında yaygın kullanılan bir terim olan ve "diğer halktan/cemaatten" anlamına gelen Ermenice kelime *aylazg* ile ifade etmektedir. Semerci, Artske halkı içinde sadece Müslüman komşularını endişeli olanlar olarak ayrı tutmuştur. Ben bunu, Semerci'nin İstanbul'daki Ermeni yetkilileri karısını annesine geri götürmek için kendisine gerçekten baskı yapıldığına ikna etmeye yönelik retorik bir strateji olarak okudum. Krikor Semerci böylece Müslümanların Hristiyanlardan daha büyük bir otoriteye sahip olduğunu anımsatmıştır ki Semerci'nin kendisini Hristiyanlardan çok Müslümanların taleplerine kulak vermek zorunda hissetmesine yol açan bir gerçekliktir bu. Hal böyle olunca da Semerci, Müslümanları, karısından ayrılma gerekçesini güçlendirmek ve Ermeni Apostolik milleti içinde hukuken ve toplumsal olarak kabul edilemez olan karısını terk etme suçundan kurtulmak için stratejik bir araç olarak kullanmıştır.

Krikor Semerci'nin karısından ayrılma kararını savunması gerekiyordu çünkü Ermeni Apostolik Kilisesi'nin düzenlemeleri İslam hukukundaki durumun aksine boşanmayı yasaklıyordu. İnceleme fırsatı bulduğum, on dokuzuncu yüzyılda Ermeni ahalî ve piskoposlar tarafından kaleme alınıp İstanbul Ermeni Patrikliği'ne ve Rus İmparatorluğu'nda olan Eçmiyazin Katoğigosluğu'na gönderilmiş yüzlerce arzuhal ve kısa rapor, 1800'lü

yılların ortalarında Ermeni Kilisesi'nde boşanmanın hukuki bir kategori olmadığına ilişkin deliller sunuyor. Bu arzuhallerde hem kadınların hem de erkeklerin boşanmak yerine ikinci veya üçüncü kez evlenmek için izin istedikleri görülürken,⁹ Osmanlı arzuhallerinde ise bunun aksine doğrudan boşanmadan (*tatlik*) bahsedilmektedir.¹⁰ Ermeniler bu tür kısıtlamaların üstesinden gelmek için çeşitli taktiklere başvurmuşlardır. Bu yöntemlerden bir tanesi, pek çok Osmanlı tarihçisi tarafından kapsamlıca incelenmiş bir olgu olan şer'i mahkemelere başvurmak idi. Dolayısıyla etnik-dinsel kimliği belirtilmese de büyük ihtimalle Apostolik bir Ermeni olan Krikor Semerci'nin kayınvalidesinin, kızı için daha olumlu bir sonuca yol açabileceğini fark ederek şer'i mahkemeyi Semerci'ye karşı kullanmış olması şaşırtıcı değildir. Karşılığında da Krikor Semerci de bu anı, kendisini Müslümanlar nazarında bir kurban ve bütün hayatı boyunca kilise kanunlarına itaat etmeye söz verdiği Ermeni Apostolik Kilisesi'nin adanmış bir üyesi olarak sunmak için kullanmıştır. Müslüman, Kürt, Protestan ve Katolik etnik ve mezhepsel kimliklere dayalı bu tür ötekileştirme vakaları, Ermeni Patrikliği'ne ve Eçmiyazın Katoğigosluğu'na hitaben yazılmış Ermeni arzuhallerinde karşımıza çıkmaktadır ve bize bireysel arzuhal sahiplerinin benliklerini nasıl anlattıklarını gösterebilirler.

Yüksek bir otoriteyi memnun etmek için ifade edilmiş benlik perspektifinden olsa bile böyle bir belge benliğin anlatımı hakkında bize çok şey söyler. Benlik, hitap edilene göre kesinlikle farklı şekilde ifade edilecektir. Örneğin Krikor Semerci Osmanlı idaresine arzuhal sunuyor olsaydı, ki bir Ermeni'nin Osmanlı hükümetine arzuhal vermesi ihtimal dışı değildir, bu durumda muhtemelen Patrikliğe hitaben yazdığı arzuhalde olduğu gibi Müslüman cemaate işaret etmez ve Ermeni Kilisesi'nin kanunlarına veya Ermeni Apostolik milletine (*azg*) bağlılığını da vurgulamazdı. Bu yüzden tarihçilerin çeşitli benlik pratiklerini Osmanlı bağlamında anlama çabalarında, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diller, dinler ve etnisitelerin kesişen sosyal ortamında var olması kaçınılmaz olan farklı benlikleri ortaya çıkarabilecek farklı dillerdeki kaynaklara bakmak son derece önemlidir.

⁹ Örnekler için bkz. BNU CP12/1, 086 (3 Ekim 1859); BNU CP23/1, 140 (11 Ağustos 1874).

¹⁰ Örnekler için bkz. BOA A.MKT.UM 21-36 (22 Şaban 1266 / 3 Temmuz 1850); BOA A.DVN 84-72 (30 Ocak 1853).

Fotoğrafın Biyografisi ve Fotoğraftakinin Biyografisi

ZEYNEP DEVRİM GÜRSEL*

Massachusetts Historical Society arşivinde bir fotoğraf incelerken.
Nisan 2022. Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir.

Arşivde bir fotoğrafla karşılaşmak kadar heyecan verici az şey vardır şu hayatta. Bu arşiv bir devlet arşivi, müze arşivi, gazete arşivi, üniversite kütüphanesinin nadir eserler koleksiyonu, bit pazarında bir kutu ya da şahsi bir arşivde, yüklükten çıkmış tozlu bir sandık veya çekmecenin arkasında saklı bir mektup zarfı olabilir. Arşivdeki nesnelere-eldivenlerle-dokunabilecek şansım olmuşsa, daha resmin görseline bakmadan bile birçok şey öğrenebilirim. Fotoğraf benim için her zaman araştırma merakı uyandıran bir nesnedir.

Fotoğrafın Biyografisi

Fotoğraflar son derece zengin tarihsel kaynaklardır ama aynı zamanda onları haklarını vererek doğru yorumlamak çok emek gerektirir. Üstelik de çoğu tarihsel metinde hala bizzat kaynak değil ancak konuya dair görsel örnek olarak değerlendirilirler. Sanki tarih yazımı için esas kaynak olmaya yetersizlermiş de ancak sonlanmış bir araştırmaya birazcık renk katan unsurlarmış gibi. Yazar bir olayı aktardıktan ya da bir tartışmayı sunduktan sonra kısaca göz atmamız için "bkz. Şekil 1" diyerek okuru yönlendirir. Böyle çalışmalar fotoğrafları dünyaya açılan saydam bir pencere gibi tasarlar, hani Şekil 1'e baktığımızda adeta tarihte ne olduğunu kendi gözlerimizle görebilecekmişiz gibi. Sanki Şekil 1 dünyadan alçı kalıpla alınmış bir görselmiş gibi. Oysa fotoğraflardan tarihsel bir kaynak olarak yararlanabilmek için onların her zaman kendilerine ait bir biyografile-

* Antropoloji Bölümü, Rutgers Üniversitesi; z.gursel@rutgers.edu.

ri olduğunu unutmamamız gerekiyor.¹ Hatta 1850'lerden sonra üretilen fotoğrafların çoğu kolaylıkla yeniden üretilebildiğinden tarihin belirli bir anını temsil etseler de aynı fotoğrafın farklı kopyalarının son derece farklı biyografileri olabileceğini de aklımızda tutmak gerekir. Fotoğraflar, çoklu zamansallıkları olduğu ve dolaşımda oldukları için araştırmacıları tarihsel kaynak olarak zorlarlar. Çoklu zamansallık her fotoğrafın birden fazla tarihsel ana dair izler taşımasıdır. Arşivde bir fotoğrafla karşılaştığımda *fotoğrafın biyografisi* üzerine düşünürük işe başlarım. *Fotoğrafın biyografisi* fotoğrafta görülenden ya da fotoğrafın gösterdiğinden farklıdır. Fotoğrafın biyografisi çekildiği andan araştırmacı olarak karşıma çıktığı ana kadar uzanan tüm süreci kapsar. Hatta daha önceki bir zaman dilimine bile uzanabilir - örneğin fotoğrafın çekilmesine neden olan arzular ya da siyasi istekler neydi? Fotoğrafa yöneltilmesi gereken ilk sorular: Nasıl üretildi ve hangi rotaları izledi? Bugüne dek fotoğrafın başına neler geldi? Fotoğrafı bugüne getiren kaderi kim ya da ne tayin etti? İster bir manzara fotoğrafı, ister bir portre ya da bir ürün numunesi olsun, bir başka deyişle, isterse bir yerin, insan(lar)ın ya da şey(ler)in fotoğrafı olsun, fotoğrafın biyografisini anlamaya dair bu yaklaşım her zaman verimlidir çünkü öncelikle ona kendi konumum dışında bir yerden bakmama sebep olur. Bugün elimde tuttuğum bu fotoğraf daha önce kimlerin ellerinde bulunmuş ve ne gibi kararlara ya da izlenimlere sebep olmuş?

İnsan portrelerinin araştırmacılar açısından özel bir zorluğu vardır. Bu görüntüler, fotoğrafta yer alan hayat(lar) hakkında bilgi vermeyi vaat ettikleri için dikkatimizi adeta büyülenmişçesine üzerlerinde toplarlar. Yine de, sadece fotoğraflara bakarak insanların yaşanmış deneyimleri üzerine fikir yürütmek tehlikelidir. Her fotoğraf çok zamansallı olmakla birlikte yaşanmış bir hayatın tek bir anını yansıtır. Fotoğraflar konuşmaz konuşamaz. Çok dikkatli incelesek bile bakarak göremeyeceğimiz çok şey vardır. Herşeyi göz önüne sergilediklerine, bize herşeyi anlattıklarına inanmayı çok arzularız. Üstelik bizi etkilediklerinde kendi duygu yoğunluğumuzu onlara atfetmek çok caziptir sanki hissettiklerimizin sebebi fotoğrafın kendisiymiş gibi. Oysa karşısında hissettiklerimizin bir kısmı fotoğrafın çekildiği zaman ile karşıma çıktığı an arasında olanlarla ilgilidir.

O halde bir fotoğraf ne zaman biyografik bilgi kaynağı olabilir? Onu başka malzemeye birlikte yorumlayabildiğimiz zaman; başka arşiv belgeleri ya da bir sonraki kuşaktan akrabalarının anlattığı hikayeler, günlükler ya da mektuplarla bir araya getirebildiğimiz zaman. Fotoğrafın öznelere dahi fotoğraf anına ve gerçekte ne olup bittiğine dair farklı anlatılara sahip olabilirler. Bellek kesin olmadığı gibi etkiye de açıktır. Genellikle insanlar geçmiş anılarını - bilerek ya da bilmeyerek- olmuş olmasını istedikleri gibi ya da şimdiki zamana dair gereksinimlerini en iyi nasıl karşılıyorsa öyle anlatırlar. Fotoğrafa dair ipuçlarını doğru bir biçimde saptayabilmek için ve özellikle ilişki kurabileceğimiz belgeler olmaksızın arşivlenen fotoğrafların ne anlama geldiğini çözebilmek için her fotoğrafı başka görsellerle birlikte değerlendirmemiz ve dönemin görsel ekolojisini anlamamız gerekir. Karşımızdaki fotoğrafın türü nedir? Başka hangi fotoğraflarla karşılaştırılabilir? Örneğin, bir hastanın fotoğrafını anlamlandırabilmek için belirli bir dönemde, belirli bir hastanede çekilen diğer tıbbi fotoğraflara bakılabilir ya da üniformalı bir kişinin vesikalık fotoğrafı aynı dönemdeki başka kimlik fotoğraflarıyla karşılaştırılabilir.

¹ Burada Igor Kopytoff'un "Nesnelerin Toplumsal Yaşamı"nda sergilediği yaklaşımı izliyorum: Bkz. Igor Kopytoff, "The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process", *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, yay. haz. Arjun Appadurai (Cambridge: Cambridge University Press), 64-91.

Bu yöntemler bir dönemin görsel biçimlerini ve yaygın olan fotoğraf türlerini anlamaya başlamamıza yardımcı olur. Düşün fotoğrafları suçlu fotoğraflarından oldukça farklıdır ama her dönem bu farklılıklar değişebilir. Bir fotoğraf türü yeri geldiğinde yeni bir amaç uğruna çok farklı kullanılabilir. Aynı bireye dair birçok fotoğraf bulabilirsek o insanın hayatında farklı dönemlerine dair fikir edinmeye başlayabiliriz. Ancak her durumda özellikle dikkat etmemiz gereken konu fotoğraflarda nasıl göründüklerine bakarak insanların ne düşündükleri ya da ne hissettikleri hakkında tahmin yürütmemektir. Elbette tüm tarih araştırmacıları arşivleri eleştirel bir mesafe ve şüpheyile okumayı bilirler ancak, sözkonusu arşivde karşımıza çıkan ve tam önümüzde duran bir şahıs fotoğrafı olunca işler biraz karışabilir. Fotoğraflarla karşılaşmayı gerçek zamanda sosyal bir karşılaşmayla karıştırmamalıyız. Gerçek bir karşılaşmada insanın görünümünü ve davranışlarını değerlendirebilmek için elimizde birçok sosyal ve kültürel ipucu vardır. Fotoğraflar doğaları gereği insanları ve onların hayatlarını bağlam dışına taşır. Araştırmacı olarak bizim görevimiz, fotoğrafları mümkün olduğu kadar yeniden bağlamsallaştırmaktır ama bu hiçbir zaman bize, fotoğrafa bakmakla bir insanla aynı mekân ve zamanı paylaşmanın aynı olduğunu düşündürmemelidir. Karşısında ne kadar duygulansak da fotoğraftakinin yaşayan bir insan değil ancak yaşanmış bir ana dair bir ipucu olduğunu unutmamalıyız. Arşivde karşımıza çıkan bir portre sayesinde birinin neye benzediğini öğrenebilir ona dair fikir edinebiliriz ama hiç bir zaman sadece fotoğrafa bakarak duygularını tahmin edemez ya da ne düşündüğünü bilemeyiz. Birini fotoğraftan tanıyacak kadar iyi araştırmış olsak da kendimizi onunla tanışmış sayamayız.

Fotoğraftakinin Biyografisi

Peki bir fotoğraf ne zaman fotoğraftaki bir insanın yaşamı hakkında bilgi sağlayabilir? Bu soruya cevap verebilmek için uzun yıllardır çalıştığım 1896 ve 1908 yılları arasında çekilmiş olan terk-i tabiiyet fotoğraflarından bir örnek kullanmak istiyorum. 9 Ekim 1896'da Sultan Abdülhamid, Osmanlı Ermenilerinin tebdil-i tabiiyetten farklı olarak şahsen kendisine başvurmadan, geri dönmek üzere ve Osmanlı tabiiyetinden çıkarak hicret edebileceklerine ilişkin bir kararname çıkarmıştır.² Bu kararnameye göre göç edeceklerin fotoğraflarının çekilmesi gerekir. 1908'e kadar kimisi tek başına kimisi ailecek 4300'den fazla insanın terk-i tabiiyet edebilmeleri için en az 2040 fotoğraf çekilmiştir.³ 2014'de ilk kez bir terk-i tabiiyet fotoğrafı gördüğümde beri arşivlerde bulduğum örneklerde karşılaştığım her bir insanın yaşayan akrabalarını bulmaya çalıştım. Akrabalara ulaşabildiğim zaman da kendilerine terk-i tabiiyet fotoğraflarının kopyalarını götürmeyi görev bildim. Bir antropolog olarak Ermeni bireyleri ve aileleri Osmanlı İmparatorluğu dışında tutmak üzere çekilmiş olan bu fotoğrafların varlığını öncelikle fotoğraftakilerin ailelerine bildirmeyi ahlaki sorumluluğum olarak görüyorum. Araştırmacı olarak bu fotoğraflarla ne kadar çok vakit geçirdiysem de fotoğrafların fotoğraftakilerin kimisini bizzat tanımış aile üyeleri için anlamının bana ifade ettiğinden son derece farklı olabileceğini hiçbir zaman unutmadan onlar da vefat etmeden çocuklarına ve torunlarına ulaştırmaya öncelik verdim.

² Terk-i tabiiyet sürecine dair bir tartışma için, bkz. Zeynep Devrim Gürsel, "Classifying the Cartozians: Rethinking the Politics of Visibility Alongside Ottoman Subjecthood and American Citizenship", *Photographies* 15-3 (2022): 349-380 ve Zeynep Devrim Gürsel, "Looking Together as Method: Ottoman Armenian Expatriation Photographs", *Visual Anthropology Review* 38-2 (2022).

³ Bu sayılar yazarın Osmanlı arşivinde uzun yıllar yürüttüğü araştırmanın sonucudur. Osmanlı arşivinde terk-i tabiiyet etmesiyle ilgili belge bulunan her şahısa dair bilgilerin toplandığı veri tabanı hazırlanmış olup ileride yazar tarafından açık erişime konulacaktır.

Vartanuş Balyozyan'ın 1906 da Encababian stüdyosunda çekilen terk-i tabiiyet fotoğrafı. BOA HR.TH 335-52-28.

Vartanuş Balyozyan terk-i tabiiyet fotoğrafları arasında merakımı uyandıran Sivas/Sepasdia doğumlu genç bir kadının adı. Fotoğrafın arkasındaki yazılardan öğrendiğim kadarıyla babası vefat etmiş.⁴ 1900 senesinde Amerika'ya gitmek üzere Osmanlı'dan ayrılmış olan Dikran ile daha iki yaşındayken nişanlandırılmış. Portrenin arkasındaki tabirle bu fotoğraf 1906 senesinde geri dönmek şartıyla "hicret etmek üzere alınan fotoğrafıdır." Oysa Vartanuş bir terk-i tabiiyet fotoğrafı için çokça ziynet takmış. Bilezik, küpe, cep saati ve taçlı bu portrede sağ elinin henüz evli olmadığından yüzüksüz olması onca takı arasında iyice dikkat çekiyor. Bu fotoğraf terk-i tabiiyet için kullanılmış olsa da Vartanuş acaba bir nişan fotoğrafı için mi poz vermişti? Beline geleneksel niello tekniğiyle işlenmiş gümüş kemerden takmış. Geminin yolcu listesinden Vartanuş'un amcası Arshag ve ailesiyle yolculuk yaptığını ve amcası ile nişanlısının arkadaş olduklarını öğrendim. Her iki terk-i tabiiyet fotoğrafının aşağısında delik var. Bu delikler Hariciye Nezareti'ne gönderilen diğer otuz bir fotoğraf baskısının birbirine dikiyerek bir üst yazıya tutturulmasından oluşmuş.

No	N° de Contrôle	Noms	Age	Nationalité	Profession	Commune	Département	Destination	Prix du passage	Observations
51		Arshag Odabashian		Arménien				New York	18 \$	
52		Vartanuş Balyozyan		Arménien				"	84 \$	
53		Vartanuş Balyozyan		Arménien				"	180 \$	

Marsille le 18 juillet 1906
Le Chef du Bureau des Passages
P. Barre

Vartanuş Balyozyan'ın ismini Marsilya'da hazırlanan yolcu listesinde buldum. Fotoğraf yazar tarafından çekilmiştir. 24 Ocak 2019.

4 Osmanlıca'dan çeviren Ebru Sönmez.

Amerika'ya gelişinden üç hafta sonra Vartanuş Boston'da evlenir. Birkaç yıl içinde iki oğlu olur, Michigan'a taşınırlar, Dikran Ford fabrikasında işçi olarak çalışır ancak 1929'da ailecek Kaliforniya'ya göç ettiklerinde Dikran orada kilim tamirciliğine döner. Dikran 1938'de vefat eder. Vartanuş ise 1974'teki vefatına kadar oğlunun ailesiyle birlikte yaşar. Uzun süre aradıktan sonra Vartanuş'un torunlarını buldum. Bulduğumda ilk öğrendiğim şu oldu: Amerika doğumlu bir Ermeni olan gelini Vartanuş ile daha iyi

geçinmek ümidiyle Ermenice öğrenmişse de Vartanuş çok az İngilizce öğrenmiş, torunları ise hiç Ermenice öğrenmemişler. Yani aynı evi uzun yıllar paylaşmış olsalar da hiçbir zaman ortak bir dilleri olmamış.

Torunu Richard Hovsepien kendisinin Vartanuş'un gözbebeği olduğunu, babaannesinin her yere ablasını değil onu götürdüğünü söyledi. Los Angeles'teki Holy Cross Katolik Kilisesi'ne sıkça yapılan ziyaretlerle pek ilgilenmemekle birlikte, bu kilise ziyaretlerin sonrasında şehir merkezine yapılan gezileri severmiş. Vartanuş'un garajda duran bazı kişisel eşyalarını anımsıyor:

"Onun memleketten getirdiği eski bir sandığı olduğunu hatırlıyorum. Üstünde deriden bir kayış ve önyüzünde boydan boya tokalar vardı. Kare bir sandıktı. Çocukluğumda içindekileri kurcalamayı se-verdim. Tarihte yolculuk gibiydi. Büyüleyiciydi... Bana ondan kalan tek bir şey var, küçük bir şey, ufacık bir sütlük. Tıpkı şık restoranlarda kahve sunduklarında kullandıkları gibi, küçük kulpu olan üzerinde Grenoble Oteli yazan bir sütlük. Her

neyse, hayatının bir yerinde orada bulunmuş belli ki ve sanırım, o küçücük sütlüğü de yürütmüş."

Vartanuş 1906 yılında New York'a vardığında şehrin şık otellerinden Grenoble Oteli onarımdan sonra yeniden açılmıştı. Belki de Vartanuş Balyozyan nişanlısı Dikran tarafından karşılandıktan sonra Amerika'daki ilk gecesini Grenoble Oteli'nde geçirmiş ve sütlüğü de bir hatıra olarak tutmuştu.

"Sandıkta başka fotoğraflar da vardı, kitaplar, Ermenice İncil. Bir sürü İncil'i vardı, onları nereye gitse yanında götürürdü ama bir de beyaz bir İncil'i vardı, bazı fotoğrafları onun sayfaları arasında saklardı. Çok ama çok güzel mavi gözleri vardı babannemin. Bana gösterdiği bir fotoğraf vardı. Siyah beyaz olmasına rağmen açık renk gözlü olduğu belli oluyordu. Siyah beyaz fotoğrafları babaannemin gözlerinin maviliğini göstermediklerinden sevmezdim. Ama o fotoğrafı sevmiştim."

Vartanuş'un amcası ve nişanlısı Dikran'ın arkadaşı Arshag Evakimyan ve ailesinin 1906'da Encababian stüdyosunda çekilen terk-i tabiiyet fotoğrafı. BOA HR.TH 335-52-25.

1903 yılından bir Hotel Grenoble ilanı. Yazarın özel koleksiyonundan.

Telefonu kapattıktan sonra Richard'a Vartanuş'un terk-i tabiiyet fotoğrafını gönderdim. Beni hemen geri aradı. "Bu şahane bir portre ama üzgünüm, bunu daha önce hiç görmedim. İncilinin arasında sakladığı yakından çekilmiş bir portreydi. Ama yüzü neredeyse aynı görünüyor, belki de bu, benim hatırladığım fotoğraf ile aynı gün çekilmiş bir başka karedir."

O sırada, Richard'ın kızkardeşi Karen evinde bir sandık ve içinde Vartanuş'un pasaportunu buldu. Pasaport terk-i tabiiyet fotoğrafının arkasındaki tarihten bir sonraki hafta içinde verilmişti ve Vartanuş'un Fransa'dan Birleşik Devletler'e sekiz günlük yolculuğu sırasında her gün tıbbi muayeneden geçtiğine dair bir belge ile birlikte saklanmıştı. Karen bu belgelerin yanında babannesinin Sivas/Sepasdia'den ayrılmaya hazırlandığı sırada yazdığı Ermenice bir mektubu da paylaştı:

Sevgilim,

Mektubunu aldım, okudum, tek başıma ağladım, hemen cevapladım. Çünkü bunun, senin mektubun olduğuna gönderdiğin fotoğrafla ve elyazınla beni inandırdın. Buna karşılık senin de bana aynı şekilde güvenmen gerekiyor...Sen karar vermeden önce el ele tutuştüğümüzda benim dürüstlüğümü hissedeceksin ama senin sevgilin olarak benim de senin gerçekliğini hissetmeye hakkım var.

Bunu sözlü olarak daha iyi açıklayabilirim, kalemim ürkek ve güçsüz. Çünkü birbirimizden uzağız, beni burada kandıran kimse yok ama belki seni kandıranlar vardır. Benim için çabalayanların alınları açık, arkalarından atılan onca taş a rağmen.

...

Zaman adildir ve her şeyi ortaya çıkarır, benim ayrılma vaktim geldi, sana Sam-sun'dan ve Marsilya'dan yazacağım.

Dikkatli ol. Yazdıklarımı inan ve benim birbirinden ayrılmaz aşkımlı ve şefkatimi kabul et,

Vartanuş Balyozyan⁵

Belki de Richard'ın çocukken gördüğünü söylediği portre Vartanuş'un nişanlısından gelen mektuba cevaben bu mektupla birlikte gönderdiği fotoğraftı. Belki de terk-i tabiiyet fotoğrafı olarak "aldırılan" fotoğrafı çektiği gün bir başka fotoğraf daha çekilmişti. Bu örnekte fotoğrafların yanıltmaya karşı koruyucu bir işlevi var; güvenilirliğin teminatı olarak hem Osmanlı devleti hem de uzaktaki nişanlı için birinin gerçekten var olduğuna ve söylediğini yapacağına dair bir kanıt olarak işlev görüyorlar. Terk-i tabiiyet fotoğrafından yola çıkarak Vartanuş Balyozyan'ın biyografisi hakkında, burada sadece bir kısmını paylaştığım çok şey öğrendim.

Evlendiklerinden on küsur yıl sonra bir başka Ermeni fotoğrafçı, Dikran ve Vartanuş'un Boston'da çekilen orijinal evlilik fotoğraflarının büyük bir baskısını hazırlamış. Sohbetimizin ardından Vartanuş'un torunu Karen bugün evinde asılı olan bu portrenin fotoğrafını gönderdi. Bu fotoğraf her fotoğraftaki çoklu zamansallığı görselleştiriyor. Portrede hem Dikran ve Vartanuş çiftinin 1906 senesinde verdikleri pozu, hem fotoğrafın baskısını 1919'da hazırlayan fotoğrafçının rötuşlarını, hem de Vartanuş'un torununun 2021'deki yansımasını görebiliyoruz.

Başta söylediğim gibi arşivde bir fotoğrafla karşılaşmak kadar heyecan verici az şey vardır. Fotoğraflar son derece zengin tarihsel kaynaklardır ama haklarını vererek onları doğru yorumlamak çok emek ister.

Vartanuş Balyozyan'ın düğün fotoğrafı. Camdaki yansımada Vartanuş'un torunu Karen Hovsepian'ı görüyoruz. Fotoğraf: Payam Sabouni, 11 Temmuz 2021.

⁵ Ermenice'den çeviren Vahakn Keshishian. Ayrıca Ani Babaian'a teşekkür ederim.

Aslı Niyazioğlu, *Dreams and Lives in Ottoman Istanbul: A Seventeenth-Century Biographer's Perspective*

London and New York: Routledge, 2017. 147 sayfa. ISBN 9780367881450

HANİFE KARASU*

Aslı Niyazioğlu'nun *Dreams and Lives in Ottoman Istanbul: A Seventeenth-Century Biographer's Perspective* başlıklı çalışması, 2020 yılının Mart ayında 17. Yüzyıl İstanbul'da Rüyalarda ve Hayatlar başlığıyla Türkçeye çevrildi. Osmanlı rüya tarihçiliğiyle ilgili katkı sağlayacak eserde, 17. yüzyılda imparatorluğun farklı bölgelerinde kadılık görevi yapmış Nev'izâde Atâyî'nin hayatı ile *Hadâ'ikü'l-Hakâ'ik fî Tekmiletî's-Şakâik* adlı eserinde kaleme aldığı biyografilerin muhtevası incelenmiştir. Bu biyografilerin içeriğindeki rüya anlatıları sayesinde 16. yüzyıl sonu ile 17. yüzyıl başlarında Osmanlı İstanbul'da yaşamış ulema hayatlarının birçok yönünün tespit edilebileceği vurgulanmaktadır. Niyazioğlu rüya kayıtlarının *Hadâ'ik*'teki şair, kadı ve alimlerin yaşantılarında neden bu kadar önemsendiği sorusunun cevabı üzerinde durmaktadır. Bununla birlikte kitap, 17. yüzyıl İstanbul'unun kültürel hayatıyla alakalı bilgilere ulaşılmasını sağlaması ve İstanbul'da yaşayan Osmanlı ulemasının yaşamlarını anlamlandırmak açısından değerli bir kaynaktır.

Erken modern dönem Osmanlı kültür tarihçisi olan Niyazioğlu, Oxford Üniversitesi'nde öğretim üyesidir. Osmanlı toplumunda rüya anlatılarıyla ilgili kaleme aldığı birçok makalenin yanı sıra sunduğu bu çalışmayla, elimizde Osmanlı rüya tarihçiliği hakkında birçok bilgiyi bir araya toplayan düzenli bir kaynak bulunmasını sağlamıştır. Kitapta da zikredildiği gibi aynı konuda daha önce yapılan farklı çalışmalar mevcuttur. Niyazioğlu'nun da öğrencisi olduğu Cemal Kafadar'ın 17. yüzyılda Üsküp'te yaşamış Asiye Hatun'un rüya mektupları hakkındaki çalışması, bir kadının rüyaları vasıtasıyla kendisini sorguladığı dikkat çekici bir içe bakış örneğidir. Aynı zamanda Selim Karahasanoğlu'nun 18. yüzyılda bir kadı tarafından tutulan günlüğü incelediği çalışmada, kadı Sadreddinzade Mustafa'nın ulema arasında meslek seçimlerinde rüyalara verilen önemi gösteren hayal ettiği mevkî gelmesiyle bağlantılı olarak kaydettiği rüyasından bahsedilir. Ayrıca Ahmet Tunç Şen, şair ve kadı Veysi'nin, dönemin siyasi olaylarını anlatmak üzere kurguladığı rüyasını 17. yüzyılın tartışmalı konularına katılmak için nasıl kullandığını gösterir. (s. 6) Özgen Felek tarafından ilk kez yayımlanan Sultan 3. Murat'ın rüya mektupları da unutulmaması gereken önemli bir kaynaktır. Niyazioğlu'nun yaptığı çalışmanın mevcut literatüre katkısı, 17. yüzyılda bir Osmanlı şehrinde rüyalar üzerine konuşulanları ortaya koymasıyla birlikte aynı dönemde rüya anlatılarının Osmanlı uleması arasında mesleki kariyerlerinde yükselmek için nasıl kullanıldığını göstermesidir. Bu yönüyle Osmanlı kültür tarihi üzerine çalışan araştırmacılar için önemli bir kaynaktır.

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi; hanifekarasu84@gmail.com.

Kitap kaynakça ile beraber toplam 147 sayfadır. Giriş, sonuç ve dört bölümden oluşmaktadır. Niyazioğlu, giriş kısmında kitabın amacını belirtirken Osmanlı rüya tarihçiliği, Osmanlı yaşam yazma geleneği ve mutasavvıfların toplumdaki rolleri olmak üzere üç farklı başlığı bir araya getirerek yeni araştırmalara katkı sağlamayı hedeflediğini vurgulamaktadır. Biyografi yazarlarının eserlerine dahil ettiği rüyaları sayesinde henüz keşfedilmemiş yönlerinin görülebileceğini ve Osmanlı yaşam yazma geleneği vasıtasıyla dünya ve ahiret arasındaki ilişkiye odaklanarak Osmanlı toplumundaki kâtip, şair, şeyh ve alimlerin hayatlarını incelemeyi amaçladığını belirtir (s. 9-10). Bununla birlikte üç sayfadan meydana gelen sonuç kısmının daha uzun bir değerlendirme yazısıyla bitmesi, "Konunun daha iyi analiz edilmesi açısından bir zenginlik katar mıydı?" sorusunu akla getirmektedir (s. 110-112). Ayrıca "ek" başlığı altında *Hadâ'ik*'ten bir biyografi metni örneği verilmekle beraber Atâyî'nin eserinin orijinaline ait birkaç sayfaya yer verilmesi eserin orijinaline dair merakı gidermesi açısından katkı sağlayabilirdi.

Niyazioğlu birinci bölümde, Atâyî'nin meslektaşlarıyla rekabet ederek yüksek bir mevkîe ulaşabilmek için babasının yakın dostlarının himayesinden destek almaya çalışması üzerinden Osmanlı edebiyat çevrelerinde himaye bağı etrafında ilişkilerin nasıl şekillendiğini anlatmaktadır. İkinci bölümde, Atâyî'nin eserinde kullandığı bahçe imgesinin büyümek ve gelişmek anlamında olduğunu ifade etmektedir. Biyografileri anlatılan kişilerin bu dünyada tomrucuktan çiçeğe dönüşüp "ırfan bahçesini" bereketlendirdiğini ve öldükten sonra da cennet bahçelerinde olacakları düşüncesinden söz eder. Böylece *Hadâ'ik* de içerisinde çiçeklerin bulunduğu bir cennet bahçesine benzetilmiştir. (s. 47-48) "Bu Dünyadan Rüya Alemine" başlığını taşıyan üçüncü bölümde, erken modern dönemde yaşamış Osmanlıların kariyerleri hakkındaki rüyaları kaydedip paylaşmaktan hoşlandıklarını önemle belirtir. Bununla birlikte kitabın her bölümünde Atâyî'nin hayatından ve eserinden bilgileri bir arada vererek *Hadâ'ik*'teki biyografilerden örnekler sunmuştur. Bu yöntem okuyucunun *Hadâ'ik* yazarı ve anlattıkları arasında kuvvetli bir bağ kurmasını sağlamakla birlikte yazarın anlattıklarına kendisinden neler yansıtabileceğinin anlaşılması açısından önemlidir. Osmanlı literatüründe ben-anlatıları alanında değerli katkılar sağlayan Niyazioğlu, eserin bir ben-anlatısı metni olarak değerlendirilmesi noktasında dikkat çeken ipuçları ortaya koymaktadır. Mesela dördüncü bölümde, ölenlerin yaşayanları ziyarete gelmesiyle ilgili Atâyî'nin yazdıklarından yola çıkarak kendisinin de böyle bir olayın gerçekleşebileceğine inanma ihtimalinin olduğunu ifade ederken bizzat *Hadâ'ik*'ten örnekler verir. Vefat etmiş bir denizcinin, ölümünden üç yıl sonra arkadaşını ziyarete gelmesini anlattığı hikâyede, ölümlerin yaşayanlara kendilerini gösterip göstermedikleri sorusunun cevabını okuyucuya bırakmasına ve bu olayın rüyada veya gerçek hayatta gerçekleşip gerçekleşemeyeceği hususunda kesin bir fikir belirtmediğine dikkat çeker (s. 95-96).

Atâyî'nin ölümlerin hayatta olanları ziyaretiyle ilgili düşüncelerini aktarmak için üç öykü alıntılıdığını dile getirir. Üryani Mehmet Dede, Sarı Saltuk ve Aristo *Hadâ'ik*'te, hayatta olanlarla bağ kuran üç isimdir. Aristo, mezarından öğrencilerinin sorduğu soruları yanıtlar, Sarı Saltuk kabrini yakıp yıkan Kazakları cezalandırır ve 16. yüzyıl sonu Osmanlı okuyazar çevresinden olan Üryani Mehmet Dede Atâyî'yi şiir yazmaya yönlendirir (s. 92-93). Ayrıca *Hadâ'ik*'teki biyografilerde, Atâyî'nin anlatımıyla ilgili bir üslup özelliğini belirtmiştir. Niyazioğlu, eserde daha çok Bayramî, Nakşibendî ve Halvetî tarikatına mensup olanların üzerinde durulduğunu ancak Şeyh Şemseddin Sivasî hakkında bazı bilgileri atladığını söylemektedir. Bu üslupla Atâyî'nin Sivasîleri, Osmanlı tarihi içinde zikretmeyerek önemsiz göstermeyi hedefleyebileceği ihtimalinin altını çizer (s. 60).

Atâyî'nin belli bir konuda fikirlerini anlatmak için seçtiği öykülerin içeriği ve kullandığı üslup 17. yüzyılda Osmanlı toplumunda yaşam yazma geleneği hakkında bir biyografi yazarının özelinde önemli ipuçları vermektedir.

Osmanlı biyografi yazarlarının anlattığı yaşam öykülerinde rüyaların insanların hayatında dönüm noktası olması üzerinde durur. Biyografilerin kaleme alındığı eserlerde rüyaların, meslek tercihlerini açıklarken sıkça bir delil olarak sunulmalarını dikkat çekici bulmaktadır (s. 76-77). Diğer taraftan rüya kayıtlarıyla ilgili aynı yüzyıllarda farklı coğrafyalarda yazılan eserlerle *Hadâ'ik* arasında karşılaştırmalı örneklerle yer vermektedir. Döneme ilişkin sorunları veya meslek seçimlerini rüyalar vasıtasıyla anlatma geleneğinin sadece Osmanlı coğrafyasında görülmediğini, 17. yüzyılda İspanyol yazarlar tarafından da toplumsal düzendeki bazı eksiklikleri eleştirmek için rüya anlatılarının kullanıldığını karşılaştırmalı olarak inceler (s. 79). Niyazioğlu, Osmanlı toplumundaki kültürel hayat hakkında önemli veriler sunarken Atâyî'nin yaşantısına dair özel bir bilgiye de ulaşıldığını sağlar. 17. yüzyılda İstanbul'da insanların birbirlerine ödünç kitap vermeleriyle aralarında güçlü bir bağ kurduklarını vurgulayarak bu geleneğin Atâyî ve arkadaşı Abdülkerim Çelebi için bir araya gelme vesilesi olduğunu aktarmaktadır (s. 98). Ayrıca erken modern dönem Osmanlı biyografi yazarlarının mesleklerini neden bu kadar önemsediklerine değinerek biyografi yazarları için hayatlarını anlattıkları kişilerin gelecek nesillere rehberlik etmesinin, hissedilen toplumsal çöküş nedeniyle büyük önem arz ettiğini ifade etmektedir (s. 110).

Kitapta dönemin fikir hayatının anlaşılmasını sağlayan bir başka konu, ölümlerin yaşayanlarla iletişim kurabilmeleri hakkında ulema arasındaki tartışmalardır. Ulemanın bir kısmı ölümlerin hayatta olanları ziyaret ettiklerine inanmanın "günah" olduğu düşüncesindedir. Bir kısmı da bu düşüncenin tam aksine bazı ölümlerle iletişime geçilebileceğini savunmaktadır. Kitap, 17. yüzyıl İstanbul'unda ölümlerle ilgili anlatılan olağan dışı öykülerin ulema arasında nasıl karşılandığını göstererek bu dönemdeki okuryazar çevrelerin fikir hayatına ışık tutmaktadır (s. 93-94). Niyazioğlu, Atâyî'nin anlattıklarının aslında hayalet hikayeleri gibi korkutucu bir anlatı olmadığını, ahirete göçüp gidenlerle bu dünyada yaşayanlar arasındaki sevginin bir göstergesi olduğunu altını çizmektedir. Öykülerde yoğun olan duygunun korku değil, hayret olduğunu savunur. Bu nedenle son bölümü "Bu anlatılanlardan nasıl korkulabilir?" sorusunu sorarak bitirmektedir (s. 104). Ayrıca Atâyî dünyada birbirlerine muhabbet besleyen dostlardan birisi vefat ettiğinde dostluklarının bâki kaldığını vurgular (s. 103).

Sonuç olarak kitap, 16. yüzyıl sonunda ve 17. yüzyıl başında yaşamış Osmanlı ulemasının sadece hayatları ve fikirleri hakkında bilgiler içermez, bunun yanı sıra Osmanlı literatüründe ben-anlatıları alanında ulemanın kendi yaşamlarını gözlemlerken rüyalarını nereye koyduklarını görmemizi sağlayan değerli bir kaynaktır. Aynı dönemdeki Osmanlı İstanbul'unun sosyal ve kültürel durumu hakkında yapılacak araştırmalar için aydınlatıcıdır. Karşılaştırmalı olarak verilen bilgiler konunun geniş bir yelpazede anlaşılmasını sağlamakla beraber kaynakça açısından kitaba zenginlik kazandırmıştır. Osmanlı toplumunda rüyanın sosyal ve kültürel hayatta nasıl kullanıldığına dair örnekler sunarak kariyer sahibi kişiler için taşıdığı anlamı göstermektedir. Niyazioğlu, rüya kayıtlarının, Osmanlıların kendi dünyalarına bakma şekilleri konusunda yeni yapılacak araştırmalarda son derece verimli kaynaklar olacağının altını çizmektedir.

Fırat Yaşa (yay. haz.), *İmparatorluğun Öteki Yüzleri: Toplumsal Hiyerarşi ve Düzen Karşısında Sıradan Hayatlar*

İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020. 320 sayfa. ISBN: 978-605-7685-04-9

BAŞAK TUĞ*

İmparatorluğun Öteki Yüzleri Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan "sıradan insanlar"ın biyografilerine odaklanan tarihsel çalışmalardan oluşan bir derleme kitap. Derlemenin pandeminin en hararetli olduğu Mart 2020'de yayınlanmış olması rastlantısal olsa da, pandemi sayesinde tecrübe ettiğimiz "istisnai normallik" ya da "normalleşmiş istisnailik" durumu kitabın ana eksenleriyle örtüşür nitelikte. Pandemi istisnai bir zaman diliminde toplumsal olarak verilen bir yaşam-ölüm mücadelesinde bireysel hikayelerin önemini bizlere gösterdi; tıpkı derlemedeki makalelere konu olan Osmanlı toplumu içindeki istisnai örneklerin normalliğin birer temsilleri olması gibi.

Kitabın editörü ve aynı zamanda yazarlarından biri olan Fırat Yaşa'nın kullandığı şekilde "istisnai olarak normal" tabiri mikrotarih anlayışının tarihyazımına kattığı önemli metodolojik kavramlardan biri. Farklı yorumlamalara açık olmakla birlikte, Edoarda Grendi ortaya attığı bu kavramla makro düzeyde istatistiki olarak kayda değer olmayan tarihi olaylar ve kişilerin incelenmesinin esasen normu, normali ve sıradan olanı anlamaya katkıda bulunacağını iddia eder. Tabii ki böyle bir anlayış, tarihçiyi sosyal ve ekonomik hayata dair büyük veri sağlayacak kaynaklardan ziyade, istisnai vakaların kaydedildiği kaynaklara yönlendirir. Avrupa tarihinde bu kaynakların en tipik örneği, "normal"ın dışında tanımlanan bireylerin yargılandığı engizisyon mahkemesi tutanaklarıdır. Ayrıntılı sorgu tutanakları sunan bu kayıtlar, tarihçilere belli bir toplumun ya da bölgenin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatına dair derinlemesine bir inceleme imkânı sunmakla birlikte, özellikle dini sapkınlık sebebiyle otoritelerin kadrajına girmiş olan "istisnai olarak normal" bireylerin hayatlarına odaklanma olanağı da vermiştir. Tabii ki, kural-dışı olanı tespit etmek ve yargılamak amacıyla oluşturulmuş bu tür kayıtlar üzerine yapılacak tarihsel çalışmaların farklı bir tarihsel yöntem gerektirdiği de mikrotarihçilerin en çok üzerinde durduğu meselelerden biri olagelmıştır.

İmparatorluğun Öteki Yüzleri de bu metodolojik dikkat ve saiklerle yola çıkmış bir kitap. Editörü Fırat Yaşa, Osmanlı tarihçileri tarafından sosyal ve ekonomik tarih yazımında en çok kullanılan kaynaklardan olan kadı mahkemesi kayıtlarını ve arşiv belgelerini, alışıl gelmiş sosyal tarih çalışmalarından farklı bir biçimde bireylerin yaşam hikayelerine odaklanan bir bakış açısıyla incelemek amacıyla bir grup tarihçiyi bir araya getirerek bir derleme hazırlamış. Böylesine bir proje, aslında çeşitli açılardan yenilikçi bir niteliğe sahip. Birincisi, bu çalışmada biyografik bir özelliğe sahip olmayan tarihi kaynaklar bireylerin hayat hikâyelerini yazmak için kullanılıyor. İkincisi, bu kaynaklar adıyla sanıyla bilinen kişilerin hikâyelerini değil sıradan ve belki de marjinal

* Tarih Bölümü, İstanbul Bilgi Üniversitesi; basak.tug@bilgi.edu.tr.

tarihsel aktörlerin hikâyelerini yazmak için kullanılıyor. Üçüncüsü ise, böyle bir derleme “akademik anlamda merkezdekilerden ziyade Anadolu’nun çeşitli üniversitelerinde çalışan”¹ tarihçilerin çalışmalarını içeriyor. Fırat Yaşa’ya göre bu, tasarladığı projenin ruhuna uygun bir yaklaşım; yani akademinin ve tarihin merkezinde olan “büyük” aktörlerden çok, “çevre”de ya da “marjin”de olan tarihçilerin ve aktörlerin seslerinin duyulmasını amaçlıyor.

Tüm bu yönleriyle İmparatorluğun Öteki Yüzleri, Osmanlı tarihinde ben-anlatıları ve mikro-tarihin kesişim noktasında duran bir çalışma olarak dikkate değer bir öneme sahip. Suraiya Faroqhi’nin kitaba yazdığı sunuş yazısında da ayrıntısıyla tartıştığı gibi, Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan “sıradan insanlar”ın hikâyelerine, sınırlı sayıda “ego-dökümanları” ve muhtelif kaynaklardaki ben-anlatıları—ki bunların çoğunluğu okumuş yazmış tabakadan insanlara aittir—haricinde en fazla Osmanlı mahkeme kayıtlarından ulaşabiliyoruz. Bu kayıtlar Osmanlı tarihçileri tarafından uzunca bir süredir şehir tarihi, sosyal, ekonomik ve kültürel tarih yazımında sistemik ve yaygın olan olguları araştırmak için kullanılagelmiş çok değerli kaynaklardır. Önceleri Osmanlı İmparatorluğu’ndaki “sıradan insanlar”ın tarihi, genel sınıfsal ve istatistiki kategoriler içinde ele alınırken, sonraları kadınlar, köleler ve suçlular gibi norm dışı “öteki” sıradanları da içermeye başladı. 1990’lardan itibaren ise özellikle ceza hukuku açısından kadı mahkemesi kayıtlarını inceleyen tarihçiler, sıradanlığın sınırlarında olan veyahut istisnai normallikleriyle adli ve idari yöneticilerin ağına takılan “suçlu”ları inceleyerek, Avrupa’daki mikro-tarih anlayışına paralel bir şekilde “suç” dolayımıyla normal anlama çabasına giriştiler.

İmparatorluğun Öteki Yüzleri, bu tür bir çabanın içinde konumlandırılabilir. Kitaptaki makalelerin yarısından çoğu kadı mahkemesi kayıtlarındaki “suçlular”ın yakından incelenmesi yoluyla bireysel anlatılara ulaşmaya çalışıyor. Bu makaleler genel anlamda kadı mahkemesi tutanaklarına işledikleri suçlardan ya da kendileri hakkında yapılan şikâyetlerden dolayı girmiş olan bireylerin anlık ya da görece uzun vadeli anlatılarını kurgulamayı amaçlamış görünüyorlar. “Suç Vasıtasıyla İnsanlara Ulaşmak” başlıklı bu bölümdeki makaleleri, Osmanlı bürokrasisi içinde yer almaya çalışan ya da bu bürokratik ağlarla mücadele eden bireylerin hayat hikâyelerine odaklanan makaleler takip ediyor. Osmanlı İmparatorluğu içinde ticaret yapan, çeşitli suçlara ve dolandırıcılığa bulaşmış Venedikli bir simsarın hikâyesini ele alan “kategori dışı” bir makaleyle de kitap nihayetleniyor. Son iki bölümdeki araştırmalar daha ziyade arşiv belgelerine dayanıyor. Kaynakların ve konuların farklılığına rağmen, makaleleri bir derlemede buluşturan ortak nokta ise kaynakların yeniden yorumlanması yolu ile bireylerin hikâyelerini bir anlatı ekseninde kurguluyor olmaları.

Kitap genellemeler içinde göz ardı edilmiş hikâyelere yer vererek bireylerin fâilliğini ön plana çıkarıyor olsa da ben bu yazıda münferit yazarların fâilliğini teslim etmekle birlikte makalelerin ortak özelliklerine odaklanan yapıcı bir yöntem eleştirisi yapmak istiyorum. Yaşa, yazdığı önsözde, kitaba “kurgu ve muhayyilenin abartıldığı, metinlerin fazla hikâyeci ya da edebi olduğu gibi” eleştiriler yöneltilebileceğinden bahsediyor. Klasik tarihyazımı, anekdotlardan hoşlansa bile belgelerin ve olayların yeniden yorum-

1 Fırat Yaşa, “Tarihçiler Kahramanlar Kadar Sıradan İnsanları da Anlamaya Cüret Etmeli!” Röportajı yapan Hakan Güngör, *Gazete Duvar*, 4 Ağustos 2020. (<https://www.gazeteduvar.com.tr/kitap/2020/08/04/firat-yasa-tarih-ciler-kahramanlar-kadar-siradan-insanlari-da-anlamaya-curet-etmeli>)

lanmasından hoşlanmaz. Bu anlamda Yaşa'nın kaygılarına katılmamak mümkün değil. Fakat, ben burada aksine kitaptaki bazı makalelerde kurgu ve muhayyilenin yeterince "abartılmadığını" iddia edeceğim. Böyle düşünmemin başlıca sebebi, bazı makalelerde kaynaklara dair yeterince sorgulayıcı bir yaklaşımın benimsenmemiş olması.

Yazarlar belgelerin sunduğu veriler ışığında bir olay ya da kişiyi kurgularken, olay örgüsü, kişilerin motivasyonu veya cezaların niteliği açısından boşlukları doldurmaktan çekinmemiş olsalar da özellikle mahkeme kayıtları söz konusu olduğunda bu belgelere dayanak teşkil eden hukuki sahanın kendisinin bir "kurgu" olduğunu göz ardı etmiş görünüyorlar. Yazarlardan Faruk Yaslıçimen'in Bağdatlı Şii Nureddin ve İbrahim kardeşlerin İstanbul'a yazdıkları dilekçeleri incelerken başarılı bir biçimde uyguladığı retorik ve strateji analizi, hukuki süreçlere de pekâlâ uygulanabilecek bir yöntem. Kişilerin bir eylemi—bu kitap çerçevesinde "suçu"—gerçekleştirirken tahayyül edilmeye çalışılan niyetleri, duyguları ve stratejileri, hukuk sahnesinde eyleyen birer "aktör" olarak da hesaba katılmalıdır. Hukuki süreçte ve mahkeme önünde geliştirilen stratejiler (mağdur kadın rolü, çatışmalı ilişkilerde ahalinin yalancı şahitliği gibi) hesaba katılmadığında, hikâye kurgusu kaçınılmaz olarak belgenin tarihçiyi yönlendirdiği doğrultuda gelişmektedir. Başka bir deyişle, mahkemenin "suçlu" bulduğu kişi ya da gruplar araştırmacı tarafından da "suçlu" olarak tahayyül edilmekte, böylece karşı tarafın mahkeme önünde (ya da gerisinde) geliştirdiği stratejilerle bu şahısları "deli", "hırsız", "kâtil" ve "zâni" ilan etme olasılıkları göz ardı edilmiş olmaktadır. Hatta araştırmacının dili, kimi zaman belgenin söylemiyle koruması gereken mesafeyi kaybetmekte ve iç içe geçmektedir. Bu da kitabın sıradan insanların aşağıdan tarihini anlatmak hedefine istemeden de olsa gölge düşürmektedir.

Kurguda göz ardı edilen daha önemli bir fâillik ise mahkemenin, kadının ve kâtibin kayıttaki rolüdür. Her bir kaydın birer "kurgu" ya da "metin" olduğu gerçeği, tarihçinin olayları ve kişileri yeniden kurgularken dikkate alması gereken önemli bir yöntemsel gerçektir. Hem Osmanlı tarihinde hem de çeşitli tarihsel coğrafyalarda mahkeme kayıtları üzerine çalışan araştırmacılar oldukça uzun bir süredir bu kayıtların "kurgu metinler" olarak okunması gerektiği konusunda bizleri uyarıp, bu konuda yöntemsel önerilerde bulunuyorlar. Faruqi'nin sunuş yazısında da kadı sicilleri özelinde yapılan tartışmaların bir kısmına değinilmiş, kadı ve kâtiplerin kayıtların içeriğine ve derlenmesine olan müdahalelerinden bahsedilmişse de derlemedeki diğer makalelerin olayları ve kişileri yeniden kurgularken bu ihtimalleri sıklıkla gözden kaçırdığını görüyoruz. Örneğin, bir vaka ya da kişiyi ilgilendiren belgelerin mahkeme kaydındaki sıralaması ile gerçek vakanın zamansallığının farklı olabileceği şüphesi; kâtibin bu belgeleri peş peşe kaydetmesindeki maksadı; olaya ve suça dahil olan kişilerin mahkemedeki eksikliğinin ya da suskunluğunun kadının ve kâtibin bilinçli tercihi olabileceği ihtimallerinin tartışılması, kitabın muhayyilesini zenginleştirecek önemli yöntemsel katkılar olabilirdi.

Son olarak da makro ve mikro tarih yazımı arasındaki ilişkiye dair birkaç söz söylemekte fayda var. Her ne kadar kitaptaki makaleler mikrotarih yaklaşımıyla kişisel hikâyelere odaklanmışsa da çoğu hikâye gösteriyor ki, merkezden uzakta bir köyde ya da şehirde geçen hayatlar dahi siyasi, sosyal ve ekonomik bağlamdan âzâde değiller. Örneğin, Diyarbakır'da uzun yıllar yöneticilik yapmış önde gelen âyan ailelerinden birinin mensubu olan Mehmed Bey'in on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında itibarını kazanmak için verdiği mücadelenin, 1808 yılında gerçekleşen Sened-i İttifak ve takip eden dönemde II. Mahmud'un âyanları saf dışı bırakma politikası göz önünde bulundurul-

maksızın, sadece bir “muhteris”in maceraları olarak okunması mümkün müdür? Ya da on dokuzuncu yüzyılın ortalarında köle Selim gibi birçok kölenin efendilerini şikâyet etmek için mahkemeye ve Meclis-i Vâlâ’ya yaptıkları başvuruların, tam bu dönemde İngiltere’nin Osmanlı İmparatorluğu üzerinde köle ticareti konusundaki baskıları ve nihayetinde Abdülmecid’in 1847’de Basra Körfezi’nde ve 1857’de imparatorluk çapında Afrikalı köle ticaretini yasaklaması ile ilgisi yok mudur? Kişisel, yerel ve mikro olanın makro bir bağlam içinde analiz edilmesi, kişileri bireysel sâiklerle hareket eden hikâye kahramanları olmaktan çıkarmayı mümkün kılar. Ancak böylesi bir yaklaşım, kitapta-ki makalelerin bazılarının başarıyla ortaya koyduğu gibi, aktörlerin fâilliklerinin yerel, bölgesel, imparatorluk çapında ve hatta imparatorluk ötesi ilişkiler ağı içinde şekillendiğini gösterebilir. Hem tarihçi böylece mikro anlatısını inşa edeceği evrenini de genişletmiş olur. Tabii ki tek anlatıcının kendisi olduğu yanılsamasına kapılmadan; kadı, kâtip, bürokrat gibi kurumsal araçların da kurgu kabiliyetleri olduğunu ihmal etmeden!

Tarihin bir kurgu olup olmadığı sorusu hem tarih disiplini içinde hem de günümüz siyasi tartışmalarında çok önemli bir yere sahip. İmparatorluğun Öteki Yüzleri yöntemsel anlamda muhafazakâr tarihyazımına cesur ve yenilikçi müdahalesiyle, tarihe disiplinlerarası yaklaşımıyla ve klasik kaynakları mikrotarihsel metodlarla inceleyerek Osmanlı tarihçiliğinde ben-anlatıları literatürüne yaptığı katkılarla, bizi hem geçmişe hem de tarihyazımına dair önyargılarımızı sorgulamaya davet ediyor.

Christine Philliou, *Turkey: A Past Against History*

University of California Press, 2021, 294 sayfa, ISBN: 9780520276390

EROL KÖROĞLU*

Türkiye dışındaki Osmanlı ve cumhuriyet dönemi Türkiye tarihçileri çok ilginç ve önemli eserler yazmaya ve yayımlamaya devam ediyorlar. Bu sanırım klişe bir giriş cümlesi fakat burada üzerinde durulacak çalışma öyle değil. Gerçekten de "geç Osmanlı ve erken cumhuriyet tarihi" dediğimiz alana son derece özgün ve etkileyici bir katkı. Christine M. Philliou'nun 2021'de University of California Press'ten çıkan *Turkey: A Past Against History* kitabından söz ediyorum.

Philliou'nun 2011'de yayımlanan *Biography of an Empire: Governing Ottomans in an Age of Revolution* başlıklı kitabı 2022'nin Nisan'ında İş Bankası Kültür Yayınları'ndan, Renan Akman'ın çevirisiyle ve *Bir İmparatorluk Biyografisi: İhtilaller Çağında Osmanlı Yönetimi ve Fenerliler* başlığıyla yayımlanmıştı. Birebir çevirdiğimizde "Türkiye: Tarihe Karşı Bir Geçmiş" başlığını taşımasını bekleyeceğimiz yeni kitap Türkçeye gecikmeden aktarıldı. Fol Kitap'tan Dâra Elhüseyni çevirisiyle 2022'nin sonunda yayımlanan kitap *Türkiye: Tarihe Muhalef Bir Geçmiş* başlığını taşıyor.

Her iki kitabın da özgün başlıklarında, içeriklerini tam olarak ele vermeyen ifadeler görülmekte. Nitekim *Bir İmparatorluk Biyografisi* çevirisinde yayınevi ya da çevirmen, bir nebze daha fazla belirginlik sağlamak için en sona "ve Fenerliler" eklemesi yapmış. Bu çekinceli bir katkı tabii. Çünkü *Bir İmparatorluk Biyografisi*, başlıkta geçen ihtilaller çağını 19. yüzyılın ilk otuz yılı olarak ele alıyor ve bu dönemde Osmanlı'nın, Yunanistan'ın bağımsızlığı ardından, dışişleri ve Avrupa topraklarının yönetiminde yararlandığı İstanbul'un Fenerli Rum ailelerinden Müslüman-Türk bir yapıya nasıl yöneldiğini açıklıyor. Fakat bunu özellikle önde gelen bir Fenerli olan Stefanos Vogoridis'in yaşam öyküsü üzerinden tartışıyor. Yani Philliou büyük tarihsel bir dönüşümü bir bireyin tarihi üzerinden anlatmayı seçiyor. Bu açıdan özgün başlık, ancak kitap alınıp okunmaya başlandığında gerçek anlamını ortaya koyabiliyor.

Tarihe Muhalef Bir Geçmiş de, tam bu sistemle ilerlemekte ve bize II. Abdülhamit döneminden başlayıp 1960'lara kadar gelen bir tarihi, Türk edebiyatı ve gazeteciliğinin önemli isimlerinden Refik Halit Karay'ın bireysel yaşamöyküsü ve eserleri üzerinden yorumlamakta. Tabii Philliou, bunu keyfi bir seçim olarak ortaya koymamakta. Karay'ı odak noktası olarak seçerken, özellikle "muhalefet" kavramı ve bunun söz konusu dönemdeki farklı kullanım ve anlamları üzerinden ilerlemeyi seçmekte.

Bu, ilk bakışta Türk okuru çok şaşırtmayacak bir seçim. Refik Halit'in özellikle İttihat ve Terakki yönetiminde 1913-1918 arası yaşadığı Anadolu sürgünü ve Millî Mücadele'nin ardından Suriye'ye kaçıp 150'likler listesine adı konularak vatandaşlıktan çıkartılması ile bu listedekilerin tümüne dönük af üzerinden Türkiye'ye döndüğünde

* Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Boğaziçi Üniversitesi; erol.koroglu@boun.edu.tr.

sona eren 1922-1938 arası ikinci ve uzun sürgün, modern Türkiye tarihiyle uğraşanların gayet iyi bildikleri konular. Tabii Karay'ın bu iki dönemdeki en bilinen iki önemli öykü derlemesi 1919 tarihli *Memleket Hikâyeleri* ve 1940 tarihli *Gurbet Hikâyeleri* de edebiyatla ilgilenenlerin hemen aklına gelecek çalışmalar.

Ne var ki, Philliou'nun Refik Halit ile dönemi muhalefet kavramsal tarihi üzerinden birleştirerek anlatması konu ve alana dönük son derece özgün bir katkı. Philliou'nun, Refik Halit'in yaşamöyküsü ve yazarlık kariyeri üzerinden 1908 öncesinden başlayarak 1960'lara kadar getirdiği tarihsel inceleme, bu dönemde bir kamusal entelektüelin yaşamı, ülke tarihinin sunduğu bağlam içerisinde ve özellikle muhalefet kavramı üzerinden okunabilir mi sorusunu sormuş oluyor. Philliou, bu soruyu sorarken, muhalefeti hem büyük harfli ve partiler arası siyasette siyasal iktidarın karşısında pozisyon alma olarak hem de daha bireysel ya da entelektüel bir eleştirel beğenmeme, yapıp edilene katılmama, karşı çıkma olarak, son derece çok yönlü olarak anlamakta.

Philliou, konuya böyle yaklaştığımızda, Refik Halit'in yazıp çizdikleri üzerinden muhalefet kavramıyla ilişkilenesinin, kitapta ele alınan tüm tarihsel süreç içerisinde üç önemli tarihçilik sorununu görünür kıldığını iddia ediyor. Bunlardan birincisi, Jön Türk hareketi ve özellikle İttihat ve Terakki'nin meşrutiyetçiliği (ya da anayasacılığı) ile Osmanlı liberalizminin ilişkisi; ikincisi, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişte devamlılık ve kesinti sorunu; ve üçüncüsü, Türkiye Cumhuriyeti'nde Osmanlı ve özellikle de geç Osmanlı geçmişiyle ilgili bellek siyaseti olarak ortaya konulmakta.

Philliou, girişte tartıştığı bu oldukça karmaşık kavramsal iskeleti, oldukça rahat okunan bir artzamanlı ilerleyiş üzerinden geliştiriyor. İlk bölüm çok beklenmedik ama etkileyici ve güçlü bir biçimde, Karay'ın II. Abdülhamit döneminde geçen çocukluk ve ilk gençlik evrelerinin, onu nasıl 1908 sonrasında muhalefetle ilişkilendirecek bir eğitim ve zihinsel gelişimden geçirdiğini tartışıyor. İkinci bölüm 1908 Devrimi'nin gerçekleşmesinden 1913'teki Mahmut Şevket Paşa suikastı ve bunun ardından Refik Halit'i de içeren 850 muhalifin Sinop'a sürgününe kadarki olayları ele almakta. Burada Philliou, Meşrutiyetçi koalisyonun siyasal olaylar içerisinde nasıl İttihatçılar ile muhalifleri olarak ayrıştığını gözler önüne seriyor. Bir yandan da, önceki yaşamının da etkisiyle Refik Halit'in basın dünyasına girer girmez hicivci "Kirpi" personasına büründüğünü okura göstermekte. Üçüncü bölüm, Refik Halit'in beş yıllık Anadolu sürgünü ve 1918 başında İstanbul'a dönmesinden savaşın sonuna kadar İttihatçılarla ilişkisi ve muhalefetinin gelişim ve boyutlarını tartışmakta.

"İstanbul'un İç Yüzü" başlığını taşıyan dördüncü bölüm, Refik Halit'in Mondros Mütarekesi öncesinde tefrika etmeye başlayıp mütarekenin imzalanmasından sonra tamamladığı bu ünlü ilk romanının tartışması üzerinden, mütarekeden Millî Mücadele'nin sonuna kadarki dönemde, Refik Halit'in İttihatçılık karşıtı muhalefetinin onu nasıl Ankara hareketinin karşısında bir pozisyona getirdiğini anlatıyor. Tabii Refik Halit gayet iyi bilindiği gibi, bu dönemdeki muhalefetini Damat Ferit Paşa hükümetlerinde Posta Müdürlüğü görevlerinde bulunarak, bir tür iktidar aktörü olarak da geliştiriyor. Bunun sonucunda, onu Millî Mücadele çerçevesinde ve Mustafa Kemal'in gözünde vatan haini konumuna yerleştirecek idari kararlara da imza atacak, Mustafa Kemal'in telgraflarının engellenmesi doğrultusundaki tasarruflarda rol oynamasını getirecektir.

Dolayısıyla kitabın beşinci bölümü, Milli Mücadele'nin sonunda Refik Halit'in Ali Kemal gibi linç edilmemek için Suriye'ye kaçtığı, ülkeye girişi yasaklanan 150'likler listesine eklenmesi ve bunun üzerinden genç cumhuriyete yurt dışından muhalefet ederek yaşadığı ilk sürgün yıllarına odaklanacaktır. Bu bölümün önemli vurgularından biri, Refik Halit'in mütareke dönemi anılarını ele aldığı *Minelbap İlelmihrap*'ı da nasıl incelikli bir muhalefet yaklaşımı doğrultusunda ürettiği üzerine olacaktır. Altıncı bölüm ise, özellikle 1927 sonrasında bu keskin muhalefetten uzaklaşarak genç cumhuriyet ve lidere yakınlaşması ve özellikle Hatay'ın Türkiye'ye katılmasına dönük yazı üretiminin de yardımıyla Atatürk'ün ölümünden önce affedilen 150'liklerle birlikte Türkiye'ye dönmesini içerecek. Karay, II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadarki tek parti döneminde, özellikle mütareke dönemindeki muhalifliğin izlerini silmek üzere üretimde bulunacaktır.

Kitabın son bölümünde, 1945 sonrasında Karay, yaşanan siyasal olaylar ve iktidar değişiklikleri sırasında aktif konum almayan ve Osmanlı geçmişi ile cumhuriyet dönemini karşılaştıran bellek yazıları üzerinden, rejimin sunduğundan daha incelikli bir bellek siyasetinin gelişimine koyduğu rahatsız edici olmayan bir katkıyla artık miadını dolduran bir muhalefet kültürünün saygın figürü olarak yaşamını tamamlayacaktır.

Philliou'nun kitabı, zaten giriş bölümünde kendisinin de ortaya koyduğu çerçeve üzerinden özetlemeye çalıştığım bu yapının çok ötesinde bir zenginliğe sahip. Ele aldığı dönemi son derece merak uyandırıcı ve düşünmeye sevk edici bir biçimde tartışıyor. Bunun zenginlik ve derinliğini buraya yansıtmak mümkün değil. Kitabın her bölümü ve hatta alt bölümleriyle ilgili pek çok konuyu ayrıntılarıyla sorgulamak ve tartışmak gerekiyor. Siyasal ve kültürel bir tarihsel döneme, bir yazarın kurmaca ve kurmaca dışı yazınsal üretimi üzerinden, üstelik muhalefet gibi anahtar bir kavram aracılığıyla bakmak son derece tazeleyici ve ezber bozucu.

Kitabın Türkçesini henüz görmedim. İngilizcesinde ufak tefek hatalar var. Fakat "Süleyman Demirtaş" gibi sürçmeler üzerinden hem Demirel'i hem de Demirtaş'ı, iktidardan muhalefete, hapsedilmeyi de içeren siyasal kariyerleriyle anmış oluyoruz. Birine rahmet, diğerine selamlarımızı yollayalım. Ancak bu tür ve kolaylıkla halledilecek şeylerin ötesinde, son derece keyifle okuduğum ve yararlandığım bu kitap, bir edebi kültür tarihçisi olan beni, Philliou'nun disiplinler arası çabasının yeterliliği konusunda düşündürüyor. Philliou, son derece yerinde bir şey yaparak, Karay'ın değişik dönemlerinden uzun yazı örneklerini İngilizce olarak kitaba koyuyor ve tartışıyor. Bu çeviri çabası, Türk olmayan ya da Türkçe konuşmayan okurların Refik Halit'i daha iyi hissetmelerini de sağlayacak.

Bununla birlikte, Karay'ın edebi üretimi, bu kitapta olduğundan daha derinlikli bir biçimde de tartışılmalı. Karay'ın yazıp yayımladığı ve kendi karmaşık kronolojisine sahip üretiminde yer alan edebi metinler, sadece tarihin amblemleri olarak tartışılmamalı. Philliou bunu yapıyor demiyorum ama edebi üretime, haklı olarak, hak ettiği yeri ayıramıyor diyorum. Bu doğrultuda Karay'ın yazılma tarihlerini 1909 ile 1919 arasında not ettiği ilk dönem kısa öykülerini içeren *Memleket Hikâyeleri* derlemesi hem içerdiği her bir öykü hem de 1919'da kitap olarak yayımlanıyor olmasıyla, belki ayrı bir incelemeyi gerektiren yoğunlukta bir edebiyat ve bu anlamda bir tarih olayı. Philliou'nun benim çalışmama göndermeyle de andığı "milliyetçilik karşıtı milliyetçi" lafı bu açıdan çok önemli. Philliou bunu Karay'ın sistem içinde kalan muhalifliğiyle bağlantılı anıyor.

Bu deyim benim Türkçe yayımlanan kitabımda (*Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı*) "ulusal akım içerisinde bir milliyetçilik karşıtı" olarak geçmekte. Philliou ve başka tarihçilerin çalışmalarındaki derinliği takdir etmekle birlikte, "Türk ulusal akımı" ve Miroslav Hroch üzerinden sunduğum "ulus oluşumu süreci" değerlendirmesinin, Karay gibi 1945 öncesi muhaliflerin kendilerini meşrulaştırmalarında en önemli düzlemlerden birini sunduğuna inanıyorum. Karay'ı sadece karmaşık bir muhalefet konumunu sürekli geliştirerek yeniden üreten bir figür olarak değil, bütünlüklü bir alternatif milli kimlik projesini düşünenlerden biri olarak da değerlendirebiliriz.

Philliou'nun kitabı bu kadar kıymetli bir kaynağı yeniden tartışılır hale getirdiği için çok önemli bir katkı. Her açıdan derinlikli ve titiz çalışmasına dönük takdirimi ne kadar ifade etmeye çalışsam, yeterli olmayacak. Özellikle genç tarihçiler için müthiş bir örnek sunuyor. Okuru ve izleyicisinin bol olması dileğiyle.

Osmanlı Literatüründe Ben-Anlatıları Sempozyumu Üzerine Rapor

ÖZLEM ÖZDEMİR KUMBAR*

15-17 Haziran 2022 tarihleri arasında, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanlığı ile aynı üniversitenin Medeniyet Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, Ben-Anlatıları Araştırma Birimi ortaklığında düzenlenen; Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK), İlim Sanat Tarih Edebiyat Vakfı (İSTEV), Eyüpsultan, Tuzla ve Beyoğlu Belediyeleri tarafından desteklenen, "Osmanlı Literatüründe Ben-Anlatıları" isimli sempozyum, İstanbul Medeniyet Üniversitesi'nde gerçekleşti.

Program, 15 Haziran Çarşamba günü, sempozyumu destekleyen kurumlardan TÜBİTAK Başkanı Prof. Dr. Hasan Mandal, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Gülşettin Çelik ve İSTEV Başkanı Prof. Dr. Bülent Zülfikar'ın açılış-selamlama konuşmalarıyla başladı. Protokol konuklarının konuşmalarının ardından sempozyum düzenleme kurulu başkanı Selim Karahasanoğlu "Korona Günlerinde Ben-Anlatıları, 2020'den 2022'ye: Bir Durum Tespiti" başlıklı açılış konuşmasını yaptı. Karahasanoğlu, konuşmasında 2020'de düzenlenen "Osmanlı Literatüründe Ben-Anlatıları" çalıştayından aynı isimdeki sempozyuma kadar geçen süreçte neler yaptıkları hakkında bilgi verdi: "ben-anlatısı" kavramının ve kapsamının tartışmaya açıldığı çalıştayın ardından, etkinliğin detaylı bir raporunun Türkçe olarak *Toplumsal Tarih*'in 2020 Ağustos sayısında, İngilizce olarak 2021'de *Review of Middle East Studies*'te (RoMES) yayımlandığını söyledi. Yine burada sunulan tebliğlerden oluşan bir seçkinin *International Journal of Middle East Studies*'te (IJMES) 2021'de (53: 2) yayımlandığını belirtti. Bu süreçte, pandeminin olumsuz etkilerine rağmen her iki etkinliğe katkı veren paydaşların da destekleriyle sonuçlanan çalıştayın akabinde uluslararası araştırmacıların katıldığı, tamamına yakını yüz yüze sunulacak tebliğlerden oluşan bir sempozyum hazırladıklarını ifade etti. Karahasanoğlu, sempozyumun amacının bilinmeyen veya daha önce ben-anlatısı kavramı altında değerlendirilmemiş eserlerin sahaya dahil edilmesiyle ben-anlatıları envanterine doğru yönelmek olduğunu belirtti. Türkiye'deki yazma eser kütüphanelerinden, erken modern döneme ait ben-anlatısı metinleri tespit ederek bir envanter ve analiz çalışması yapmayı planladıklarını ifade etti. Karahasanoğlu'nun, "Osmanlı Literatüründe Ben-Anlatıları: Envanter, Analiz (1500-1800)" başlığıyla kaleme aldıklarını duyurduğu araştırma projesi hakkında geçtiğimiz günlerde olumlu bir gelişme yaşandı: Söz konusu proje TÜBİTAK tarafından desteklenmeye layık görüldü. Karahasanoğlu, envanterin akabinde tematik çalışmalar yapmayı hedeflediklerini ifade etti. Ayrıca çalıştay ve sempozyumda sunulan bildirilerin yayımlanmasını önemsediklerini, ilerleyen süreçte Brill Yayınevi tarafından yayımlanan *Egdocuments and History* serisinde yayın yapmayı hedeflediklerini belirtti. Karahasanoğlu, 2015'te Medeniyet Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi çatısı altında kurulan Ben-Anlatıları Araştırmaları Birimi'ni İstanbul Medeniyet Üniversitesi bünyesinde bir Ben-Anlatıları Araştırma Merkezi'ne dönüştürme yolundaki adımı dinleyicilerle paylaştı.

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi; ozlemozdemir_57@hotmail.com. ORCID:0000-0001-5904-6482

Açılış konuşmasının ardından İhsan Fazlıoğlu, “‘Hoşça Bak Zâtına...’: İslâm-Osmanlı ‘Ben-Anlatıları’ Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme” başlıklı açılış konferansını verdi. Fazlıoğlu, İslam-Osmanlı dünyasında üretilen metinlerden bir seçki ile kavram-metin arasındaki bağlantıyı kurarak bu ilişkiyi, İslam-Osmanlı geleneği içindeki yazın türleriyle örneklemiştir. Keşkül, sebet ve fehrese gibi türlerin de ben-anlatısı kavramı altında değerlendirilmesi gerektiğinin söyledi. Kişinin kendini, saf bir şekilde idrak ve ifade edemeyeceğini, ancak eylemleri veya başkalarının eylemlerinden hareketle kendini izhar ettiğini, bazen örttüğünü bazen de salınım halinde bırakarak okuru şaşırttığını ifade etti. Fazlıoğlu, İslam-Osmanlı ben-anlatısı metinlerinin, kendilik, benlik ve bizlik olarak katmanlı yapısının göz ardı edilmeden incelenmesi gerektiğini vurgulayarak sözlerini sonlandırdı.

Sempozyumun “Osmanlı Literatüründe Ben-Anlatıları Envanterine Doğru: Avrupa Tecrübesinden Faydalanmak” isimli ilk oturumuna Hollanda’dan Rudolf Dekker, Fransa’dan François-Joseph Ruggiu, Almanya’dan Claudia Ulbrich, Rusya’dan Yury Zaretsky ve oturumun moderatörü olarak Almanya’dan Barbara Kellner-Heinkele katıldı. Hollanda’daki *Center for the Study of Egodocuments and History*’nin lideri Dekker, 2020’de düzenlenen çalıştayda, ben-anlatıları konusundaki tecrübelerini anlatmıştı. Sempozyumda ise envanterini çıkardıkları malzemenin, ‘egodocument’ kavramı açısından anlamlı olup olmadığı konusunda ortaya çıkan sonuçları değerlendirdi. Kavramın tanımını zorlayan kurgusal metinleri örneklediren Dekker, bu tür kurgusal veya kurgu olma ihtimali yüksek metinlerin incelenmesinin kavram-kapsam konusunda çok şey öğretebileceğini belirterek sözlerine son verdi. Almanya’da 2004-2012 yılları arasında tamamlanan “*Selbstzeugnisse in Transkultureller Perspektive*” başlıklı projenin yöneticisi Ulbrich, söz konusu proje ile ilgili tecrübelerini paylaştı. Ulbrich, kavram ve yöntem sorunlarına ve çözümlere yönelik deneyimlerini anlattı. Tespit ettikleri metinlerin yazarlarını “kendi kişiliklerini sosyal ilişkilerinde tanımlayan anlatıcılar olarak görünür” kılmayı amaçladıklarını; bunu anlamak için metinlerin bağlamını ve anlatımı dikkate aldıklarını belirtti. Ruggiu, Fransa’daki ekibin lideri olarak, “*Personal Writings in France: Successes, Limits and Life Cycle of a Scientific Investigation (2002-2022)*” isimli proje sürecindeki tecrübelerini aktardı. Kullandıkları “*écrits du for privé*” kavramı ve bu kavramın kapsamı üzerinde durdu. Ruggiu, araştırmaya sadece sıradan insanların kendileri, aileleri veya toplum hakkında bilgi verdikleri, kurgusal olmayan anlatıları dahil ederek malzemeyi sınırlandırdıklarını söyledi. Malzemenin tasnifinde yazarların cinsiyet ve yaşları ile eserlerin tür ve kronolojik özelliklerinin kriter olarak belirlendiğini ifade etti. Otuz yıldır Rus ben-anlatıları alanında araştırmalar yapan, *Higher School of Economics*’ten (Moskova) Yury Zaretsky, erken dönem Rus ben-anlatısı metinlerinin çeşitliliği üzerine bir sunum gerçekleştirdi. Zaretsky, kişisel motivasyonlarla üretilmiş eserlerden farklı bir malzeme bütünü tanıttı. “Skaska” adı verilen bu belgeleri, 18. yüzyıl Rusya’sında asker bürokrat, soylu, asker, kaçak köle ve çeşitli tutuklular için hazırlanmış, prosedür gereği kaleme alınan, çoğu kısa ve kuru bir anlatıma sahip otobiyografiler olarak tanımladı. Söz konusu malzemeden otobiyografi sahiplerinin kişisel motivasyonlarına ve düşüncelerine, sınırlı da olsa, ulaşılabilirdiğini ifade etti ve bu metinlerden örnekler sundu.

Çarşamba gününün, öğleden sonraki oturumlarından ikisi, Osmanlı dışı ben-anlatısı metinlerini irdeleyen sunumlara ayrıldı. Paralel oturumlarda yapılan bu sunumların çoğu, Osmanlı’nın siyasi ve kültürel etkileşim alanında bulunup Farsça ve Arapça konuşulan bölgelerde üretilmiş metinler üzerineydi. Bu oturumlar, Osmanlı dünyasındaki

'ben'i ifade etmenin kültürel çeşitlilik ve etkileşimlerini düşünmek açısından önemli idi. Mordechai Levy, 16. yüzyıldan kalan Şah Tahmasb'ın (ö. 1576) günlüğünü, yazarın siyasi 'ben'i bağlamında değerlendirdi. Rumeysa Nur Şahin, eğitim için Safevi topraklarından Osmanlı topraklarına gelerek devrin ünlü alimlerinden ders almış olan Mirza Mahdum'un (ö. 1587) kendini inanç temelinde nasıl kimliklendirdiğini, yazarın otobiyografisi üzerinden analiz etti. Peyman Eshaghi, Kaçar Prensi Farhâd Mîrzâ'nın (ö. 1888) hac seyahatnâmesini ben-anlatısı olarak değerlendirdi. Oturum, Sebastian Cwiklinski'nin Tatar seyyah ve politikacı Abdürreşid İbrahim'in (ö. 1944) Asya ve Japonya seyahatnâmesini bir ben-anlatısı olarak değerlendirdiği sunumla sona erdi.

Diğer oturumda ise Barbara Kellner-Heinkele, Mirza Muhammed Haydar Duğlat'ın (ö. 1551) *Târîh-i Reşîdî* isimli eserinde kendisi ve ailesi hakkında verdiği bilgileri paylaştı. Büşra Sıdika Kaya, Moğol-Osmanlı-Memlûk coğrafyasında seyahat eden tarihçi ve devlet adamı Şehâbeddin İbn Arabşah'ın (ö. 1450) *Ukûdü'n-nasîha* adlı manzum ben-anlatısını değerlendirdi. Nilgün Dalkesen, Türk-Moğol kadını, *Babürnâme*, Babür'ün kızı Gülbeden Begim'in (ö. 1603) yazdığı *Hümayunnâme* ve *Moğolların Gizli Tarihi* gibi otobiyografik ve biyografik eserler üzerinden ele aldı. Tuğba İsmailoğlu-Kacı, Avusturyalı oryantalist tarihçi Baron Joseph von Hammer-Purgstall'ın (ö. 1856) oldukça hacimli hatıratı üzerine bir sunum gerçekleştirdi. İsmailoğlu-Kacı, "hayatını bir Doğulu gibi yaşamaya çalışan" biri olarak nitelendirdiği Hammer'in iki dünya arasındaki serencamını hatıratı üzerinden irdeledi.

Çarşamba günü, 16. yüzyıldan örneklerin konu edildiği oturumda Nabil al-Tikriti, II. Bayezid'in (ö. 1512) çocukları ile yazışmalarını ve telif ettikleri edebî eserleri ben-anlatısı veçhesinden ele aldı. Christiane Czygan, Kanunî Sultan Süleyman'ın (ö. 1566) divanını üzerinden sultanın duygusal portresi ve imajına odaklanan bir konuşma gerçekleştirdi. Serap Şimşek-Padar, Mimar Sinan'a (ö. 1588) ait başta *Tezkiretül-Bünyân* olmak üzere, Sinan'ın otobiyografik metinleri çerçevesinde, eserin yazılış motivasyonları hakkında bir tartışma yürüttü. Erol Fırtın ise Lâmiî Çelebi'nin (ö. 1532) *Münşeat ve Şerefül İnsân* isimli iki eserini kendilik bilinci ve içe bakış gibi kavramlar bağlamında değerlendirdi.

Çarşamba günü, Cemal Kafadar'ın "Sır ile Nâle: Ben-Anlatılarının Osmanlı ve Dünya Tarihindeki Serencamı Üzerine" başlıklı onur konuşması ile son buldu. Kafadar, otobiyografik metinler söz konusu olduğunda dünyada tartışılan/kabul gören kavramlar ve bunların doğal sınırları hakkındaki görüşlerini paylaştı ve bu tür eserlerin 16. ve 18. yüzyıllar arasında, Osmanlı coğrafyasında artış gösterdiğini ifade etti. Kafadar, Osmanlı ben-anlatılarına karşı giderek artan ilgiyi ve bu doğrultuda keşfedilen yeni kaynakları paylaştı: Bunlardan ilki Tokat'ta piskoposluk yapmış bir Ermeni'nin 1680-1682 yılları arasında Ermenice kaleme aldığı bir günce. Diğer 17. yüzyıla ait, Derviş Yusuf'un kaleme almış olduğu Hac seyahatnamesinin içine gömülü bir ben-anlatısı. Son eser, İngilizce olarak yayımlanan, 1588-1589 yılları arasında Arapça olarak kaleme alınmış Halepli Dokumacı Kemalettin'in anıları. Kafadar, envanter çalışmaları, kavram ve kapsam konusunda önemli hatırlatmalarda bulundu. Envanterin kapsamını belirlerken gri alanda kalan eserlerin ayrıca incelenmesinin önemine değinen Kafadar, bu kategori için kitap kataloğu yazarı Hayrüddin Hızır Atufî'nin (ö. 1541) klasik tasnife uymayan kitaplar için kullandığı "min qıbeli" tabiri gibi bir ifade bulunabileceği önerisinde bulundu. Ben-anlatısı metinleri incelerken yazılı geleneğin, sözlü ve görsel gelenekle ilişkisinin göz ardı edilmemesi; Mevlânâ'nın Mesnevîsi ve ondan ilham alan diğer me-

tinler, Karagöz performansları, Seyyid Nesîmî, Kaygusuz Abdal gibi şairlerin şiirlerindeki 'ben' ufku üzerine düşünülmesinin önemine değindi. Dil, coğrafya ve nitelik olarak çeşitlenen malzemenin, araştırma sorularına yenilerini ekleyeceğini söyleyen Kafadar, birey ve fenomenoloji gibi eski/yeni kavramlar üzerinde de düşünülmesi gerektiğini belirtti. 'Ben'i anlatmanın ne demek olduğu; benden bahsetmenin yollarının, mecralarının zaman içinde nasıl değiştiği gibi soruların daima akılda tutulması gerektiğini vurguladı. Ufuk açan konuşma ilgiyle takip edildi.

Konferansın ikinci günü olan Perşembe gününün ilk oturumu 18. yüzyıla ait ben-anlatısı metinleri üzerine gerçekleşti. Mustafa Demir'in keşfedip yüksek lisans tezi olarak hazırladığı Yazıcı Murtaza'nın (d. 1673-74) *Sergüzeşt-i Âşık* isimli eseri üzerine Mehmet Yaşar Ertaş ve Mustafa Demir birer sunum yaptılar. Joachim Östlund 1733 yılına ait *İsveç Sefâretnâme*'sinde Mehmed Said Efendi'nin kendini, seyyah, elçi, etnograf ve alim gibi farklı kimlikler içinden nasıl dillendirdiğini anlattı. Yahya Nurgat ise Ebu'l Bereket Abdullah bin Hüseyin El-Süveydi'nin 1157/1744 yılındaki Mekke seyahatini anlattığı eserde, yazarın kendilik inşası, zihniyet ve duygu dünyası üzerinde durdu.

Perşembe günü gerçekleştirilen paralel oturumlardan ilkinde, asker anlatıları ve savaş hatıraları konuşuldu. Temeşvarlı Osman Ağa'nın bilinen ancak pek ilgi görmeyen başka bir ben-anlatısını gündeme taşıyan Abdullah Güllüoğlu, Temeşvarlı'nın, eseri yazma motivasyonu üzerinde durdu. Temeşvarlı'nın 1700'den sonraki hayatına dair kayıtlarını içeren bu ikinci anlatı, Temeşvarlı'nın ben-anlatıları üstüne tekrar düşünülmesi yönünde önemli bir katkı oldu. Tal'ati mahlaslı meçhul bir yeniçerinin 1736-1737 tarihleri arasındaki Osmanlı-Rus savaşına dair hatıralarını ele alan İlhami Danış, hatıratın Tal'ati'nin duygu dünyasından izler taşıdığını söyledi. Gül Şen ise Mehmed Necati Efendi'nin (ö. 1793) Kırım'dan Petersburg'a uzanan esaret anılarını ben-anlatısı veçhesinden değerlendiren bir sunum gerçekleştirdi.

Perşembe günü, gayrimüslim ve kadın ben-anlatıları konulu iki ayrı oturum gerçekleştirildi. Gayrimüslim ben-anlatılarının ele alındığı oturumun moderatörü Selçuk Akşin Somel, 2020'de düzenlenen çalıştayın değerlendirme toplantısında dile getirilen, gayrimüslim ve kadın anlatılarının "Osmanlı ben-anlatıları" kapsamını güçlendireceği yönündeki ortak görüşü hatırlattı. Somel, sempozyumda gayrimüslim ve kadın anlatılarına yer verildiğini görmekten duyduğu memnuniyeti ifade etti. İlk konuşmacı Gayane Ayyazyan, güncesini ele aldığı Eremya Çelebi Kömürçüyan'ın (ö. 1695) 'ben'ine, 17. yüzyıl İstanbul gündelik yaşamı ve sosyal ilişkiler üzerinden ışık tuttu. Henry Shapiro, 17. yüzyılda yaşamış Erzurumlu Elia'nın (ö. 1750?) hayatının son döneminde Ermenice olarak kaleme aldığı hatıratta, itiraf eden, uyarıcı ve eleştiren bir 'ben' sunan Elia'nın anlatısını mekân ve ilişkiler bağlamında değerlendirdi. Mehmet Yılmaz Akbulut, 18. yüzyılda Osmanlı coğrafyası etrafında gelişen geniş çaplı siyasi olayların hayret ve tedirginlikle gözlemlendiği bir dönemde olayları, kendi tanıklıklarıyla aktaran Tiflisli Yosefo ile İstanbullu Arutin adlı iki Osmanlının eserlerini ben-anlatısı bağlamında değerlendirdi.

Kadın ben-anlatıları oturumunun ilk konuşmacısı İbrahim Şirin, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kadın ben-anlatıları üstüne bir konuşma yaptı. Merve Aydın, Saliha isimli bir genç kızın 20. yüzyılın başlarına tarihli anket defterini dolduran gençlerin, anketin sınırları ölçüsünde aktardıkları 'ben'lerine işaret etti. Hanife Karasu ise çok kısa süre önce Selim Karahasanoğlu danışmanlığında tamamladığı, "Süreyya Ağaoğlu'nun 81 Günlük

Amerika Seyahati: Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Kadın Avukatının 1946 Tarihli Ben-Anlatısı" başlıklı yüksek lisans tezinin konusu olan Ağaoğlu'nun günlüğünü değerlendirdi. İmparatorluktan cumhuriyete geçişi deneyimlemiş bir kadın olan Ağaoğlu'nun kültürel karşılaştırmalarını, duygu ve düşüncelerini, kadın ben-anlatıları bağlamında ele aldı.

Perşembe günü "Ulema-Sufi Ben-Anlatıları" oturumunda Selim Karahasanoğlu ve Semra Çörekçi, Sıdkı Mustafa (ö. 1790-1) ve Sıdkızade Mustafa Hamid (ö. 1850) günlükleri üzerine heyecan verici birer sunum yaptılar. Selim Karahasanoğlu'nun Sıdkı Mustafa günlüğü üzerine çalışmaları, günlüğün Madeline C. Zilfi'nin 1977'de yayımlanan makalesine konu olması ve bu makalenin Karahasanoğlu tarafından Türkçeye çevrilerek 2002 tarihinde *Doğu Batı* dergisinde yayımlanmasına kadar uzanmaktadır. Karahasanoğlu, günlük üzerine Berlin Freie Üniversitesi'nde bir araştırma projesi de gerçekleştirmiştir. Semra Çörekçi ise Karahasanoğlu ile yürüttüğü ve sempozyumdan kısa süre önce tamamladığı "A Methodological Approach to Early Modern Self-Narratives: Representations of the Self in Ottoman Context (1720s-1820s)/Erken Modern Ben-Anlatılarına Metodolojik Bir Yaklaşım: Osmanlı Bağlamında 'Ben'in Temsili (1720'ler-1820'ler)" başlıklı doktora araştırması sürecinde keşfettiği eserden birinin Sıdkı Mustafa'nın torunu Sıdkızade Mustafa Hamid'e ait olduğunu tespit etmişti. Böylece günce yazmanın aile içi bir alışkanlık olabileceğine dair ilgi çekici bir sunum gerçekleştiren Karahasanoğlu ve Çörekçi, dede Sıdkı Mustafa ve torun Sıdkızade Mustafa günlüklerinin bir janra işaret eden biçim ve muhteva özelliklerine dikkat çektiler. Bu sunum, aile geleneği olarak sürdürülmüş, keşfedilmeyi bekleyen başka güncelerin bulunabileceğine dair beklentiyi artırdı. Torun Sıdkızade'nin tıraş olmak, tırnak kesmek gibi basit kişisel bakım rutinlerinden en mahrem anları olan düğün gecesine kadar detaylı biçimde kaydetmesi, yazarın öz-farkındalığı hakkında düşündürücü özellikler olarak zihinlerde yer etti. Jun Akiba, bir tarihçi ve kadı olan Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi'nin (ö. 1779) *Mürî't-tevârih* isimli eseri ile kadılığı sırasında düzenlenen siciller üzerinden Süleyman Efendi'nin kendini nasıl gördüğünü sorgulayan bir sunum gerçekleştirdi. Şeyma Dereci, Nabil Saleh tarafından yayımlanan Beyrutlu Ebu Halid'in 1843 yılına dair kayıtları içeren günlüğünü kurgusallık bağlamında değerlendirdi. Oturumun son konuşmacısı Özlem Özdemir-Kumbar, Köstendil eşrafından, âyan ve mutasavvıf olan Süleyman Şeyhî'nin (ö. 1819-20) seyrisulûku sırasında gördüğü rüyaların kayıtlarını içeren *Terkîbat-ı Erba'în* isimli eseri ben-anlatıları açısından değerlendirdi.

Hatıratların konuşulduğu başka bir oturumda Ahmet Koçak, Halit Ziya Uşaklıgil'in (ö. 1945) hatırat ve mektuplarında yazarın 'ben'i üstünde durdu. Canan Torlak-Emir, Mutasarrıf Hamdi Bey'in hatıratını değerlendirdi. Akansel Yalçınkaya, Mustafa Asım Çalılıköğü'nün (ö. 1969), Ayşe Güher Gülaçar ise ittihatçıların hatıratlarını değerlendiren birer sunum yaptılar.

Perşembe gününün yuvarlak masa konseptindeki son oturumunda 17. yüzyıla ait bir günce olan *Sohbetnâme*, eser üzerine tez çalışması yapmış araştırmacılar tarafından etraflıca ele alındı. Moderatörlüğünü, *Sohbetnâme* üzerine Almanca bir makale yazmış olan Suraiya Faruqi'nin üstlendiği oturumun ilk konuşmacısı Gülşen Yakar idi. *Sohbetnâme*'nin muhtevası üzerinde duran Yakar, Seyyid Hasan'ın (ö. 1688) yazma motivasyonunun, veba salgınında yaşadığı sayısız kaybın travmasını hafifletme ve hafızasını tazeleme kaygısıyla zamanın kaydını tutma isteğine bağlı olabileceğini ifade etti. Tunahan Durmaz ise Seyyid Hasan'ın 'ben'ini, onun sosyal çevresi dışında kavramanın çok mümkün olmadığını belirtti. Durmaz, Seyyit Hasan'ın günlük yazma alışkanlığı-

nı nasıl edindiğini ve eserin organizasyonundaki gelişimi, zaman ifadelerinin kullanımı, tarih belirtmedeki özenin artması ve her yılın "salnâme" olarak adlandırılması gibi özellikler üzerinden açıklayarak konuşmasını sonlandırdı. Fatma Deniz Uzundağ ise Seyyid Hasan'ın güncesini mekân üzerinden tartıştı. Bir derviş olan Seyyid Hasan'ın tekke merkezli bir yaşam yerine bahçeler, sahiller, dükkanlar ve dostlarının haneleri olmak üzere gün içinde farklı mekânlarda vakit geçirdiğini; kamusal ve özel alan ayrımı yapmadığını belirtti. Uzundağ'ın bir diğer tespiti Seyyid Hasan'ın geceleri de mobil bir hayat sürdüğü idi. *Sohbetnâme* üzerine zevkli ve doyurucu üç konuşma ile oturum sona erdi.

17 Haziran Cuma günü, mecmua, mektup ve takvimler üzerine sunumlar gerçekleştirildi. Aysu Akcan, Lâmiî Çelebi'nin (ö. 1532) *Münşeat*'i örneğinde Osmanlı mektuplarının ben-anlatısı kategorisinde okunup okunamayacağını irdeledi. Yahya Koç, Halveti tarikatına bağlı iki sūfinin eseri: Şamlı İbn Kennan'ın (ö. 1740) *Yevmiyye*'si ile Edirneli Hasan Sezai'nin (ö. 1738) *Mektubatı*'nı ben-anlatıları bağlamında değerlendirerek mukayesesini yaptı. Ensar Karagöz ise Müstakimzâde Süleyman Saadeddin Efendi'nin (ö. 1788) mecmualarındaki otobiyografik verilere odaklanan bir konuşma gerçekleştirdi.

Tercüme-i hal ve otobiyografilerin konu edildiği diğer oturumun ilk konuşmacıları Ümit Karaver ve Muhammed Takî Hüseyinî, Musannifek'in (ö. 1470) *Tuhfe-i Mahmûdiyye* adlı eserinde bulunan otobiyografik bölümü değerlendirdiler. Christopher Whitehead, *Naîma Tarihi* içinde yer alan Çerkes Dilaver'in kendi kaleminden otobiyografisini ele aldı. Esra Çon-Yılmaz, 18. yüzyıl Osmanlı ben-anlatısı metinlerindeki yazma motivasyonu bağlamında, Saraybosnalı Başeski Şevki Molla Mustafa'nın güncesini ele alan bir sunum yaptı. Hüseyin Örs ise Ahmed Hamdullah Efendi'nin (ö. 1899) kaleme aldığı tercüme-i hali üstüne bir sunum gerçekleştirdi.

Öğleden sonra, ben-anlatısı kavramının sınırlarında dolaşan metinlerin ele alındığı bir oturum gerçekleştirildi. Rukiye Aslıhan Aksoy-Sheridan, Evliya Çelebi'nin (ö. 1685) *Seyahatnâme*'sini ben-anlatısı olarak değerlendirmenin imkânları üstüne konuştu. Yunus Aktı, Âsaî Dal Mehmed Çelebi'nin Osmanlılar ve Safeviler arasında gerçekleşen savaşları ve esaret hayatını anlattığı, 1578-1585 yılları arasını kapsayan *Şeceatnâme* isimli eserde yazarın, Özdemiroğlu Osman Paşa anlatısı ile kendi anlatısı arasındaki salınım dikkat çekti. Hilal Görgün, Ahmed Cevdet Paşa'nın (ö. 1895) *Tezâkir* isimli eserinin bir bölümünde yer alan otobiyografisini ele aldı. Şükran Fazlıoğlu ise Ali Mubârek'in (ö. 1893) kurgu ile gerçeklik arasındaki *A'lemuddîn* isimli eserini irdeleyerek yazarın 'ben'inin deşifresine yönelik bir konuşma yaptı.

"Osmanlı Edebiyatında Türler" isimli oturumun ilk konuşmacısı Aslı Çiftçi, Dâî'nin Nevhatü'l-uşşâk (telif 1649) isimli aşk mesnevîsini 'oto-kontrol', 'sosyal benlik' ve 'duyguların inşası' bağlamında yorumladı. Çiftçi, Dâî'nin eserindeki duygusal kontrolün sebebinin, dönemin siyasi-dinî düşüncesinin etkileyen akımlar, akımların dönüştürücü gücü ve kültürel-duygusal inşa süreçleriyle birlikte düşünülmesi gerektiğini öne sürdü. İsa Uğurlu, astrolojik takvimlerdeki günlük notların ben-anlatıları açısından anlamı üstüne bir konuşma yaptı. Süreyya Pekşen, Yahya b. Abdurrahman'ın nesir ve manzum olarak kaleme aldığı hasbihâlini tanıttı. Pekşen, söz konusu eserin muhtevâsından, yazarın eseri yazma gerekçesinden ve yazarın hayatından bahsederek konuşmasını sonlandırdı. Şair ben-anlatılarının konu edildiği oturumda Aslıhan Erkmen, Âşık Çelebi (ö. 1572) ve Lâtîfî'nin (ö. 1582) şair biyografilerinden, yazarların kendileri hakkında verdiği

bilgilere odaklanan bir tebliğ sundu. Fatih Tıǧlı, şehrengiz türü eserlerin sebeb-i telif kısımlarından, yazarların otobiyografilerine ışıık tutan bir sunum gerçekleştirdi. Ali Emre Özyıldırım ise Keçeci-zade İzzet Molla'nın (ö. 1829) *Mihnetkeşân* adlı eserinde bir şair ve devlet görevlisi olan yazarın bireysel dünyası üzerine konuştu.

Manzum olarak yazılmış ben-anlatı metinlerinin ele alındığı oturumda Sadık Yazar, Mehmed b. Abdülaziz'in (ö. 1612) *Hayal ü Yâr* isimli mesnevisinin sonuna eklediği hasbihali bağlamında yazarın motivasyonunu sorgulayan bir sunum gerçekleştirdi. Recep Uslu, Abdülkadir Merâğî'nin (ö. 1435) mesnevi türündeki ben-anlatısı üstüne konuştu. Cemal Kafadar onur konuşmasında, "yaşnâme" türü eserlerin ben-anlatısı açısından önemine dikkat çekmişti. Bu açıdan Uslu'nun ele aldığı metin önemli idi. Metnin daha önce "Manzum Arzıhal" ve Otobiyografi" olarak adlandırıldığını söyleyen Uslu, söz konusu metni "Yaşnâme" veya "Sinnâme" olarak isimlendirdiğini belirtti. Gülşah Taşkın, Sevâdî'nin *Hâl-nâme-i Sevâdî* (telif 1540) isimli eserini ele aldı. Taşkın, *Hâl-nâme-i Sevâdî*'nin çağdaşı olan eserlerle karşılaştırıldığında kurmaca olmayan tek eser olduğunu öne sürdü. Halil İbrahim Salman, kısa süre önce Selim Karahasanoğlu danışmanlığında bitirdiği "Osmanlı Literatüründen Ben-Anlatılarına Katkı: Abdullah Sâfî'nin (ö. 1898) *İftirâ-nâme'si*" başlıklı yüksek lisans tezinin konusu olan Kerküklü Hacı Abdullah Sâfî'nin İstanbul'da kendisine isnat edilen bir suçtan ötürü hapsedilmesini ve kurtuluşunu anlattığı *İftirâ-nâme'si* ve yazar hakkında ilgi çekici bir sunum gerçekleştirdi.

Osmanlı Literatüründe Ben-Anlatıları Sempozyumu'nun "Biyografi ile Otobiyografi" adlı kapanış ve değerlendirme oturumu, İhsan Ayal'ın moderatörlüğünde Ali Birinci, İsmail Kara ve Ali Akyıldız'ın katılımları ile gerçekleşti. Panelin ilk konuşmacısı Ali Birinci, şiirlerin ben-anlatısı çerçevesinde değerlendirilmesi gereken bir malzeme olduğunu vurguladı ve ben-anlatıları çalışmalarının önemine dikkat çekti. Oturumun ikinci konuşmacısı İsmail Kara, 1844 basımlı *Mâ-hazar* isimli *Pend-i Attar* şerhinin sonunda bulunan yazarın otobiyografisini ve İhtifalci Mehmed Ziya Bey'in (ö. 1930) *Yenikapı Mevlevîhânesi* isimli eserinde yer alan biyografilerden verdiği örnekleri, Osmanlı tasavvuf-tarikat dünyasında geleneksel biyografi yazıcılığındaki kırılma ve dönüşüm bağlamında değerlendirdi. Kara, verdiği örneklerin biyografi yazıcılığının modern ve yeni bir biyografi yazım tarzının göstergesi olduğunu belirterek konuşmasını sonlandırdı. Oturumun son konuşmacısı Ali Akyıldız, Osmanlı terâcim-i ahvâl veya tabakât denilen biyografik eserlerin, otobiyografi olarak da ele alınabileceği düşüncesinde olduğunu ifade etti. Bu görüşünü, Osmanlı biyografi geleneğinin son temsilcileri olan İbnülemin Mahmud Kemal İnal (ö. 1957) ve Hüseyin Vassaî'nin (ö. 1929) otobiyografik bilgilere dayanan çalışma metotlarından örneklerle açıklayarak konuşmasına son verdi. Değerlendirme toplantısının ardından Selim Karahasanoğlu, kapanış konuşmasında üçüncü ben-anlatıları toplantısının iki sene sonra, 2024'te Üsküp'te düzenlenmesinin planlandığını duyurdu.